

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1982**

A TARTALOMBÓL

Klaniczay Tibor: A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században
Imre László: Reminiszcencia, idézet, paródia (A délibábok hőse szövegrétegei)
*Agárdi Péter: A felvilágosodás Fejtő Ferenc harmincas évekbeli irodalom-
szemléletében*

✧

Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső Ludas Mátyás-füzetei (1934–1942)

Szemle

Sőtér István: Gyűrűk (Tamás Attila)
Balázs János: Magyar deákság (Téglásy Imre)
Lukács György: Ifjúkori művek (Kiss Endre)
Baróti Dezső: Árnyékban éles fény (Laczkó András)
Pomogáts Béla: A tárgyias költészettől a mitologizmusig (Grezsa Ferenc)
Magyar vonatkozású római jezsuita forráskiadványok (Holl Béla)

✧

Julow Viktor (Fried István)

Szauer Mária (Fenyő István)

Jékely Zoltán (Pomogáts Béla)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1982. LXXXVI. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlószi Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

Klaniczay Tibor: A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században 135
Imre László: Reminiscencia, idézet, paródia (*A déli-bábok hőse* szövegrétegei) 150
Agárdi Péter: A felvilágosodás Fejtő Ferenc harmincas évekbeli irodalomszemléletében 166

Kiseb közlemények

Ijj. Bartha Lajos: Janus Pannonius szülőhelyének kérdéséhez 179
Szakály Ferenc: *A Házasságrul való dícsíret* (1541) szerzője: Tatár Benedek 183
H. Hübert Gabriella: A bártfai énekeskönyv kapcsolata Beythe és Bornemisza énekeskönyveivel 186
Molnár Tibor: Csiky Gergely *Spartacus*ának három változata 188

Adattár

Németh S. Katalin: Zrínyi Miklós ismeretlen levelei 1664-ből 198
Kókay György: Bessenyei György ismeretlen levele át-téréséről 201
Szilágyi Ferenc: Gvadányi József levele és verse az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasághoz 204
Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső Ludas Máttyás-füze-
tei (1934–1942) 209

Műhely

Rónay László: Tersánszky állatregényeiről 229

Szemle

Sötér István: Gyűrűk (*Tamás Attila*) 241
Balázs János: Magyar deákság (*Téglásy Imre*) 243
Lukács György: Ifjúkori művek (*Kiss Endre*) 245
Baróti Dezső: Árnyékban éles fény (*Laczkó András*) 248
Pomogáts Béla: A tárgyias költészettől a mitologizmusig (*Grezsa Ferenc*) 250
Magyar vonatkozású római jezsuita forráskiadványok (*Holl Béla*) 253

*

Lukács György: A drámaírás főbb irányai a múlt század utolsó negyedében. — Áprily Lajos: Álom egy könyvtárról. — Wesselényi Polixéna: Olaszthoni és schweizi utazás 1842. — Vallomások Zalka Mátéről. — Lichtmann Tamás: Pap Károly. (*Nagy Imre, Rába György, Seres V. József, Kovács József, Kovács Kristóf András*) 255

Krónika

Julow Viktor	(1919–1982) (<i>Fried István</i>)	261
Szauer Mária	(1926–1981) (<i>Fenyő István</i>)	262
Jékely Zoltán	(1913–1982) (<i>Pomogáts Béla</i>)	262

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménesi út 11–13.
1118

A NAGY SZEMÉLYISÉGEK HUMANISTA KULTUSZA
A XV. SZÁZADBAN

A rendkívüli egyéniségek kultusza ősidőktől fogva tárgya az irodalomnak. De korszakról korszakra változik a dicsőítésre méltónak ítélt személyek típusa és köre, valamint a dicséret célja, módja és irodalmi formája. A középkor nagy embere a szent és a hős, akinek emberfeletti tulajdonságait és tetteit ünnepli a hagiografikus, illetve a lovagi irodalom. Uralkodók, fejedelmek is akkor válnak csak igazán kultusz tárgyává, ha felismerhetők bennük a szentnek vagy a lovagi hősnak a vonásai, – vagy mindkettő, mint pl. IX. Lajos francia vagy I. László magyar király esetében. A nagy egyéniség egyúttal követendő példa; a lovagi eposz hősiességre lelkesít, a szentek élete épületes olvasmány, a királyokról írt tükör a jó kormányzásra oktat. Hódolat és tanítás egysége érvényesül a reneszánsz kor hajnalán is, mint arról Christine de Pizan *Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V* (A bölcs V. Károly király tetteinek és jó erkölcsinek könyve, 1404) című munkája tanúskodik: a jó keresztényként és igazi lovagként ábrázolt király követendő példa a trónörökös számára.¹ A XV. század folyamán tovább gazdagodik még a hagiográfiai irodalom s a lovagi eposzoknak is újabb változatai születnek; az előbbi azonban lassan a népszerű irodalom színvonalára süllyed, az utóbbiak pedig már inkább a szórakozás, mint a hőskultusz érdekében készülnek. Az elit tudós irodalmában már a nagy személyiségek egészen más, a középkortól gyökeresen eltérő kultusza van kialakulóban, legalábbis Itáliában, s ott, ahová a korai olasz humanizmus kisugárzása elért.²

„Viri illustres”

Mikor a condottiere Carlo Malatesta 1397-ben ledöntette Mantovában Vergilius szobrát, mondván hogy a szobrok csak a szenteket illetik meg, nem pedig a költőket, a felháborodott Pier Paolo Vergerio sietett kifejtetni, hogy ez utóbbiak éppoly jogosultak a megbecsülésre mint a szentek és hadvezérek.³ Arezzo polgárai nem is haboztak a hazlátogató Petrarcát úgy fogadni, „mintha egy király jött volna” (Leonardo Bruni szavaival), szülőházát pedig emlékhellyé nyilvánítani, ami addig csak kivételes szenteknek jutott osztályrészül.⁴ Szentekkel kezdű *De laudibus Patavii* (Padova dicsérete, 1450 k.) című

¹ Vö. Gianni MOMBELLO, *Quelques aspects de la pensée politique de Christine de Pizan, in Culture et politique en France à l'époque de l'humanisme et de la Renaissance*, ed. Franco SIMONE, Torino, Accademia della Scienza, 1974, 100–114.

² A kérdésnek nincs összefoglaló szakirodalma. Hasznosítható szempontokat leginkább az alábbi művek tartalmaznak: Jakob BURCKHARDT, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Stuttgart, 1960 (legújabb magyar kiadás: *A reneszánsz Itáliában*, Bp. 1978); Georg WEISE, *L'ideale eroico del Rinascimento e le sue premesse umanistiche*, Napoli, 1961; Mario SANTORO, *Fortuna, ragione e prudenza nella civiltà letteraria del Rinascimento*, Napoli, Liguori, 1967; Paul RENUCCI, *La quête du héros national dans la culture italienne de la Renaissance, in Théorie et pratique politiques à la Renaissance*, Paris, Vrin, 1977, 365–385; Alberto TENENTI, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento*, 2. kiad., Torino, Einaudi, 1977, 3–29.

³ Rémi COULON bevezetése, in Johannes DOMINICI, *Lucula noctis*, Paris, 1908, XXXVI, XLVI–XLVIII (Opera Selecta Scriptorum Ordinis Praedicatorum, I).

⁴ Leonardo BRUNI Aretino, *Humanistisch-philosophische Schriften mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe*, ed. Hans BARON, Leipzig–Berlin, 1928, p. 66; BURCKHARDT, *op. cit.*, II/3 fejezet.

művében városa ékességeinek bemutatását Michele Savonarola, de mindjárt utána megjegyzi, hogy „ingenium”-uk és „virtus”-uk révén sokan másoknak is velük egy sorban a helye, s ezért hosszan előszámlálja Padova minden rendű és rangú kiválóságát, kezdve Antenor-ral, a legendás városalapítóval és zárva saját kora filozófusaival, jogásaival, orvosaival.⁵ „A mostani korszakban valamennyi hivatás terén egészen rendkívüli emberek jeleskedtek”, – így fogalmazta meg a reneszánsz első századának egyik nagy felismerését az agg Vespasiano da Bisticci kortársainak szentelt műve bevezetésében.⁶ „Valamennyi hivatás terén”, vagyis az élet minden területén jelen vannak tehát a kivételes emberek, nemcsak a szentek, hősök, királyok világában. Melléjük, sőt olykor föléjük emelkednek mindazok, akik valami kiválót alkottak, tekintet nélkül származásukra és hivatásukra. Joggal válhatott a kor ünnevelt személyiségeinek összefoglaló elnevezésévé – ókori elődök, pl. Suetonius nyomán – a „viri illustres” (kiváló férfiak), illetve olaszul „uomini famosi” (híres emberek) kifejezés.

A kiváló emberek humanista panteonja fokozatosan alakult ki, elsősorban az életrajzgyűjtemények jóvoltából.⁷ Mint annyi másban – itt is Petrarcaé a kezdeményezés érdeme. A középkori hagiográfia monumentális betetőzése, a *Legenda aurea* mintegy fél évszázada készült csak el, mikor írni kezdte profán ellenpárját, a befejezetlenül maradt *De viris illustribus*-t. Életrajzainak tárgyai között ószövet-ségi személyek (Ádámmal kezdve), görög mitikus hősök (Jázon, Héraklész), főként azonban a római történelem nagyjai szerepelnek.⁸ Petrarca vállalkozását tanítványai és barátai folytatták, akik közül Boccaccio, aki *De casibus virorum illustrium* (A kiváló férfiakkal történt eseményekről) és *De mulieribus claris* (A jeles asszonyokról) című életrajz-sorozatát szintén Ádámmal, illetve Évával kezdte, eljutott már saját koráig. A figyelem náluk elsősorban a múlt, főleg az antikvitás történelmet alakító nagy személyiségeire összpontosult; amihez képest fordulatot jelentett Filippo Villani műve, a *Liber de civitatis Florentiae famosis civibus* (Könyv Firenze városának híres polgáiról, 1405 k). Itt a régmúlt helyett a közelmúlt, az államférfiak és hadvezérek helyett pedig nagy többségükben a kultúra jelesei sorakoznak: tudósok (Brunetto Latini), költők (Cavalcanti, Petrarca, Boccaccio), festők (Giotto), történetírók (Giovanni és Matteo Villani), csillagászok, jogászok, orvosok, s persze a nagy kortárs: Colluccio Salutati.⁹ Kortársakról, bár elsősorban uralkodókról, katonai és egyházi vezetőkről szólnak Enea Silvio Piccolomini mesteri életrajzai (*De viris aetatis suae claris* – Saját korának jeles férfairól); ezeket ugyanis előtanulmánynak szánta nagy történeti műve, a *Commentarii* számára.¹⁰ Bartolomeo Fazio (*De viris illustribus liber*, 1456) viszont ismét a poétákat (Panormita, Filelfo, Pontano stb.), oratorokat (Vergerio, Bruni stb.), jogászokat, orvosokat (ezek közé sorolva Sienai Szent Bernátot is!), festőket helyezi előtérbe, bár nem hiányoznak nála a „cives privati” (pl. Cosimo Medici), a hadvezérek (Francesco Sforza stb.), valamint a pápák és fejedelmek sem.¹¹ Eközben a nagy emberek teljes panorámájának bemutatására sem szűnt meg az igény: Giannozzo Manetti azok rövid életrajzait örököltette meg (*De illustribus longaevis*, – A korukat túlélő kiválóságokról), akik az elmúlt ötezer évben „vagy erkölceik szentségével, vagy tudományuk kiválóságával, vagy véghezvitt tetteik dicsőségével” tűntek ki.¹² Itálián kívül Spanyolországban is megjelent a nagy emberek életrajz-sorozatának a divatja: Ferrán

⁵ Michael SAVONAROLA, *Libellus de magnificis ornamentis Regie Civitatis Padue*, ed. Arnaldo SEGARIZZI, Città di Castello, 1902, col. 1151 sk. (Rerum Italicarum Scriptores, XXIV/XV).

⁶ „A la presente età ha fiorito in ogni facultà d'uomini singularissimi”: VESPASIANO da Bisticci, *Le vite*, I, ed. Aulo GRECO, Firenze, Istituto Nazionale del Rinascimento, 1970, 32.

⁷ Vö. Aulo GRECO *bevezetése* in VESPASIANO da Bisticci *op. cit.*, LI–LII.

⁸ Francesco PETRARCA, *De viris illustribus*, I, ed. Guido MARTELLOTTI, Firenze, Sansoni, 1964 (Edizione nazionale delle opere di Petrarca, II).

⁹ Philippus VILLANI, *Liber de civitatis Florentiae famosis civibus*, ed. Gustavo Camillo GALETTI, Florentiae, 1847. – A csonkán fennmaradt olasz változat: *Le vite d'uomini illustri fiorentini scritte da Filippo VILLANI*, ed. Giannaria MAZZUCHELLI, Firenze, 1826.

¹⁰ Kiadva in Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, *De viris illustribus*, Stuttgartiae, 1842 (Bibliothek des Literarischen Vereins, I).

¹¹ Bartholomeus FACIUS, *De viris illustribus liber*, ed. Laurentius MEHUS, Florentiae, 1745.

¹² „vel sanctitate morum, vel excellentia doctrinae, vel rerum gestarum gloria”: a kiadatlanul maradt művet így említi maga Manetti Dantéről, Petrarcáról és Boccaccióról írt életrajza bevezetésében. Vö. *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio fino al secolo decimosesto*, ed. Angelo SOLERTI, Milano, 1904, 109.

Perez de Guzmán (1378?–1460?) *Generaciones y semblanzas* címen még középkori szellemben írt kiváló kortársairól, de követője, Hernando del Pulgár (1436?–1495?) *Libro de los claros varones de Castilla* (1486) című biográfia-galériájában már a humanista dicsőítés szempontjait is érvényesíti. Régi és új nagyságok, politikai, katonai és irodalmi személyiségek kultusza váltakozva érvényesül a Quattrocento festőinek „uomini famosi” ciklusaiban is, így Andrea del Castagno-nak a Villa Legnaia számára készült freskóiban (Dante, Petrarca, Boccaccio stb.), Federico Montefeltro urbinói studio-lójának portréiban stb.

A legrepresentatívabb seregszemlét végül Vespasiano da Bisticci hozta létre (*Le vite* – Életrajzok, 1490 k.), megírva a humanista század szinte valamennyi nagy személyiségének életrajzát, Itália határain is messze túltekintve.¹³ A kultúrához való viszony az ő művében válik végérvényesen a „vir illustris” státusának egyik alapvető, ha éppen nem legfőbb kritériumává. A „signori ispiritali et temporali” (egyházi és világi urak) közül azokat választja ki és értékeli nagyra, akik a „studia humanitatis”-ban is érdemeket szereztek vagy támogatták azokat; saját századuk és a jövő századok fényének azonban azokat nyilvánítja, akik irodalmi műveket alkottak („che hanno composto”), vagyis magukat a humanistákat.¹⁴

Abban is határkő a magányába visszavonult firenzei könyvkereskedő műve, hogy egyértelműen a saját korából választja hőseit, a kiváló emberek szerinte különösen „a mostani korszakban” bővelkednek. Elődei, Petrarccal kezdve, az ókor nagyjait felidézve alakították ki a nagy személyiség új humanista felfogását, de a régiek fényében egyre inkább kortársaik kiválóságát ismerték fel. A humanista átlag-véleményt fejezte ki a firenzei Benedetto Accolti (1415–1464), midőn *Dialogus de praestantia virorum sui aevi* (Dialógus saját kora férfainak kiválóságáról) című írásának Cosimo Medicihez címzett ajánlásában megvallja: a régiekről írt könyveket olvasva jött rá arra, hogy az „aetas nostra” emberei nem kevésbé kiválóak, sőt felül is múlják amazokat.¹⁵

A „viri illustres” galériájának kialakulása párhuzamos volt az új humanista ember-koncepció megteremtésével. A Petrarcatól Vespasianoig ívelő életrajz-irodalom forrása is, megkövetkezni, illusztrációja is azoknak a traktátusoknak, dialógusoknak, melyek Colluccio Salutati irásaitól kezdve Pico della Mirandola *De hominis dignitate*-jéig (Az ember méltóságáról) elméletileg is megformálták a végzettség és szerencsével szembeszálló, saját erejéből és akaratából felemelkedő, „virtus”-a és tehetsége révén győzedelmeskedő cselekvő és teremtő ember eszményét. A középkorival szemben a nagy személyiség új értékrendje jön létre. A kontemplatív élet önmagában már nem sokat ér: Giannozzo Manetti a *Vita Socratis et Senecae*-ben az elveiert haláláig kitartó embert ünnepli elsősorban; s Leonardo Bruni latin Cicero-, valamint olasz Dante-életrajzaiban is az irodalmi és politikai tevékenység teljes egységét magasztalja hőseiben.¹⁶ A szentek is hasznos, alkotó cselekedeteikkel érdemlik ki az elismerést: a mélyen vallásos Manetti Sienai Szent Bernátról írt életrajzában éjjel-nappali tanulását, emberi kiválóságát, béke-misszióit, reformtevékenységét emeli ki, s csupán az „ebből az életből a mennyekbe költözött” szavakkal adózik a „szent”-nek.¹⁷ A lovagi vitézkedés is megszűnik különösebb megbecsülés tárgya lenni: a hadvezéreknek nem egyéni hősiességét, hanem vezetői képességeit értékeli magasra az életrajzírók. Giovanni Antonio Campano (1429–1477) a katonai újításokat, az államalkotásra való kísérletet méltatja Braccio da Montone esetében (*Vita et gestis Brachii*):¹⁸ Jacopo Poggio (a nagy Poggio fia) a morális értékeket, politikai keménységet emeli ki a Zsigmond magyar király szolgálatában tevékenykedő firenzei condottiere, Filippo Scolari életrajzában.¹⁹ A sorsát szuverenül alakítani és

¹³ Kritikai kiadása: VESPASIANO da Bisticci, *Le vite*, I–II, ed. Aulo GRECO, Firenze, Istituto Nazionale del Rinascimento, 1970–1976.

¹⁴ *Op. cit.*, I, 447.

¹⁵ Kiadva in VILLANI, *op. cit.* in n. 9., 101–128.

¹⁶ Manetti beszédeiről lásd: Heinz Willi WITTSCHEIER, *Giannozzo Manetti. Das Corpus der Orationes*, Köln–Graz, Böhlau, 1968, 37–39; Bruni beszéde kiadva: in BRUNI, *op. cit.* in n. 4.

¹⁷ *Breve vita inedita di S. Bernardino scritta da Giannozzo Manetti (1396–1459)*, ed. P. Dionisio PACETTI, in „Bullettino di Studi Bernardiani”, 1935, 182–190.

¹⁸ Johannes Antonius CAMPANUS, *Braccii Perusini vita et gesta*, ed. Roberto VALENTINI, Bologna, 1929 (Rerum Italicarum Scriptores, XIX/IV).

¹⁹ Filippo L. POLIDORI, *Due vite di Filippo Scolari detto Pippo Spano*, in „Archivio Storico Italiano”, Ser. I., 1843, IV, 163–184.

akarátát érvényesíteni tudó, tetteket, alkotásokat létrehozó és hátrahagyó ember vált tehát eszményképpé, ő felel meg a nagy személyiség XV. századi humanista fogalmának, ő válik érdemessé kortársai és az utókor kultuszára.

„Gloria”, „fama”, „laus”

A kiváló emberek tiszteletére, dicsőítésére készült határtalanul gazdag humanista irodalmi termés három legfontosabb kulcsszava a „gloria”, a „fama” és a „laus”. A dicsőséget a hírnév biztosítja, a hírnevet pedig a dicséret tartja ébren. A „gloriae cupiditas”, (dicsőiségvágy) mint a humanista erénykatalógus egyik pozitív eleme már Petrarca leveleiben megjelenik,²⁰ s Filippo Villani is elsősorban azt emeli ki Giotto-életrajzában, hogy ő „inkább a hírnévnek mint a nyereségnek a követője” volt.²¹ Uralkodók, birodalomalapítók, hadvezérek számára a hírnév az egyetlen maradandó jutalom, hisz alkotásaik szertefoszlanak, mint a fél Itáliát meghódító Gian Galeazzo Viscontié például. A költők és tudósok is erre kell, hogy törekedjenek, mint Carlo Marsuppini (1399–1453) írja számos versében.²² Akinek dicsősége, hírneve fennmarad, azt a „divus”, „divinus” jelző illeti meg: így emlegeti Petrarca nemcsak a nagy római császárokat, de Homéroszt, Cicerót, Szent Ágostont is; Salutati pedig már őt, és ugyanígy Boccacciót tisztelettel meg leveleiben az isteni minősítéssel.²³ A nagy emberekben megtestesülő, emberfeletti virtus joggal szolgál rá a hódoló superlatívusokra. Méltán érzik tehát az írók indítatva magukat arra, hogy dicsérettel halmozzák el a kivételes régi vagy egykorú nagyságokat, hogy „status, si non aureas, at litterarias” (ha nem is arany, legalább irodalmi szobrokat) emeljenek tiszteletükre – miként Poggio Bracciolini írja Guarino Veronese-nek 1455-ben az „isteni” Manuel Chrysoloras halhatatlan érdemeivel kapcsolatban.²⁴ A humanisták levelei, műveik dedikációi tele vannak a „laus”, „laudatio” emlegetésével, nyíltan vallva, hogy céljuk a címzett kiválóságának dicsérete. Ilyen dicséretszöveget olvashatunk Bruni Phaidon-fordításának VIII. Incéhez címzett ajánlásában²⁵, vagy Poggio-nak Aragoniai Alfonzhoz írt leveleiben.²⁶

A dicsőség szolgálata, a fama ébren tartása, az érdemek dicsérete volt a Petrarcával induló életrajzi irodalom igazi célja. „Nehogy jótetteik elenyésszenek az írók hanyagsága miatt” – írja a pápákról szóló életrajzainak (*De vitis Pontificum*) élén Bartolomeo Platina.²⁷ S ez a szempont már csak azért is sok biográfust vezetett, mert műveik gyakran megbízásból, barátságból vagy tiszteletből készültek. Donati Acciaiuoli (1429–1478) azért ír 1461-ben egy Nagy Károly életrajzot, hogy azt mint Firenze követe XI. Lajosnak dedikálja.²⁸ Matteo Palmirit az Adovardo Acciaiuoli iránti barátság indítja a család egyik büszkeségének, a XIV. századi nápolyi államférfi Niccolò Acciaiuoli életének megírására.²⁹ A Lengyelországba menekült Filippo Buonaccorsi a Zbigniew Olesnicki és Gregorius Sanoceus prelátusok által biztosított menedéket viszonzozza életrajzukkal.³⁰ Ennek ellenére mind az életrajz-

²⁰ WEISE, *op. cit.* in n. 2., 208–209.

²¹ „della fama piuttosto che del guadagno seguatore” (VILLANI, *op. cit. ital.* n. 9., 49.)

²² Georg ELLINGER, *Italien und der deutsche Humanismus in der neulateinischen Lyrik*, Berlin–Leipzig, 1929, I, 26.

²³ WEISE, *op. cit.*, 85–90.

²⁴ POGGIUS, *Epistulae*, in „Spicilegium Romanum”, X (1844), 354.

²⁵ Kiadva: in BRUNI, *op. cit.* in n. 4.

²⁶ POGGIUS, *op. cit.*, 240.

²⁷ „Ne illorum bene facta perirent negligentia scriptorum”: idézi GRECO, *op. cit.* in n. 7., LIII. – A mű modern kiadása: PLATYNA historicus, *Liber de vita Christi ac omnium pontificum*, ed. Giacinto GAIDA, Città di Castello, 1932 (Rerum Italicarum Scriptores, III/I).

²⁸ *Storia della letteratura italiana*, III, Milano, Garzanti, 1966, 236 (Eugenio GARIN).

²⁹ *Op. cit.*, 250.

³⁰ *Vita et mores Sbignei Cardinalis*, ed. Irmina LICHONSKA, Varsoviae, 1962 (Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi, VII); *Vita et mores Gregorii Sanocei*, ed. ID., Varsoviae, 1963 (Bibliotheca . . . , XII); Giorgio RADETTI, *L'epicureismo di Callimaco Esperiente nella biografia di Gregorio di Sanok*, in „Ungheria d'Oggi”, V (1965), 46–53.

gyűjteményekben, mind pedig a különböző alkalmakkor írt egyes biográfiákban érvényesült bizonyos objektivitásra, realizmusra való törekvés, legalábbis kezdetben. Villani nem rejti véka alá egyes hőseinek jellemhibából eredő kudarcait; Fazio degli Uberti-nek, a *Dittamondo* költőjének felrója, hogy anyagi haszonért hajlandó volt a tirannusoknak hízelegni; s Salutati írói munkásságáról csak azért nem ír részletesen, nehogy ő tűnjék hízelgőnek (*adulatore*).³¹ Szigorú, olykor kíméletlen objektivitás érvényesül Aeneas Sylvius életrajzaiban is. Zsigmond császár jellemzése például: „Zsigmond elegáns termetű, fénylő szemű, széles homlokú volt, orcája kellemesen pirosló, szakállja hosszú és dús; telhetetlen, sóvár, de mégis állhatatlan, trefás beszédű, szenvedélyes borívó, tüzes szerető, ezer paráznaságban bűnös, gyorsan haragra lobbán, könnyen megbocsájt, semmiféle kincset nem tud megőrizni, tékozló sáfár, többet ígér mint amennyit teljesíteni tud, a színlelés nagy mestere.”³² Később azonban az életrajz gyakran a kritikátlan dicséret egyik műfaja lesz. Vespasiano da Bisticci is jó példa erre, pedig ő nem rekompenzáció reményében dicsért, hiszen hősei már halottak voltak. Árnnyaldalaikat mégis – kevés kivétellel – elhallgatja. Georgius Trapezuntius nagyon is kétes jelleméről például egy szó sem esik, annál több dicsérő szó műveiről; ugyanígy Niccolò Perotti zavaros pénzügyi manővereire sem kerül sor stílusának magasztalása mellett. A derék biográfust olvasva azt hihetnők, hogy százada jelesei mind kitűntek erkölcsösségükkel, a gazdagságot megvetették, törekedtek a szűzi életre, mint – szerinte – Janus Pannonius is stb.³³ Biográfia és laudatio egységét gyakran nem is palástolták: Filippo de Lignamine, ez az obskurus messinai orvos, később római könyvkiadó ezt a jellemző címet adta a nápolyi királyról szóló életrajzának: *Inclyti Ferdinandi regis vita et laudes* (A híres Ferdinánd király élete és dicsérete).³⁴ Ha címben nem is szerepel, leplezetlen „laudatio”-k, sőt „adulatio”-k (hízelgések) Pier Candido Decembrio-nak Francesco Sforzáról, Francesco Filelfo-nak Federico Montefeltro-ról, Antonio Beccadelli-nak Aragoniai Ferdinándról írott életrajzai is.³⁵ De nemcsak az életrajz, a különböző kiváló személyiségekről szóló minden másfajta irodalmi műfaj is átalakult „laudatio”-vá, „panegyricus”-szá. Különösen a gyászbeszédek, a nagy emberek kultuszának ez a talán legjellemzőbb műfaja. „Funeris oratio” és „funeris laudatio” szinonimák, Giannozzo Manetti-nek Bruni felett tartott gyászbeszédében ő maga használja vegyesen e kifejezéseket.³⁶ Platina viszont Bessarion kardinálisról mondott gyászbeszédét „panegyricus”-nak nevezi.³⁷ De talán sehol sem tobzódott úgy az encomiasticus jelleg mint a költészetben. A XV. századi latin humanista poéták írásainak nagy százaléka nem más, mint kiemelkedő kortársaik dicsérete győzelmek, békekötések, házasságok, halálesetek stb. alkalmából.³⁸

Ebben a laudatio-özönben a pedagógiai szempont természetesen mellékes marad, s az írók legfeljebb amolyan illendő közhelyként utalnak néha arra, hogy hőseik emlékének megörökítése mellett írásuk tanulságul is szolgál. Annál nagyobb gondjuk van műveik tudós jellegére. A nagy emberek dicsőségét csak a kor eruditio-jának magas szintjét elérő művek szolgálhatják igazán. Leonardo Bruni azért szánta rá magát Dante-életrajzának megírására, mert Boccaccio korábbi művét (*Della vita, costumi e*

³¹ VILLANI, *op. cit. ital.* in n. 9., 40, 14.

³² „Fuit autem Sigismundus egregiae staturae, illustribus oculis, fronte spaciola, genis ad gratiam rubescentibus, barba prolixa et copiosa, vasto animo, multivolus, inconstans tamen, sermone facetus, vini cupidus, in Venerem ardens, mille adulteriis criminosus, pronus ad iram, facilis ad veniam, nullius thesauri custos, prodigus dispensator, plura promisit quam servavit, finxit multa” (PICCOLOMINI, *op. cit.* in n. 10., 65).

³³ VESPASIANO, *op. cit.* in n. 13., I, 553–558, 302, 327.

³⁴ Ernesto PONTIERI, *Per la storia del regno di Ferrante I, d’Aragona, re di Napoli*, Napoli, 1947, 9–67.

³⁵ Vö. GARIN, *op. cit.* in n. 28., 234; Francesco FILELFO, *Commentarii della vita e delle imprese de Federico di Montefeltro*, ed. Giovanni ZANNONI, Tolentino, 1901; Antonius PANHORMITA, *Liber gestarum Ferdinandi regis*, ed. Gianvito RESTA, Palermo, 1968.

³⁶ Kiadva: in Leonardus BRUNI, *Epistolarum liber VIII*, ed. Laurentius MEHUS, Florentiae, 1741 (bevezetésként).

³⁷ Kiadva: in MIGNE, *Patr. greca*, T. 161, 1886, coll. CIII–CXVI.

³⁸ Vö. Gianvito RESTA *bevezetése*, in A. PANHORMITA, *Liber gestarum Ferdinandi regis*, Palermo, 1968, 36–37.

studi del chiarissimo poeta Dante – Az igen kiváló költőnek, Danténak életéről, szokásairól és tudományáról) túl könnyednek tekintette, szerelmi regényhez hasonlónak, mely nem „a tiszteletreméltó dolgok”-ra helyezi a hangsúlyt. Vulgáris nyelvű költőről lévén szó, elődjéhez hasonlóan Bruni is olaszul írta meg biográfiáját, miként Petrarcaét is.³⁹ Manetti éppen ezért tartja szükségesnek, hogy Boccaccioval kiegészítve a sort, latinul újrírja Firenze három nagy büszkeségének az életét (*De vita et moribus trium illustrium poetarum Florentinorum* – Három illusztris firenzei költő életéről és egyéniségéről), hogy ne csak a köznép, hanem az eruditusok is értékeljék nagyságukat.⁴⁰ Bár a nagy személyiség tudós kultuszát – legalábbis Itáliában – ekkor már vulgáris nyelven is lehetett úzni, mint arról a másik Manettinek, Antoniónak (1423–1497) a Brunelleschi-életrajza tanúskodik,⁴¹ a dicsőséget és hírnevet igazában a latin nyelv biztosítja. Az öreg Vespasiano da Bisticci, aki pedig mint Giannozzo Manetti tanítványa és mint kora leghíresebb könyvkereskedője alapos humanista műveltséggel rendelkezett, s művében emlékezésein kívül tudós anyaggyűjtésre támaszkodott, sajnálja is, hogy életrajzait csak olasz nyelven tudja megírni. Reméli azonban, hogy az ő anyaga alapján, valaki majd latinul is elvégzi ezt a munkát.⁴²

Antik minták és humanista változataik

A modellt, a történeti és irodalmi mintákat a kiváló emberek emlékének megőrkötéséhez és ünnepléséhez az ókori irodalom szolgáltatta. Különös népszerűségnek örvendtek a görög és latin irodalomnak azok az alkotásai, melyek valamely nagy történelmi személyiség tetteiről, jellemzéséről, dicsőítéséről szóltak. Az ilyen művek fordításait, kiadásait a humanisták többnyire uralkodóknak dedikálták, hiszen már a pusztán ajánlás is összekötötte az egykorú kiválóság nevét valamely nagy antik személyiséggel, a hízegő összehasonlítás lehetőségét pedig a művet felajánlók ritkán mulasztották el. Arrianos Nagy Sándorról szóló művét először Pier Paolo Vergerio fordította le latinra Zsigmond császár számára, majd később, elegánsabb latinsággal, Bartolomeo Fazio Aragoniai Alfonznak dedikálva.⁴³ Ugyancsak a nápolyi „Magnanimo”-t tisztelte meg Poggio a leghíresebb ókori királytükörnek, Xenophon *Kyropaideia*-jának latin fordításával (1443–47).⁴⁴ Hogy Curtius Rufus-nak már a középkorban is jól ismert Nagy Sándor életrajza Alfonz egyik legkedvesebb olvasmánya volt, számos forrás említi, s ugyanezt állítja Galeotto Marzio és Antonio Bonfini Mátyás királyról. A magyar király másik kedvelt ókori hadvezér-példaképe Scipio volt, aki már Petrarca *Africa*-ja óta a korai humanizmus egyik ünneplélt hőse, s akinek kultusza tovább nő mikor Poggio felfedezi Silius Italicus *Punica*-jának kéziratát a Szent Gallen-i könyvtárban. Pomponio Leto a *Punica* római, 1471. évi kiadását nem véletlenül küldte ajándékba éppen Mátyásnak.⁴⁵ Curtius műve esetében a vulgáris nyelvű közvetítés is megkezdődött: Pier Candido Decembrio 1438-ban olaszra, Vasque de Lucène 1468-ban franciára fordítja.⁴⁶

A „viri illustres” igézetében élő korszak sietve elevenítette fel az egész ókori életrajz-irodalmat. Diogenes Laertios filozófus-portréi Ambrogio Traversari fordításában (1432–33), Cornelius Nepos életrajzai éppúgy példaképek voltak a humanista biográfusok számára, mint Suetonius *De vita Caesarum*-ja, melyet az életrajzíró Campano adott ki először nyomtatásban, 1470-ben Rómában. Az igazi, és legjobban kiaknázott mintát azonban Plutarchos párhuzamos életrajzai szolgáltatták.

³⁹ BRUNI, *op. cit.* in n. 4., 50–51.

⁴⁰ SOLERTI, *ed. cit.* in n. 12., 110–112.

⁴¹ Antonio MANETTI, *Vita di Filippo Brunelleschi*, ed. D. DE ROBERTIS, G. TANTURLI, Milano, 1976.

⁴² VESPASIANO, *op. cit.* in n. 13., I, 34.

⁴³ Philip A. STADTER, *Arrianus, in Catalogus Translationum et Commentariorum*, III, ed. F. Edward CRANZ, Washington, 1976, 1–20.

⁴⁴ RESTA, *op. cit.*, 42–43.

⁴⁵ Lajos VAYER, *Il Vasari e l'arte del Rinascimento in Ungheria*, in *Il Vasari storiografo e artista*, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1976, 514.

⁴⁶ Gianvito RESTA, *Le epitomi di Plutarco nel Quattrocento*, Padova, Antenore, 1962, 32–33.

Juan Fernandez de Heredia, Salutati spanyol levelezőtársa megbízásából már a XIV. század végén született egy katalán fordítás Plutarchos életrajzaiból, melyet 1396 táján toszkánra is átültettek. Az egyes életrajzok görögből latinra való fordítása Salutati tanítványai és barátai körében kezdődött: Jacopo Angeli volt az első, majd őt követte Bruni, Guarino, Filelfo, Alamanno Rinuccini és mások. Az elkészült latin fordításokból kezdtek azután kéziratok gyűjtemények kialakulni, melyek hamar utat találtak az Este-k, Medici-ek, Malatesta-k, Montefeltro-k, Aragoniai-ak könyvtáraiba s a Corvinába. Az első teljes gyűjteményt azután Campano rendezte sajtó alá és adta ki 1470-ben, amit a további kiadások sokasága és a vulgáris nyelvű fordítások (olasz: 1482; spanyol: 1491 stb.) sora követett.¹⁷ Plutarchos életrajzai népszerűségének oka abból adódott, hogy valamennyi ókori szerző között az ő emberábrázolása felelt meg leginkább a reneszánsz kor igényeinek. Plutarchos hőseiben a „virtù” történelemalakító erejét lehetett felismerni, s így példák s igazolások lehettek a humanista emberesszmény számára. Emellett Plutarchos emberközébe hozza, s étellel telíti hőseit, – miként azt egyik fordítója, Rinuccini is megállapítja.¹⁸ A humanista biográfia ezért mindenekelőtt plutarchosi jellegű lett, azt mutatva meg, hogy a társadalmi és politikai ellentétek és szenvedélyek közepette miképpen teremti meg a virtù birtokában levő ember a maga földi egzisztenciáját. Külső megjelenés, erkölcsi adottságok és szellemi képességek együttes megragadására; a közélet, a tudományos tevékenység és a magánélete egységének ábrázolására, vagyis a méltóságát érvényesíteni tudó teljes ember egyénített bemutatására nyílt így lehetőség. S éppen az egyszerű, meg nem ismételt egyéni teljesítmény az, melynek örök hírére hivatott a humanista biográfus megörökíteni. Brunitól, az egyik legelső Plutarchos-fordító biográfustól Vespasianóig, a kor életrajz-irodalmának túlnyomó része ezt a hagyományt és módszert követi.¹⁹

A plutarchosi hagyomány és Valerius Maximus *Facta et dicta memorabilia*-jának (Emlékezetre méltó tettek és mondások) műfaji s formai példája ötvöződik az életrajz-irodalom egy érdekes és értékes oldalhajlásában, a nagy emberek szentenciáinak, apophtegma-inak, a róluk szóló anekdotáknak a gyűjteményeiben. A plutarchosi eredetet jól mutatja, hogy az egyébként jelentéktelen Giovanni Albino éppen a görög történetíró hőseinek „páratlan mondásai és híres cselekedetei”-ből állított össze gyűjteményt (*Heroum clarissimorumque virorum divinae sententiae ex Plutarcho* – Igen jeles hősök és férfiak Plutarchosból kiírt isteni szentenciái).²⁰ A műfaj humanista feltámasztója a facetia-író Poggio Bracciolini lehetett, aki egy elveszett munkájában összegyűjtötte Zsigmond császár jeles tetteit, mondásait és élcseit. A legnagyobb sikerű munka e nemből kétségkívül Antonio Beccadelli (Panormita) *De dictis et factis Alphonsi regis-e* (Alfonz király mondásairól és tetteiről, 1455), mely összefüggő történeti ábrázolás helyett (ezt megtette már Bartolomeo Fazio *De rebus gestis ab Alphonso rege*-jében, 1445), a nápolyi király emlékét és dicsőségét az apró, gyakran a magánéletbe tartozó mozzanatok összeállításával szolgálja. Látszólag jelentéktelen események, a király szokásai, különböző alkalmakkor tett kijelentései sorakoznak különböző kompozíció nélkül egymás után, belőlük mégis a kor minden más munkájánál plasztikusabban és meggyőzőbben áll elénk a reneszánsz nagy uralkodóegyéniességének az alakja. Mint műfaji mintára Panormita Xenophon-nak Socrates mondásait és tetteit kommentáló művére hivatkozik, már ezzel is utalva arra, hogy az ő hőse is bölcs, aki „laudem ex sapientia potius, quam ex armis” (a dicséretet inkább a bölcsesség mint a fegyverek révén) érdemelte ki, s aki ha nem király lenne, filozófus lett volna.²¹ Panormita műve adta az ötletet Galeotto Marziónak, hogy a korszak másik, találó mondásairól nevezetes uralkodójának, Mátyásnak hasonló művet szenteljen. Hogy a magyar udvarban nem volt idegen az efféle irodalom, mutatja, hogy Janus Pannonius lefordította Plutarchosnak *De dictis regum et imperatorum* (A királyok és császárok mondásairól) című munkáját 1467-ben Mátyásnak ajánlva,²² Marzio, Mátyás tréfálgató kedvét dicsérve, hivatkozik is műve ajánlá-

¹⁷ A kérdés egészére vonatkozólag lásd: Vito R. GIUSTINIANI, *Sulle traduzioni latine delle vite di Plutarco nel Quattrocento*, in „Rinascimento”, n. s., I (1961), 3–62; RESTA, *Le epitomi . . . cit.*

¹⁸ GIUSTINIANI, *op. cit.*, 7–9.

¹⁹ Vö. GARIN, *op. cit.* in n. 28; RESTA *bevezetése, cit.* in n. 38; SANTORO, *op. cit.* in n. 2; GRECO, *op. cit.* in n. 7.

²⁰ RESTA, *Le epitomi . . . cit.* 15–17.

²¹ Nincs modern kiadása; az 1534. évi bázeli kiadást használtam. Az idézett rész: 68–69.

²² HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 252–253.

sában a Plutarchos által összegyűjtött apotegmákra. Műve, a *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Regis Mathiae* (Mátyás király találó, bölcs, tréfás mondásairól és cselekedeteiről, 1485), irodalmi szempontból kis remekmű, mely nem elégszik meg a bölcs mondások, apró cselekedetek egészen rövid előadásával, hanem azokat szélesebb anekdotikus keretbe ágyazza; kis történetek, zsánerképek csattanójaként értékesíti. Panormita és Galeotto a laudatio-nak retorikus sallangoktól mentes formáját választva, a lehető legsikeresebben hagyományozták az utókorra hőseik fama-ját és gloria-ját.⁵³

Tulajdonképpen szintén a biográfia mellékhajtása az érdemeket méltató szónoklat is, melynek tengelyében az ünnepezt vagy gyászolt nagyság életének elmondása áll. Az antik példatárak e téren elsősorban a Giovanni Aurispa által 1433-ban Mainzban megtalált, XII panegyricus néven ismert gyűjtemény szolgáltatta. Plinius Traianus-panegyricusa kivételével esztétikailag közepes alkotások, a nagy személyiségek irodalmi kultuszára azonban kitűnő modellt nyújtottak. A humanisták leginkább a halotti laudatio-k alkalmából értékesítették az antik sablont.⁵⁴ Halotti oratiók természetesen Aurispa felfedezése előtt is voltak, de ezekben a személyi dicsőítés még nem volt kizárólagos. Jellemző, hogy Leonardo Bruni 1428-ban, Nanni degli Strozzi halálára mondott *Oratio funebris*-ében Periklésznek Thukydides által megörökített beszédét imitálja, mely az elesett athénieket gyászolva az athéni köztársaságot magasztalja. Bruni is nem annyira a halott, mint inkább a firenzei republica dicséretét mondta.⁵⁵ Az új típusú hódoló beszéd egyik első példája éppen az ő halálára készült 1444-ben: ebből az alkalomból határozta el a firenzei Signoria – Vespasiano de Bisticci tudósítása szerint –, hogy „antik szokás szerint” nyilvános gyászbeszédet tartanak és a halottat babérral koronázzák meg. A beszédet Giannozzo Manetti tartotta, elmondva a halott részletes életrajzát, ismertve politikai tevékenységét, valamint valóságos bibliographie raisonnée-szerűen irodalmi munkásságát.⁵⁶ A sablon szinte állandósult ettől kezdve: kötelező volt ismertetni és méltatni a halott szülővárosát, értékelni családját, származását stb., módot találva minden esetben a laudatio-ra. Poggionak is van például egy gyászbeszéde Bruniról, ahol természetesen ki van aknázva az a tény, hogy Petrarca szülővárosában jött a világra, valamint az is, hogy kevésbé nevezetes családból származott, s így mindent saját „virtus”-ának köszönhetett, példát szolgáltatva a „vera et perfecta nobilitas”-ra.⁵⁷ De ugyanő, a szintén 1444-ben Várnánál elesett Giuliano Cesarini kardinális emlékére mondott oratio-jában viszont azt magasztalja, hogy a humanista főpap milyen ősi, nagy hírű nemzetségből született, s római lévén, az örök város minden dicsőségét rásugározta.⁵⁸ Megfigyelhető egyébként, hogy míg a nagyobb terjedelmű, önálló életrajzi művek főleg fejedelmekről, hadvezérekéről szóltak, a panegyrikus halotti beszéd elsősorban maguknak a humanistáknak járt ki, akik így egymás halhatatlanságának munkálói lettek. Bessarionról például Platina mondott halotti panegyricust, órála viszont egykori összeesküvő társa, Pomponio Leto; Guarino da Verona felett Lodovico Carbone (1430–1485) tartotta a *Laudatio funebris*-t,⁵⁹ Matteo Palmieri felett Alamanno Rinuccini;⁶⁰ Donato Acciaiuoli-t, aki előzőleg Cosimo Medici halálakor mondott gyászbeszédet, Cristoforo Landino búcsúztatta.⁶¹ A halottak valóságos érdemei ezekben az esetekben megbocsáthatókká teszik a dicséret túltengését. Annál bántóbb azonban a gátlástalan hódolat, az arra nem feltétlenül érdemes fejedelmek esetében, különösen életükben. A legfeltűnőbb eset ez utóbbiak közül, talán Francesco Filelfónak Filippo Maria Visconti-t ünneplő beszéde, mely a herceg

⁵³ Galeottus MARTIUS Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsia, 1934 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

⁵⁴ FENICZY György, *Claudius Claudianus és Janus Pannonius panegyricus költészete*, Bp. 1943, 3–5, 16–17.

⁵⁵ Hans BARON, *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, Princeton University Press, 1955, I, 359.

⁵⁶ WITTSCHIER, *op. cit.* in n. 16., 70 sk.

⁵⁷ Kiadva; in Leonardus BRUNI, *Epistolarum liber VIII*, ed. Laurentius MEHUS, Florentiae, 1741 (bevezetésként).

⁵⁸ Kiadva; in „Spicilegium Romanum” X (1844), 374–384.

⁵⁹ Kiadva: *Prosatori latini del Quattrocento*, ed. Eugenio GARIN, Milano–Napoli, Ricciardi, 1952.

⁶⁰ Alamanno RINUCCINI, *Lettere e orazioni*, ed. Vito R. GIUSTINIANI, Firenze, 1953, 78–85.

⁶¹ Eugenio GARIN, *Donato Acciaiuoli cittadino fiorentino*, in E. G., *Medioevo e Rinascimento*, Bari, Laterza, 1954, 211–287.

jelenlétében, a milánói dómban hangzott el. A retorikája és stílusa tekintetében kitűnően megírt mű a közismerten csúf és ostoba herceg állítólagos testi és lelki kiválóságait, másoknak (pl. Sforzának) köszönhető politikai és katonai sikereit olyan szemérmetlen hízelgéssel magasztalta, hogy az egybegyűlt tömeg kuncogva hallgatta.⁶²

A nagy személyiség eszményképe

Életrajzokból, beszédekből, de ugyanígy az irodalmi művek dedikációiból, valamint a határtalan gazdagságú epistolairodalomból világosan kirajzolódnak a kiváló embereket megillető irodalmi kultusz sablonjai és tendenciái. Uralkodók, hadvezérek esetében kötelező a nagy antik hőskökhöz való hasonlítás. Aragoniai Alfonzót Beccadelli hol Caesarhoz, hol Nagy Sándorhoz hasonlítja, Manetti pedig plutarkhoszi modell szerint egy Alfonz – Makedoniai Fülöp életrajz-párhuzamot készült írni.⁶³ Federico Montefeltro Vespasiano da Bisticci Scipióra emlékezteti, de Hannibalhoz és Fabius Maximushoz is hasonlítja katonai érényeit.⁶⁴ Mátyás, Marzio szerint, a birodalomalapító Cyrushoz hasonlóan név szerint ismeri minden katonáját,⁶⁵ Angelo Poliziano, az új Nagy Sándort, Marsilio Ficino pedig Herkulest látja benne.⁶⁶ Nem mulasztva el a névazonosság adta lehetőséget, Herkulesre emlékezteti Decembrio-t Ercole d'Este; s Belizárt véli viszontlátni Filippo Scolariiban egy ismeretlen életírója,⁶⁷ hála Bruni-nak, aki a *De bello Italico adversus Gothos*-ban (A gótok elleni itáliai háború) bevontatta a nagy bizánci hadvezért kortársai emlékezetébe.

Hozzá tartozik a nagy emberek jellemzéséhez külső megjelenésüknek a méltatása is. Rút, visszataszító kinézésű „vir illustris” nem lehet. Ha szépséggel nincs megáldva, dicsérni lehet megjelenésének, tekintetének eleganciáját, amint Vergerio teszi Petrarca-életrajzában;⁶⁸ vagy méltóság teljes megjelenését, amint Dantéről írja Leonardo Bruni.⁶⁹ Villani és Aeneas Sylvius leírásai is bővelkednek a stilizálástól mentes, a valóságtól nem elrugaszzkodó, de végső fokon harmonikus és tiszteletet kiváltó testi leírásokban. De már Vespasiano da Bisticci túl könnyen osztogatja a „szép” jelzőt, superlativusban is: „bellissima presenza” jellemzi Matteo Palmierit vagy Janus Pannoniust; „bellissimo del corpo” volt a firenzei San Miniato-ban eltemetett Jacopo di Portogallo kardinális, és ugyanígy Gregorio Correr velencei pátriárka is, – hogy csak néhányat említsünk.⁷⁰ Fontosabb persze ennél az erkölcsi kiválóság, a virtus, melynek a fogalma ekkor még nem volt teljesen azonos azzal a politikai-etikai kategóriával, amivé Machiavelli fejlesztette. A nagy emberekben különösen értékelt tulajdonságok valóságos seregszemléjét ismerhetjük meg Beccadelli *De dictis et factis*...-ából, ha elősoroljuk, hogy milyen módon szólt és cselekedett a nagy Alfonso: humaniter, liberaliter, magnifice, sapienter, magnanime, graviter, fortiter, fidenter, iuste, pie, clementer, urbane, studiose, facete stb. Alfonz sikereinek titka, ugyanúgy mint többi nagy fejedelem és hadvezér kortársáé, politikai céljai következetes, ha kell gátlástalan keresztülvitelében, a megfelelő alkalmak, eszközök ügyes kiválasztásában stb. állott, az őket ünneplő irodalom azonban nem a közvetlen politikai érényeket emeli ki, mint majd később Machiavelli Castruccio Castracani esetében, hanem valami magasztos morális decorumot von köréjük. Ezért lesz Alfonso állandósult epithetonja a „magnanimo”, Lorenzo de Medici-é a „magnifico”, lesz Mátyás „az igazságos”, René d'Anjou, le „bon roi René”, s válik Federico Montefeltro a „humanitas” példaképévé. „Semmilyen dolog sem általánosabb a nagy embereknél, mint a humanitas” – mondogatta az

⁶² *Orazione di Francesco Filelfo in lode di Filippo Maria Visconti*, ed. Giovanni BENADDUCCI, Tolentino, 1898.

⁶³ WITTSCHIER, *op. cit.*, in n. 16., 37–39.

⁶⁴ RENUCCI, *op. cit.* in n. 2., 372–373.

⁶⁵ MARTIUS, *op. cit.* in n. 53., 29.

⁶⁶ *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDŰS, Bp. 1903, pp. 273, 424.

⁶⁷ POLIDORI, *op. cit.* in n. 19., 151–162.

⁶⁸ SOLERTI, *ed. cit.* in n. 12., 204.

⁶⁹ BRUNI, *op. cit.* in n. 4., 58.

⁷⁰ VESPASIANO, *op. cit.* in n. 13., I, 564, 327, 193, 275–276.

urbinoi fejedelem Vespasiano szerint,⁷¹ s valóban, a nagy emberek erényei között a XV. században a „humanitas”-t helyezték a legmagasabbra, ezt emlegették a legtöbbször, melléje társítva gyakran a „liberalitas”-t is.⁷² A kettő együtt a legkiválóbbak morális értékeinek a szintézise, mely meghatározza magatartásukat a kultúra irányában is. A „humanitas”-t mint erényt leginkább a szintén „humanitas”-nak nevezett irodalmi, szellemi örökség tanulmányozása útján lehet elsajátítani; a tudományok, kultúra fejlesztése, támogatása, a művelőkkel szembeni nemes bőkezűség, „liberalitas” ezért elengedhetetlen egy „vir illustris” részéről. A „studia humanitatis”-hoz való viszony így lesz az egyik legfőbb értékmérő, ezért foglal el az irodalom művelése vagy támogatása oly kiemelkedő helyet a nagy emberek jellemzésében. Uralkodók, nagyurak, főpapok esetében könyvek gyűjtése, könyvtárak létesítése, írók jutalmazása, tehetséges ifjak tanulmányainak támogatása, de ugyanígy a művészet pártolása, az új építkezések mind nagyságuk, kiválóságuk jelei. A genovai Giacomo Curlo (kb. 1400–kb. 1461) Ferrante nápolyi királynak ajánlva egyik munkáját (*Epitoma Donatum in Terentium*, 1459), az előző évben meghalt nagy elődnek, a Magnanimo-nak dicséretként nem tesz mást, mint elősorolja a humanisták által neki felajánlott műveket, ebben látva dicsőségének legfőbb zálogát.⁷³ Megkülönböztetett dicséretet érdemel, ha a fejedelem maga is olvas és tanul, amint azt főleg Alfonsoval és Mátyással kapcsolatban sűrűn emlegetik hódolói. Alfonso például elveszettnek érezte azt a napot, amikor nem jutott ideje olvasásra, sőt ő maga is írt; Seneca leveleit kasztillán anyanyelvére fordította, azt a királyt pedig, aki szerint az olvasás felesleges egy uralkodó számára, egyszerűen ökörnek titulálta.⁷⁴ René d’Anjou-t is nem utolsósorban azért tisztelték, mert festő és költő is volt.

A kultúra támogatása, a vatikáni könyvtár alapjainak lerakása, az első új nagy római reneszánsz építkezések miatt emeli Vespasiano da Bisticci V. Miklós pápát valamennyi elődje és utódja fölé, kora három legnagyobb embere egyikének nyilvánítja őt Federico Montefeltro és Alfonso mellett.⁷⁵ A humanisták tudós elfoglaltsága e téren odáig megy, hogy Poggio, mikor megtudja, hogy Hunyadi János szívesen olvassa műveit (ami aligha lehetett szó szerint igaz, hiszen nem tudott latinul) nem habozik biztatni őt: „minthogy megkezdted, folytasd is az irodalmi studiumokat, melyek neked nagyobb dicséretre (laus) és dicsőségre (gloria) szolgálnak majd, mint bármely birodalom” (1448).⁷⁶ Mikor pedig maguk az írók az életrajz vagy a panegirikus beszéd hősei, magától értetődően a szellemi adottságok, a nyelvtudás, főként a görögé, a csodálatos latin stílus, az éjjel-nappali tanulás és filológiai munka, s főként persze az elkészült művek a kiválóság örök dicsőséget biztosító tényezői. A XV. században senki másról, egyetlen uralkodóról sem írtak annyi életrajzot, mint Firenze három nagy büszkeségéről: Dantéről, Petrarcaról és Boccaccióról.

A dicsőítő költészet

A nagy személyiségnek a fentiekben kirajzolódó ideális alakját az irodalom természetesen feldiszi a dicsőítés retorikai, formai kellékeivel. Kialakul a dicsőítés irodalmi technikája, kifejezés-készlete. Ennek megnyilvánulásai, mint a superlativusok alkalmazása, az antik nagyságokhoz való hasonlítás és annyi más, jelen vannak a prózai műfajokban, de természetesen sokkal nagyobb mérvű alkalmazásukra nyílik lehetőség a költészetben. Míg az életrajzokban a „laudatio” szempontja csak színezi, alakítja a valóságos tények elbeszélését, s míg az oratio retorikus hömpölygése sem nélkülözheti a

⁷¹ „ignuna cosa doveva essere più comune agli uomini grandi che l’umanità” (*op. cit.*, I, 406). Ugyancsak Vespasiano írja Montefeltróról: „si portava colloro (t. i. alattvalóit) con tanta umanità, che non che egli paressino sudditi, ma figliuoli” (*Op. cit.*, I, 403).

⁷² Beccadelli írja Alfonzról, hogy „quam humaniter, quam liberaliter sese gessit” Nápoly ostromakor. – E két fő erényt emeli ki Bartolomeo Fazio is Alfonzról írt életrajzában; vö. RESTA, *bevezetés cit.* in n. 38., 24–25.

⁷³ Kiadva: in Tammaro DE MARINIS, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, II, 1947, 57–60.

⁷⁴ *Ed. cit.* in n. 51., 40, 69.

⁷⁵ Vö. RENUCCI, *op. cit.* in n. 2., 372.

⁷⁶ „quoniam coepisti, sequere studia litterarum, quae tibi maiorem laudi et gloriam quam ulla imperia praestabunt” (POGGIUS, *op. cit.* in n. 24., 250).

hitelesítő valóságseleket, addig a dicsőítő költészetnek módja van teljesen elrugaszkodni a valóságtól, sőt éppen a dicsőítéssel pótolni a tényeket, leplezni az ünneplélt személy jelentéktelenségét, avagy szépitni gyűlöletes voltát. A laudatio itt már gyakran apológiába csap át, s az érdemek felnagyítása helyett nem létező érdemek kétes értékű ünneplésévé válik. Jó példa erre, hogy kevés fejedelmet rajongtak annyira körül a költők, mint a hírhedt rimini-i zsarnokot, Sigismondo Malatestát. Mások mellett főként Basinio da Parma (1425–1457) és Porcellio de'Pandoni (1405–1485) igyekeztek versengve glóriát vonni Malatesta, illetve neki hízelegvén, híres szerelme, Isotta degli Atti köré. Basinio *Liber Isottaus*-a ovidiusi heroidák formájában készült szerelmi regény, Porcellio művében (*De amore Jovis in Isottam*) pedig egyenesen az istenek ura vet szemet a páratlan hölgyre, s csak a földi szerető, Malatesta iránti respektusból mond le jogairól. A közismerten durva, kegyetlen riminii herceg ezekben a költeményekben gyengéd, hűséges szerető, akit Basinio másik nagy igényű művében, a *Hesperis* című vergiliusi eposzban mint a latin civilizációit védelmező páratlan hőst látunk viszont.⁷⁷

A dicsőítő költészet nem ismert műfaji korlátokat: az epigramma, az elégia, az epithalamium, a sirató vers mind megfelelő volt arra, hogy az egyes költők különböző ünnepi események alkalmából hódoló versekkel növeljék az alkalom fényét s az ünneplélt hírnevét. A legmértöbb irodalmi forma azonban a nagyobb terjedelmű epikus mű volt, a Vergiliust utánzó hősi eposz, vagy a Claudianus nyomdokain haladó verses panegyricus. Már Petrarca is a „carmen heroicum”-ot nyilvánította a költészet csúcának, s élete legfőbb alkotásának Scipio-ról írt hőskölteményét, az *Africa*-t tekintette.⁷⁸ Példája nyomán számos XV. századi humanista poétának volt legfőbb ambíciója, hogy nagy epikus művel tegye halhatatlanná nevét. Ezért biztatja Janus Pannonius egyik elégiájában ferrarai iskolatársát, Tito Vespariano Strozza-t, hogy szerelmi témák helyett epikus tárgyhoz nyúljon, s valamely antik vagy még inkább modern hős tetteit verselje meg. Mint témákat Aragoniai Alfonzot, Malatesta-t, az Este-ház tagjait, Lodovico Gonzagát kínálja neki.⁷⁹ Strozza ugyan nem állt kötélnék, de mások nem mulasztották el a lehetőségeket, amint arról a méltán elfelejtett *Alfonseis*, *Feltrias*, *Herculeia*, *Sfortias* s a többi tanúskodik, – legtöbbször máig nem érte meg a nyomdafestéket.⁸⁰ Pedig a *Sfortias* például élvonalbeli humanista műve, Francesco Filelfoé, igazi eposz helyett mégiscsak mitológiai elemekkel teletömött sápadt történeti leírás maradt.⁸¹ Maga Janus Pannonius a claudianusi modorban tett kísérletet nagy lélegzetű epikus mű írására, a velencei politikus és hadvezér, Jacopo Marcellót választva – megbízásból – panegyricusa hőseül.⁸² Műve iskolapéldája az apologetikus dicsőítés technikájának: nincs Marcellus életében egyetlen olyan esemény, még kétes üzemekért való vád alá helyezés sem, melyet a megfelelő irodalmi apparátus ne fordítana a javára. Az efféle művek között talán a firenzei Naldo Naldi *Volaterrais*-a (1474) a legsikeresebb, mely a lázadó Volterrának Federico Montefeltro által, Lorenzo de Medici megbízásából történt elfoglalását s a győzelem megünneplését beszéli el.⁸³ A vergiliusi csodás machina kezdeti alkalmazásától eltekintve a költő inkább Lucanus modorában beszéli el az eseményeket, viszonylagos objektivitással. Naldi egyébként a legtalálékonyabbak közé tartozott az encomiasti-

⁷⁷ BASINIUS Parmensis, *Opera praestantissima*, I–II, ed. Laurentius DRUDIUS, Ariminii, 1794; Angelo BATTAGLINI, *Della corte letteraria di Sigismondo Pandolfo Malatesta, Signor de Riminio*, in BASINIUS, *op. cit.*, II, 43–255; ELLINGER, *op. cit.* in n. 22., I, 75–80.

⁷⁸ WEISE, *op. cit.* in n. 2., 85.

⁷⁹ *Janus Pannonius de annulo, ad Titum Vespasianum Strozam*, in *Jani Pannonii opera Latine et Hungarice*, ed. V. KOVÁCS Sándor, Bp. 1972, 256–267.

⁸⁰ Az *Alfonseis* Matteo Zuppardo szicíliai humanista eposza; a Federico Montefeltro-ról szóló *Feltrias* Porcellio műve; Ercole d'Este-ről Giovan Maria Filelfo írt dicsőítő költeményt *Herculeia* címen; végül a befejezetlen *Sfortias*-t az előbbi apja, Francesco Filelfo szerezte.

⁸¹ Carlo DE ROSMINI, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Milano, 1808, II, 156–175.

⁸² *Jani Pannonii Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum Venetum*, in Janus PANNONIUS, *Poemata*, ed Samuel TELEKI, Trajecti ad Rhenum, 1784, I. 59 sk. Vö. HUSZTI, *op. cit.* in n. 52., 163–172; FENICZY, *op. cit.* in n. 54.

⁸³ Naldi NALDI Florentini, *Bucolica, Volaterrais, Hastiludium, Carmina varia*, ed. W. Leonard GRANT, Firenze, Olschki, 1974 (Nuova Collezione di testi umanistici inediti o rari, XVI). – Vö. Giovanni ZANNONI, *Il sacco di Volterra: un poema di N. Naldi e l'orazione di B. Scala*, in „Rendiconti dell'Accademia dei Lincei”, Ser. V. vol. III (1884), 224–244.

cus költészet művelői között: a Medici ház tagjainak a dicséretét 11 eclogá-ból álló *Bucolica*-jával szolgált, Corvin Mátyás nagyságának pedig híres könyvtáráról írott, verses művelé hódolt.⁸⁴

Kivételesen az is előfordult a dicsőítő költészetben, hogy a költőt nem csupán érdek, hanem valamely személyesebb, bensőbb érzelmi szál fűzte valamelyik, méltán nagy hírű személyiséghez. Ilyenkor a sablonok alkalmazása és a rutin helyett igazibb költői hang vagy legalább értékes információ is jelen lehet a költeményben. Leginkább akkor került erre sor, midőn a költők saját nagy humanista mesterreik emlékének adóztak. Rafael Zovenzoni (1431–1485) például *Monodia Chrysolorae* (1458–59) című elégikus gyászdalában úgy méltatja a nagy görög mester érdemeit, hogy azzal indirekte saját tanárának, Guarino-nak, Chrysoloras tanítványának a dicséretét is zengje.⁸⁵ Guarino az ünnepeltje az egyik legszerencsésebb ünneplő költeménynek, Janus Pannonius róla írt verses panegyricusának. Bár Janus, a panegyris követelménye szerint, mindenki más fölé emeli hősét és fenntartás nélkül dicséri, a laudatio ez esetben jogosult. Annál is inkább, mert Guarino személyiségéből kiindulva mondanivalóját általánosabb szintre tudja emelni, s művét a „studia humanitatis”, a munkás élet és a béke dicséretévé alakítja.⁸⁶

A nagy személyiségeket, s különösen fejedelmeket ünneplő költészet, a humanizmus XV. századi hőskorában, természetesen vulgáris nyelveken is létezett Itáliában éppúgy, mint Itálián kívül. Ez azonban többnyire még az egyes nemzeti költészetek hagyományos formáiban jelentkezett, mint pl. Christine de Pizan Jeanne d'Arc-ot ünneplő *Dittie*-je (Verses tanítás).⁸⁷ A burgundi udvarban a lovagi költészet sablonjait értékesítették a francia nyelvű udvari költők uraik dicsőítésére. A rhétoriqueur-ök leghíresebbje, Jean Molinet a Marie de Bourgogne-nak hódoló, *Chapelet des dames* (Hölgyek koszorúja, 1478) című költeményében a késő-gótikára emlékeztető eszköztárat, a betűk és jelek bonyolult játékát alkalmazza. A középkori tradíció továbbélése alól még az aragóniai Alfonz nápolyi udvarában művelt kasztillán és katalán költészet sem volt kivétel.⁸⁸

A ritka példák közé tartozik az olyan vulgáris nyelvű dicsőítő mű, mely tudós humanista fogantatású. Ilyen pl. egy bizonyos Alessandro da Firenze-nak *Trionfo delle lodi di Federico da Montefeltro duca d'Urbino* (F. M. urbinói herceg dicséreteinek diadala) című négyrészes költői munkája. A petrarcai inspirációjú mű, mintegy a szerző víziójaként, s talán nem függetlenül Piero della Francesca ismert diadalszekerés Federico-képétől, már nem is mérhető a laudatio fogalmával, ez már valóságos apoteózis: a koronával ékesített, dicsfénybe burkolt herceg előtt a mítosz és a történelem legnagyobbjai (Thészeus, Achilles, Sándor, Caesar és sok más között – meglepő módon – a magyar Szent István is) hódolnak, miközben egy „gran poeta” a szent könyvből olvassa a hős dicséretét.⁸⁹

A kultusz értéke és ára

Mi az értéke végül is a nagy emberek humanista irodalmi kultuszának? Felmérhetetlen. Legalábbis ezt magyarázták kitaratóan és sikerrel a XV. század humanistái. Valójában egyetlen kor sem volt annyira műveletlen, erényekben annyira szűkölködő, hogy kiváló emberek benne ne léteztek volna – fejtegeti Bartolomeo Fazio, a *De viris illustribus* előszavában. Mégis, „nevük életükkel együtt véget ért”,⁹⁰ mert nem volt, aki érdemeiket megörökítse. Az antik kor nagyságait is csak azért ismerjük.

⁸⁴ *De laudibus Bibliothecae libri IV. ad Matthiam Corvinum Pannoniae regem*, in Matthias BÉL, *Notitiae Hungariae novae historico-geographica*, III, Viennae, 1737, 589–642.

⁸⁵ ELLINGER, *op. cit.* in n. 22., I, 143.

⁸⁶ *Silva panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum*, in JANUS, *op. cit.*, I, 1–58. – Vö. GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp. 1968, 29–30. – Janus Pannoniusra vonatkozóan lásd legújabban: Marianna D. BIRNBAUM, *Janus Pannonius, Poet and Politician*, Zagreb, 1981.

⁸⁷ Christine de PISAN, *Dittie de Jehanne d'Arc*, ed. Angus J. KENNEDY, Kenneht VARTY, Oxford, 1977 (Medium Aevum Monographs, N. S. 9).

⁸⁸ Ernesto PONTIERI, *Alfonso il Magnanimo re di Napoli (1435–1458)*, Napoli, 1975, 179–180.

⁸⁹ Giovanni ZANNONI, *Trionfo delle lodi di Federico da Montafeltro duca d'Urbino*, in „Propugnatore”, N. S. III (1890), I, 162–187.

⁹⁰ „illorum nomen una cum vita finitum est” (FACIUS, *op. cit.* in n. 11., 2.)

hangsúlyozza Vespasiano da Bisticci, mert Livius, Sallustius és a többiek fenntartották emléküket.⁹¹ A nagy tetteket, nagy alkotásokat elkönyvelni tudó kiváló ember földi halhatatlanságát csak az irodalom biztosíthatja: „a nagy fejedelmek minden tette és erénye – írja Poggio – a feledésben és a sötétségben lelne ismeretlen jövőjére, hacsak az irodalom fénye az emberek emlékezetébe és a világhosszra nem vezérelné. Ugyanis minden alkotás a saját végzetét hordozza és a fortuna önkényének van alávetve; csupán azok, [t. i. amelyeket az irodalom megőrkít] állnak a szerencse felett és biztosítanak a kiváló fejedelmeknek halhatatlan hírnevet”.⁹² E kijelentés igazságáról valamennyi humanista meg volt győződve és rajta volt, hogy ezt az érdekeltek is elismerjék, annál is inkább, mert ezzel saját státusának értékét emelhetette. Se szeri, se száma a fejedelmekhez, hadvezérekhez intézett figyelmeztetéseknek. A mantovai Vergiliusz-szobor ledöntésével kapcsolatos levelében Vergerio hangsúlyozza, hogy éppen a fejedelmeknek kellene az írókat megbecsülniök, hiszen mi lenne belőlük, ha nincs, aki megőrzi emléküket.⁹³ Az igazi nagy embernek magának kell gondoskodnia arról, áldoznia arra, hogy dicsősége fennmaradjon, fejtegeti Campano II. Pál pápának írt levelében, melyben tettei és mondásai megőrkítésére ajánlkozik, hivatkozva múltbeli dicséretes példákra, közöttük az evangélisták szerepére is.⁹⁴ Angelo Poliziano 1491-ben János portugál királyt figyelmezteti arra, hogy nem elég a tengeri felfedezésekre törekednie, gondoljon a fama-ra, a halhatatlanságra is, ezért küldjön megfelelő beszámolót Firenzébe, hogy azokat ott méltó formába önthessék az utókor számára.⁹⁵

A kor számos jelentős személyisége megértette a leckét és igyekezett támogatást, pénzt nem kímélve ösztönözni a hírnevét dicsőítő irodalmi tevékenységet. Valamennyi között a legkövetkeztetesebben Aragoniai Alfonz, Federico Montefeltro és Mátyás törekedtek erre, nemcsak azért, mert bennük „végtelen nagylelkűség a dicsőség roppant kívánságával” egyesült⁹⁶ – miként azt Bonfini állítja Mátyásról –, hanem azért is, mert felismerték e laudatio-k propaganda-értékét, közvetlen politikai hasznosságát is.⁹⁷ Kialakulhatott így egy kölcsönös egymásrautaltság dicsőített és dicsőítő között; az előbbinek érdeke volt mennél híresebb író szolgálatait megnyernie, az utóbbinak viszont mennél kiválóbb megbízóra szert tennie. A dicsőség annál nagyobb, mennél jelesebb toll örökíti meg, de az író hírnevét is az emeli, ha mennél kiválóbb személyt dicsőít.⁹⁸ Ez a morális szempont persze többnyire átváltott nagyon is anyagi érdekekre; az egyik részről folyt az író csábítása, lekenyerezése, a másiktól pedig a nemegyszer szemérmetlen ajánkozás vagy zsarolás. 1459-ben, a mantovai kongresszus alkalmával Francesco Sforza követei például felkeresték Giovanni Antonio Campano-t, mondván, hogy miután olvasták Braccio di Montone-ról írt életrajzát, szeretnék megnyerni arra, hogy uruk-

⁹¹ VESPASIANO, *op. cit.* in n. 13., I, 29–30.

⁹² „omnia superiorum principum gesta ac virtutes in oblivione ac tenebris obscuras fuisse futuras, nisi litterarum lumine in memoria hominum atque in lucem educerentur. Singula enim opera manu facta suum fatum sortiuntur, et fortunae arbitrio sunt subiecta, solae hae supra fortunam sunt, et praestant famam egregiorum principum immortalem” (POGGIUS, *op. cit.* in n. 24., 240–241.)

⁹³ COULON, *op. cit.* in n. 3., XLVI.

⁹⁴ Giulio C. ZIMOLO, *Il Campano e il Platina come biografì di Pio II*, in *Enea Silvio Piccolomini Papa Pio II*, Siena, 1968, 402.

⁹⁵ BURCKHARDT, *op. cit.*, II/3 fejezet.

⁹⁶ „immensa animi magnitudo cum ingenti glorie cupiditate” (Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, T. IV, Pars I, ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Bp. 1942, 166 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

⁹⁷ Vö. *Olaszországi XV. századbeli írónak Mátyás királyt dicsőítő művei*, ed. ÁBEL Jenő, Bp. 1890 (Irodalomtörténeti Emlékek, II); Giovanni ZANNONI *bevezetése*, in FILELFO, *Commentarii . . .*, *cit.* in n. 35; GARIN, *op. cit.* in n. 28., 160; RESTA *bevezetése cit.* in n. 38., 32–38; Sante GRACIOTTI, *Le ascendenze dottrinali dei lodatori italiani di Mattia Corvino*, in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, Bp. 1975, 365–384 („Studia Humanitatis”, 2); KLANICZAY Tibor, *A kereszteshadjárat eszméje és a Mátyás-mitosz*, in ItK, 77 (1975), 1–14 és K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp. 1976, 166–190; PONTIERI, *Alfonso . . .*, *cit.* in n. 88., 174–184; RENUCCI, *op. cit.* in n. 2., 370–371.

⁹⁸ Vö. WEISE, *op. cit.* in n. 2., 212.

ról írjon életrajzot.⁹⁹ Poggio Bracciolini Itália és Európa vezető embereit elárasztotta leveleivel, hízelegve bennük kiválóságuknak, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy megbízást kapjon tőlük hírnevük méltó megörökítésére. Az írók nemegyszer kitartóan keresték a jobb vevőt, mint Pier Candido Decembrio, aki Plutarchos-életrajzokból összeállított gyűjteményét előbb díszesen lemásoltatta és minialtatta Sigismondo Malatesta számára, azután levélben felkínálta XI. Lajos francia királynak, de végül is „a Herkulnesnek nemcsak nevét, de virtus-át is utánozó” Ercole d’Este-nek ajánlotta.¹⁰⁰

A humanista tisztában volt szolgálata értékével, s ezért el is várta a méltó rekompenzációt, s felháborodott annak elmaradásán. Poggio, miután Alfonso elmulasztotta honorálni a neki ajánlott *Kyropaideia*-fordítást, kihúzta a király nevét a többi példányból, s csak miután két év múlva Panormita közbenjárására szép summát kapott, enyhült meg a Magnanimo iránt, „s akit előbb gyalázott, ezután a végtelenségig magasztalt” – mint Vespasiano megjegyzi.¹⁰¹ Federico Montefeltro pedig, akit a sértett Naldo Naldinak egy csipős epigrammával kellett figyelmeztetnie arra, hogy a *Volaterrais* jutalmazása elmaradt, sietett egyik titkára feledékenységére hátrítani a felelősséget.¹⁰² A legleplezetlenebbül azonban Filelfo járt el hasonló esetekben; ő szinte áruvá silányította az irodalmat, s főként a több mint húsz éven keresztül készülő, de sohasem befejezett *Sfortias* ürügyén zsarolt, időnként pontos listákat adva át követeléseiről (pl. hogy mely üzletben milyen bársonyokat, szöveteket vásároljanak meg a számára).¹⁰³ Az anyagi érdek olykor kiváló humanistákat állított egymással szembe. Lorenzo Valla *Historia regum Ferdinandi patris et Alphonsi filii* címen a nápolyi királynak és apjának az életét tervezte megírni, s midőn elkészült a Ferdinándról szóló első részzel (1446), azt átadta Alfonznak, aki örömmel fogadta. A két vetélytárs, Fazio és Beccadelli azonban kihasználva egy ízben a király és Valla távollétét, a kéziratot titokban áttanulmányozták, s azután Fazio, társa segítségével invectiva-t írt ellene. Valla visszautasította a kritikát (*Antidotum in Facium*), de lemondott a folytatásnak, Alfonz életének a megírásáról: ez a dúsan honorált munka Fazio-ra, illetve Beccadelli-re maradt.¹⁰⁴ Érthető, hogy ahol ilyen érdekek forognak kockán, ott minden kritika támadásnak, sértésnek minősül, melyet minden erővel vissza kell utasítani, amint azt Filelfo tette, midőn *Sfortias*-át Galeotto Marzio kemény bírálattal illette.¹⁰⁵ A nagy emberek tudós irodalmi kultuszának értékét mérlegelve, nem árt emlékeztetni az örök hírnév árnyékában meghúzódó kicsinyes érdekekre is.

*

A nagy személyiségek irodalmi kultuszának a fentiekben vázolt formája és módja a reneszánsz első szakaszára, pontosabban az első két humanista nemzedék időszakára volt jellemző. A dicsőítő irodalom divatja természetesen a XVI. században sem szűnt meg, megváltozott azonban karaktere s főként jelentősége, funkciója. A XV. században azért volt kivételes fontossága, mert sokféle mozzanatot, eszmét, törekvést foglalt magába: az új embereszmény, a humanista kultúra ünneplését; különböző politikai vagy egyéni célkitűzések szolgálatát; a reprezentáció igényét; személyes érzelmek kifejezését; történetírói ambíciókat stb. A későbbi időszakban ezek legtöbbször neki megfelelőbb kifejezési formákban nyilatkozott meg, s a tudós humanista laudatio divatja fokozatosan elenyészett. A „principe nuovo”-nak a XV. század végén megjelenő típusa nem annyira dicsőítést, mint inkább politikai elemzést igényelt (pl. XI. Lajos alakja Comynnes-nél, vagy Castruccio Castracani-é Machiavellinél); a művészek és tudósok biográfiáiban a hangsúly pedig a művek ismertetésére toldott át (mint pl. Vasari művész-életrajzaiban). A laudatio egyre inkább az üres reprezentáció kellékévé satnyult.

⁹⁹ F. R. HAUSMANN, *Giovanni Antonio Campano*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*.

¹⁰⁰ RESTA, *Le epitomi* . . . , cit. in n. 46., 44–49.

¹⁰¹ RESTA *bevezetése* cit. in n. 38., 42–43.

¹⁰² ZACCONI, *Il sacco* . . . , cit. in n. 83., 231–233.

¹⁰³ Eugenio GARIN, *La cultura milanese nella seconda metà del XV secolo*, in *Storia di Milano*, VII, Milano, Treccani, 1956, 547–555.

¹⁰⁴ Laurentius VALLA, *Gesta Ferdinandi regis Aragonum*, ed. Ottavio BESOMI, Padova, Antenore, 1973, XI–XV (Thesaurus Mundi).

¹⁰⁵ Galeottus MARTIUS, *Invectivae in Franciscum Philelphum*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1932 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); Franciscus PHILELPHUS, *Epistolarum familiarium libri XXXVII*, Venetiis, 1502, 162r–165r.

LE CULTE HUMANISTE DES GRANDS PERSONNAGES AU XVe SIÈCLE

L'humanisme a amené un changement dans le culte littéraire des grands personnages. Au lieu des saints et des héros, c'est l'individu souverain, capable de réaliser ses projets, ses desseins et surtout l'homme capable de créer une oeuvre durable, c'est-à-dire une création littéraire, scientifique, artistique, qui est devenu l'objet du panégyrique. Une nouvelle notion s'est créée, celle du "vir illustris" et une riche littérature s'est formée au service de sa gloire (*gloria*), de sa renommée (*fama*) et de son éloge (*laus*). Presque tous les créateurs considérables de l'humanisme d'Italie du XVe siècle ont pris part à la cultiver; en dehors de l'Italie, c'est surtout en Hongrie que cette littérature est devenue à la mode, grâce à l'humanisme de l'époque du roi Mathias. Les formes principales de cette littérature sont: la biographie ou recueil de biographies, l'éloge funèbre, la dédicace et surtout le panégyrique. Ils remontent tous à des antécédents antiques (p. ex à Plutarque, à Claudien etc.), mais leurs auteurs ont rendu capables ces genres d'interpréter les problèmes les plus actuels de leur époque, de justifier des projets et des faits politiques, de préconiser la supériorité de la culture nouvelle, de mettre au premier plan les personnages éminents de leur époque au lieu des grands figures du passé, etc. C'est pourquoi, outre de nombreux ouvrages stéréotypés et de routine, la littérature humaniste encomiastique a enrichi la littérature humaniste par de nombreuses créations éminentes. Mais, à partir de la fin du XVe siècle, la littérature de panégyrique a perdu peu à peu sa fonction, son rôle a été assumé par l'historiographie, le traité politique, la biographie d'écrivains et d'artistes, et elle n'a continué à survivre durant des siècles encore qu'en guise d'accessoire de la représentation, reléguée à la marge de la littérature.

REMINISZCENCIA, IDÉZET, PARÓDIA

(A *déliabók hőse* szövegrétegei)

Költői műben az irodalmi idézés a klasszicizmus után legtöbbször ironikus, parodikus célzatú. Ennek egyik oka az, hogy a romantika a maga „emocionális terror”-jával igen intenzíven hatott az olvasókra, akik (akár tudatában voltak ennek, akár nem) gyakran igazodtak a valóságos életben is a romantikus irodalom sablonjaihoz. Ez a fajta „irodalmias” viselkedés azután művekben tükröződött, visszakerült az irodalomba, s ott lepleződött le. Az irodalmi idézetek, a parodikus allúziók viszont most már nem csupán a romantikus közhelyek, klisék ellen irányultak, hanem általában az „irodalmi-asság” megkérdőjelezéséhez vezettek. A verses regény műfajának, de legjellegzetesebben az *Anyegin*-nek egyik fő fejlődéstörténeti funkciója, hogy megmutatja azt a romantikus élethazugságot, mely szerint nem a művészet utánozza az életet, hanem a valóság a költészet visszatükröződése. Tatjana számára Anyegin nem elsősorban hús-vér ember, hanem romantikus, szentimentális olvasmányai hősnőinek ideálja. Még életsorsa bizonyos fordulatait is kedvenc regényei helyzeteinek, konfliktusainak a megfelelőjeként értékeli, ahogy Lenszkij is a romantika szélsőséges kategóriáiban gondolkodik az élet-ről, az emberekről: egyikben megrontót, másikban megmentőt lát.¹ A verses regények egyik fő témája tehát az irodalom, amelynek eszközei szüntelenül „elbizonytalanítva”, illetve hatás-, utalás-, idézet-rendszerbe ágyazva, azaz szándékosan „megbonyolítva” jelennek meg. *A déliabók hőse*-nek nyelvi komplikáltsága is főképpen arra vezethető vissza, hogy a látszólag könnyed, szinte frivol szöveg szemantikailag rendkívül megterhelt, zsúfolva van irodalmi reminiscenciákkal, parodikus célzásokkal. A költői nyelv ilyesfajta „túltelítettsége”, rafinált allúzió-rendszere az Arany László által jól ismert és követett verses regény hagyománynak is szerves eleme: Byronnál éppúgy fellelhető, mint az *Anyegin*-ben vagy a *Bolond Istók*-ban.

Byronhoz és Puskinhoz *A déliabók hőse* (ismert módon) közvetlenül is kapcsolódik. Előbbitől való a *Második ének* mottója, s Byron ihleti Balázs itáliai „mélabu”-ját² is:

Csatangoló pásztornép méla nyája,
Nagy múltak elsötétült alkonya,
Letűnt dicsőség, lassan összeomló
Romok: kedélyéhez mind oly hasonló.” (III. 53.)

Abban már finom irónia érvényesül, ahogy Balázs önnön helyzetét irodalmi hősével méri („Miért merengne itt e letarolt / Itálián, mint holmi Childe Harold? ”), s egyúttal Harold, a „beteg kor szültje” ellenpélda is: hiszen Balázs szerint Harold, a „nagy, büszke, boldog” nép fia azért bolyongott, hogy pusztuló népet találjon, attól vergődött, hogy hazája „nem szenvedvén” nem volt tere csatázni, nagy tettet végrehajtani (III. 69.). E szembeállításnak azután igen komoly eszmei fordulat a következménye:

¹ LOTMAN, *Roman v sztyihah „Jevgenyij Onyegin”* Tartu 1975. 46–49.

² Somogyi Sándor némileg vitatható módon kommentálja ezt a Byron reminiscenciát: „Hősünk lelke is megrendül Itáliában, akár annak idején Childe Haroldé, de mennyire másképp. Míg Byron hőse Rómában és Nápolyban kétségbe esik, fájjalja a klasszikus kultúra bukását, addig Húbele Balázs már nem az antikvitás porbahulltán mereng, hanem hazája ipari elmaradottságán kesereg.” SOMOGYI Sándor, *Arany László* Bp. 1956. 59.

a meddőnek ítélt byroni világfájdalom pusztulást és romot keres, őt, Balázst viszont „dologra inti” lelke szava, tette tanítja Harold „zöld hona” (III. 70.). A haroldi „kietlen fájdalom” megjelenítésénél és polémiájánál szorosabb rokonságot jelent Byronnal a modor, az elbeszélés mód asszimilálása. A hajón távozó Balázs búcsúja („Isten veled, Frascati, Róma tája . . .” III. 73.) olyan egészen szembeötölő egyezés a *Childe Harold*-dal, mely csak folytatásában válik *A délibábok hőse* alap gondolatának kifejezőjévé:

Isten veled most, ábrándom hazája,
Izgalmaim, csalódásom tanyája,
Víg harci kedv, rajongó képzelet,
Bohó remény, dicsvágy, Isten veled! (III. 73.)

A Don Juan-ra a stanza forma, a lírai előlépések, a személyes hang emlékeztet, az a különös, hanyag társalgási modor, mely fesztelenül és igen tömören tud összekapcsolni jelenetet lelkiállapottal, dialógust reflexióval, s mindezt valami nagyvilágias eleganciával, unottsággal és iróniával teszi:

Estélyre, vagy no éppen bálba! . . . piha,
Majd ő biz ott rángatja a bokáit!
Vagy társalogni! Ej, afféle léha
Szalon-beszélgetést bizony nem áhít (II. 27.)

A szatírába hajló ábrázolás, bizonyos figurák karikatúraszerű bemutatása ugyancsak a *Don Juan* öröksége.

Már a kortársak észrevették, hogy Arany László milyen sokat merített az *Anyegin*-ből. Inkább külső hasonlóságnak számít a cselekmény néhány megegyező pontja: Balázst is nagybátyja nevelteti, ő is elég „megemésztetlen” ismeretanyag birtokába jut tanulmányai során, vidéken örököl birtokot, külföldi utazásokat tesz stb. Mindenkinek Puskint juttatta eszébe a szerelmi cselekményszál menete is: a szerelmesek újra találkozása, a más feleségévé lett, egykor szeretett nő viszontlátása. Szöveg szerinti hasonlóságok is kimutathatók: Balázs olvasmányainak emlegetése (I. 25.), a falu egyszerűségéhez való vonzódás (IV. 54.), az asszonnyá lett Etelke külsejének, egész lényének átalakulása („Etelke, a nő, – már nem növendék, / Nyúlánk leány, kit ő hímezve lelt” IV. 61.), némely tűnődő szerzői reflexió („Ki tudja: tán ha sorsuk mást határoz” IV. 65.) vagy a befejezés, a cselekményt váratlanul félbeszakító előlépés és búcsúvétel a hőstől („Isten veled, szegény, bohó Balázs!” IV. 90.). Eme inkább felületi egybeeséseknél lényegesebb az *Anyegin*-ben ábrázolt világnak és *A délibábok hőse*-nek benső rokonsága. Maga Arany László fejti ki Bérczy emlékezésében³, hogy az *Anyegin* varázsának egyik titka, hogy a néhány évvel korábbi magyar életre lehet ráismerni benne. A bensőségességet, az *Anyegin* patriarchális melegségét hol Balázs gyermekkori emlékeire való visszaemlékezése hordozza („E domb, ama tölgy, melynek terebélyén / A csókafészket egykor ők szedék” IV. 11.), hol az alföldi táj tavaszi újjáéledésének gyöngéd rajza („A mélaságnak e harmóniája, / Mely úgy kicsalj’ a rejtett vágyakat” II. 57.). A kor felfogása szerinti „oroszoság”-nak minősül *A délibábok hőse*-ben Európa és a hazai elmaradottság, a nagyra törő álmok és a reménytelen sivárság, tétlenség ellentéte. (Az *Anyegin* mellett a nálunk a 60-as, 70-es években leginkább ismert Gogol ihletésére gyanakodhatunk, s még inkább Turgenyevére, akitől több beszélyt is közölnek Arany János folyóiratai, s akinek akaratgyenge, gazdag belső világu, de félszeg hőseire némileg emlékeztet is Balázs.)⁴

³ „A társadalom pedig, melyet az orosz költő rajzol, méltán tükre lehetne, egy-két évtizeddel ezelőtti időkből, a magyar társadalomnak is. Franciául negédeskedő főurak a fővárosban, világtól elmaradt régimódi nemesség a vidéken, lassan terjedező nemzeti irodalmi befolyás a falusi kisasszonyoknál, idegen gouvernante-ok begyeskedése a régi nemesi kúriákon, tért nem találó tettvágy az ifjúság közt, ami aztán kicsapongás közt dühöngvén ki magát, végre tértlen életunalomban tompul el – mindez, le egészen a falusi leányka albumáig, és a jobbágyok vasárnapi veszekedéséig, nemde mutatio nomine, rólunk beszélhetne?” ARANY László, *Bérczy Károly emlékezete* (1875) In., *Arany László válogatott művei* Bp. 1960. 296.

⁴ JUHÁSZ Ferenc, *Hitek halottja: Hübele Balázs* c. írásában Balázs társává teszi Oblomovot is. Okkal, mint „ködlovag”-ot, de jogtalanul, amennyiben Oblomovot éppen nem a mindenbe belekapó hebehurgyaság jellemzi, hanem az élettől visszahúzódó passzív szemlélet, az erőfeszítéstől idegenkedő békés „szendergés”.

A *Bolond Istók* a byroni verses regény magyar meghonosítójaként *A délibábok hőse*-nek szinte minden elemére hatással van, a műforma átörökítésén túl azonban inkább felszíni összecsengések találhatók. „Jellemzi főleg az, hogy jó bolond volt” – írja Arany László Balázsról, akinek iskolásévei is Istókéra emlékeztetnek: „Végigtaposva nyolc osztálya malmán, / Sok össze-vissza tankönyvet megett” (I. 16.), s az is, ahogy a nyári erdő árnyékába húzódik, magányosan bolyong, a „rovar-világ” zsbongását hallgatja. A *Bolond Istók* kiábrándult, az idilli népiesség szándékolt ellentétét adó faluképe tér vissza, hasonló funkcióval, Arany Lászlónál:

Majd feljön a hold rézvörös nagy üstje,
S Balázs meglátja falvát: egy marok
Kis putrit; a tőzegtűz lomha füstje
Elhordva bűzét messze áporog. (IV. 16.)

Meglepőbb az 50-es, 60-as évek Arany lírájának újból és újból való felbukkanása *A délibábok hőse* szövegében rejtett vagy nyílt idézetek formájában. A „minden gyönyört jövőjébe halaszt”-ó Balázs (II. 26.) a *Mint egy alélt vándor* kérdéskörét, az „ifjúság szép kertje” kifejezés (I. 1.) a *Visszatekintés-t* idézi. A *gyermek és a szívárvány*-ra szövegszerűen is visszhangzik Balázs verspróbálkozása („Merre jártam, mit kerestem / Messze földi pályán? / Hírt, szerelmet, mely csalókán / Tűnt föl, mint szívárvány.”), de fontosabb a mű alapgondolatával való párhuzamossága. Egy másik helyen teljes másfél sort íkta a szövegbe Arany László a *Széchenyi emlékezetéből*:

Az ifjú Pestet, „mely bizton ölelve
Nyújt Corvin agg várának hű kezét (IV. 43.)⁵

Figyelemre méltó, hogy éppen az apja nemzeti, politikai és erkölcsi nézeteit oly tudatosan összegezõ *Széchenyi emlékezete* a retorikai eszközök, például a felsorolásszerű feltételes fokozás szempontjából is paradikus ellentétel lesz. Az írói ambíciókat dédelgetõ, a Lessing nyomán emberismeretre szert tenni kívánó Balázs törekvését leplezetlen iróniával adja vissza Arany László:

Ha a gazdasszony a konyhán perel
Ha két fiakker utcán összevesz,
Ha egy vitázó házaspárra lel,
Vagy némi intrikát is fölfedez (I. 48.)

Elõször csak sejtelemszerűen tűnik ismerõsnek ez a rész, aztán a fokozódó bizonyossággal egyre mulatságosabbá válnak a sorok, ahogy mögöttük felkomorlik a *Széchenyi emlékezete* nemes pártosza:

Ha büszke méned edzi habzó pálya,
Ha eszmeváltó díszes körbe gyűlsz,
Ha szárnyakon röpít a gőz dagálya,
Ha tenni szépre, jóra egyesülsz; –

Mondanunk sem kell, hogy *A délibábok hőse* eszmeisége igen nagy mértékben összefügg az Arany–Kemény–Csengery kör felfogásával, s nyilván több ponton közvetlenül Arany János politikai, illetve emberi álláspontjának ad hangot. Eppen ezért elég meghökkentõ a sok Arany-idézet, hiszen a verses regény hangneméhez inkább az illene, hogy elvetett vagy kicsúfolandó irodalmi szövegek idézése szerepeljen ironikus vagy paradikus célzattal. Itt ilyesmirõl, természetesen, nincsen szó, annál valószínûbb, hogy a talán öntudatlanul Arany László tollára kerülõ nyílt vagy burkolt idézetek (apja iránti

⁵ Arany László egyébként pontatlanul idézi apjának versét: az eredeti két sor ugyanis: „Az ifjú szép Pest, ki bizton ölelve / Nyújt Corvin agg várának hű kezét.” Az ma már eldönthetetlen, hogy egyszerű feledékenységbõl ír Arany László „ki” helyett „mely”-t, vagy mert helyénvalóbb kötõszónak tartja.

minden ragaszkodása és tisztelete mellett is) egyfajta túllépésnek, félig tréfás meghaladásnak a törekvését álcázzák. Játékos és félig komoly formában az utalások zöme egy más kor (az 50-es évek) másfajta megszólalásától való elhatárolódásának az irányába hat; az új korszak, a 70-es évek már csak frivolon kezelt törmeléknek láthatja a két évtizeddel korábbi időszak nemzeti ellenállásának patetikus frazeológiáját. A kérdést bonyolítja, hogy az említett Arany-idézetek egy részéből teljesen hiányzik az ironikus távolságtartás, inkább valamiféle szándékolt hanyagságnak minősülnek, hogy ti. Arany László ahelyett, hogy eredeti kifejezést keresne, kölesönveszi a készen kapottat, ezzel is hangsúlyozandó a keresetlen, önmaga iránt támasztott igényeit leszállító költői magatartást.

Az *ember tragédiája* reminiszcienciái elsősorban szerzői szövegben fordulnak elő, komoly és költőileg viszonylag emelkedett pontokon: „Az eszményt, azt nem érzük el sehol, / Folyvást tusázik a jó s rossz elem” (I. 4.). Balázs angliai benyomásai egészében emlékeztetnek Madách londoni színére, néha egy-egy szó, kifejezés is azt juttatja eszünkbe: „Hol, mint főveny viharban, elsodorva / Elvész az ember, nincs név, nincs egyén” (III. 81.). Más helyeken is közeli a gondolat is, a nyelvi megfogalmazás is:

Hiszem, mond, hogy van egy osztó igazság,
S célt ér, kiben volt hűség, szív, erő;
Egy percre néha tán el-eltapossák,
De pálya-nyerve tör megint elő,
Jutalma mindig szubjektív boldogság,
Eléri azt, miben üdvöt lel ő. (II. 28.)

Ez utóbbi passzus Balázs okoskodását adja vissza, ennek megfelelően, bár igen burkoltan, mégis ironikus távolságtartással kezelt lírai futamnak kell minősítenünk. Egyértelműbb a parodikus szándék Balázsnak a megalkuvó olaszokat ostorozó patetikus tirádájának esetében: „Ő gyáva nép...” (III. 28.). Itt mintha Péter apostol VI. színbeli feddő szózatára ismernénk, legalábbis néhány kifejezésben („elkorcsosult faj”), ami igen mulatságos kontrasztban van Balázs átkozódásának egyéb elemeivel („Eredj, csinálj makarónit, szalámit”).

Kemény Zsigmond a „rajongás” többszöri emlegetésével kerül *A délibábok hőse* szövegébe: „Marad nyakán a népek régi járma / S eloszlik a rajongók édes álma”. A forradalmat Arany László is rajongásnak minősíti Garibaldi és az itáliai események kapcsán, s hogy műve milyen szorosán kapcsolódik Kemény gondolatvilágához, arra jellemző, hogy a befejezés szentenciái között is helyt kap a „rajongás” elítélése: „Ne csüggj rajongva sem hazán, sem népen” (IV. 87.). Kemény (és mások) Kossuth-ellenes vádjait visszhangozzák Arany Lászlónak önnön ifjúi lelkesedését jellemző sorai (I. 7.): „Az ifjú hit csak szépet, jót jövendőt; / Egy kősa hírből száz reményt nyerék.” (A Kemény–Csengery kör, s majd később Arany László maga is, elsősorban *A magyar emigráció mozgalmai* című tanulmányában Kossuth szemére veti, hogy könnyen hitt megalapozatlan híreknek, veszély-érzet nélküli naivitása vezethetett az emigráció politikai manővereinek súlyos kudarcaihoz.)

Mintha a *Füstbement terv* ellentételezését utánozná, illetve fordítaná meg csúfondósan e két sor: „S vágygal repülve száll előre lelke; / De a ló nem repül, alig halad.” (IV. 13.) Petőfi közvetlen (bár kissé torzított) idézettel is szerepel:

De „mit nekünk ti zord Kárpát!” Ne járjuk
Kopár követ. Gyerünk alföldre le. – (IV. 4.)

Csokonaira csak homályosabb célzás történik: „Ó, szép remény, hány bús szív szídvá vádoit, / Hogy megsalád, hűtlen vagy, kéjleány.” (III. 34.) Előfordul mára már elfelejtődött idézet (IV. 55.), vagy olyan, amely csak a valószínűség szintjéig azonosítható. „És elvonul, mint sebzett vad, magányba” (I. 32.) – jellemzi a költő Balázst olyan hasonlattal, melynek ikerdarabját, feltehetően, több tucat múlt századi verses műből citálhatnánk. Más esetben bizonyos, hogy adott irodalmi műre céloz, ezt ki is nyilvánítja („Hanem remélt is ám: szent akarat / – Így olvasá versben – sikert arat” I. 15.), de nem kétségtelen, hogy éppen a legismertebb versből, a *Szózat*-ból való-e a „szent akarat”. Parodikus szándék nélkül nyúl vissza a magyar romantikus költészet (Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi) nemes hagyományaihoz Balázs nemzetföltő pátosza: „Ha volna mennydörgő szóm, hogy kiáltsam; / Hazám, vakard le ez élődi fajt!” (IV. 53.).

Minden burkolt vagy nyílt allúzió az idézett vershez kapcsolódó valamilyen (többnyire ironikus) viszonyt tételez fel, némely esetben a citátum egyértelműen a szóban forgó költő vagy költői irány leleplezésére, nevetségessé tételére szolgál, összhangban *A délibábok hőse* alapeszméjével. A forradalmi „ábrándok” elvetését jelenti a nyelvi rétegek szintjén a 40-es évek forradalmi népszerűségének, sőt általában a népiességnek a kigúnyolása. A *Második ének*-ben Etelke Baedeker gyanánt Petőfi úti leveleit olvassa, s lelkesen készülődik az alföldi utazásra:

Rajongva ment a szép alföldre szinte,
Hol délibábban fürdik a virány,
Hol rét, mező virággal van behintve,
S oly boldog a nép, oly hős a zsvány. (II. 55.)

Mindez lehet közvetlen utalás Petőfi táj- és betyárverseire, de legalább ennyire a századközép más hasonló témájú költeményeire, s még inkább a petőfieskedőkre. (Maga a szöveg, vitathatatlanul, azt igazolja, hogy Petőfire vonatkozik, hiszen néhány strófiával lejjebb szerzői szöveg mondja ki: „Alföld sem oly szép, mint Petőfi festé” II. 61.). Az Arany–Csengery kör leginkább talán a petőfieskedők által ingerelt romantikaellenessége nyilatkozik meg Balázs vívódásaiban:

De fél érintni is szerelme romját;
Most írjon-é? midőn lázas beteg.
Midőn az önvád, bánat földre nyomják,
Dicsvágya meghalt, lelke csüggeteg,
Most szíve titkát a piacra dobja?
Nem, nem! saját keblét így meg nem lopja.

Kiállni, mint színész: „no jer, közönség,
Lásd hogy szomorkodom, nézd a pofám!”
Hogy érte tapsal vagy füttyel köszöntsek,
S röhögjenek, mint kárvallott kofán; (III. 55, 56.)

Általában a világszabadság, a népforradalmak poézisének szól az Itáliában harcoló Balázs hevületének festése:

Lát hősi népeket, jármot ledobva,
Szétverni elnyomóik vén hadát,
S egy szent ügyért, együtt fegyvert ragadva,
Kivívni a legvégső nagy csatát; (III. 24.)

A szöveg itt, rejtetten, ismét csak Petőfivel polemizál. Tudomásunk szerint Arany László, akárcsak apja, őszintén szerette és tisztelte Petőfit és költészetét. Eszméit már kevésbé, s még kevésbé azokat, akik az 50-es, 60-as években is örökké órá hivatkoztak: forradalmárok vagy duhaj költők, 48-asok vagy népieskedő epigonok voltak akár. Az iménti sorok távolról az *Egy gondolat bánt engemet* . . . jellegét utánozzák, az ezt követők *A XIX. század költői* jövőhitét:

És ember embert többé nem tapodva,
Mindent igazság, mindent jog hat át,
S leszen szabadság, örökig menő . . .
– Hahó Balázs, van itt még bökkenő. (III. 24.)

A délibábok hőse közvetlen jelentésszintjén ez az olasz forradalom eseményeihez túlzott reményeket fűző Balázs kijózanodásáról szól, a világforradalomban hívők nagy terveinek és illúzióinak cáfolatául áll. Nyelvtileg azonban közvetetten irodalmi szövegekkel, többek között esetleg éppen Petőfi versekkel polemizál rejtetten:

Van bökkenő; s míg hévvel ők buzognak,
Az ifjú had s az ifjabb ősz vezér,
S örülnek a holnapra várt tűzoknak:
Van ki nem adja verebét ezér'; (III. 25.)

Az irodalmi utalások ezekben a részekben tehát nem pusztán a mű szövegének „telítettség”-éhez járulnak hozzá, hanem közvetlenül számolnak le egy, a 70-es években nem időszerűnek érzett eszme-rendszerrel, annak irodalmi ekvivalensét helyezve ironikusan megkérdőjelezett pozícióba. Hasonló célzatú a szövegbe olvasztott Kossuth-idézet: „Csak rázd fel népemet, hagyj lelkesednünk, – / Pokol sem ülhet diadalt felettünk” (I. 7.).⁶

A *déliabók hőse* idézési körébe vont szerző Horatius is: a *Negyedik ének* 31. strófájában másfél sor latin idézet az *Ars poetica*-ból, az 54.-ben szintén latin idézet található a II. epodosból. A *Harmadik ének* elején az eposzi kellékekkel, a Múzsához fohászkozással, az „Ille ego . . .” kezdettel, a mitológiai nevekkkel való játék ugyancsak az antik irodalom közhelyeinek paródiája. Általában a verses epikára kitérítve hangsúlyozza a szokásos motívumok, például az álom klisé jellegét:

S lát álmokat. – De hisz hogyan látna?
Epószokban a vízió szokás:
Lám, példa Haidée álma és Tatjana,
S az Ili-, Aene-, Zrínyi- s többi-*ász*;
A kritika bizony meg nem bocsátna,
Ha hiányzanék versemből a „csodás”. – (II. 5.)

Az álom-motívum révén egy sorba kerül itt a *Don Juan*-nal és az *Anyegin*-nel az *Iliász*, az *Aeneis*, az *Szigeti veszedelem*, s a felsorolás nemcsak az említett művek megnevezésével dúsitja, s teszi egyúttal komolyan nem vehetővé önnön cselekményszövegét, hanem az eltérő jellegű művek együvé sorolásával fokozza a pongyolaság, nemtörődömség látszatát. Ahogy minden feszélyezettség nélkül emel szövegébe nótát a legfeszültebb helyzetben is: amikor Olaszországban véletlenül összetalálkozik a nászutas Dezsővel és Etelkével, így vigasztalódik Balázs:

„Gyöngyház” morogja, s színleg fölvidámul
„Ha leszakad, lesz más” (III. 48.)

Itt ez az idézet azért telitalálat, mert visszaadja a Dezsővel való találkozás okozta konfliktus, válság hamis feloldását épp egy „magyarnótás” idézettel, ami Balázs lelki életének bizonyos felszínességét húzza alá. Talán gyakori újságírói fordulatra, talán a politikai zsargon élőszóbeli kliséjére céloz:

Megvívni a „zsarnok kormányi kénnyel” (II. 39.)
Úgy elkáromkodik a szent honért (IV. 31.)

Az alacsonyabb nyelvi rétegekből, tréfás szólások köréből vett kimondatlan idézet a társaságra is jellemző (IV. 34.): Balázst angliai élményeiről faggatják az alföldi urak:

Közben meg „kabai asszony”-t idézik

(A kimondatlanság itt annyit jelent, hogy pusztán célzás történik, amely arra számít, hogy minden olvasó tudni fogja, hogy mit mondott a „kabai asszony”, s erre a következő sor ad is választ: „Egy-egy kvaterka bort beöntenek”.)

Az irodalmi idézetek tömege egyúttal sajátos „irodalmisság”-ot is ad a műnek, ami a műfajnak Byron óta sajátja: „A verses regény, hogy úgy mondjuk, nem spontán, nem primér, hanem mesterséges műforma. Létrejött fejtett irodalmi tudatosságot, nagy műveltség-, s mesterségbeli tájékozottságot tételez föl, aztán meg virtuózkodásig menő gyönyörködést a különféle lehetőségek felhasználásában és

⁶ A Kossuth analógiára Somogyi Sándor is felhívja a figyelmet *i. m.* 48.

a művészet játékos-ironikus voltának fokozott föl- és elismerését. Egyszóval erős irodalmi önszemléletet, intellektuális irodalmiságot.”⁷ Ezzel van összefüggésben, hogy Arany László (akárcsak Puskin az *Anyegin*-ben) kedveli az alaknak olvasmányaiával való, ily módon áttételes jellemzését. Balázsról például (az *Első ének*-ben) hosszú elemzéseknél többet mond az, hogy a „bizarr” költőket, Heinét, Byront szereti, Petőfi *Az őriült-jét*, *Az apostol-át*; Shakespeare-ért, a *Bánk bán*-ért rajong. Kamaszos ábrándjait figurázza ki „irodalmias” gondolkodása:

Rendszert követ: éjjel fog írni drámát
S nappal tanul kenyéradó jogot;
Kitartó szorgalom mindent tehet:
Lám, Bánk szerzője is ügyvédkedett! (II. 12.)

Az irodalom, az irodalmi mű maga általában válik neveltségessé, amikor Balázs *Csák Máté* drámájának tervét kapjuk, ami a romantikus dráma sablonjait, erkölcsi közhelyeit érinti a zsarnokellenes, forradalmat élesztő, majd trónra vágyó, utóbb elbukó Zách sorsával: „De a morál a mű végén kél, / S Zách sorsa látható mint néma kép.” (I. 49.) Az „irodalmiasság”-ot illető támadó gúny nem független a mű alapeszméjétől: Balázs elől éppúgy illúziók és ál-eszmék takarják el a valóságot, ahogy az irodalom rutinszerű fordulatai fedik el az objektív világot. Ennek jegyében a népies, s távolabbról romantikus tájleírás után beiktatja Arany László a kép „visszá”-ját, amely, megszabadulva az „irodalmias” látásmódtól immár a valót tükrözi:

Jer, próza: ferd ama képnek visszáját,
Míg e bohó ábránd el nem ragad;
Törüld csak le költészet-adta báját,
S akkor mutasd meg, ami ottmarad. (II. 61.)

Nem pusztán arról van szó, hogy a valóságnak az irodalom fordulatain, szemléletén át való megközelítése „bohó ábránd”, hanem arról, hogy Balázs végig egész pályáján (akár drámaíró akár lenni, akár szabadsághős, akár nemzetgazda) nem a valóság, hanem az irodalom, az írott szó bűvületében él, s részben ezzel magyarázhatók csalódásai, botlásai, úttévesztései.

Szokatlan, az olvasót zavarba ejtő, szándékosan félrevezető eljárásokat alkalmazva akarja Arany László mindezt még hangsúlyosabbá tenni. A *Harmadik ének* elején leírja, hogy Balázs miképp szökött meg a császári seregből: a tengerbe ugrott, egész csapat zsandár üldözte sokáig, de ő hosszan a víz alatt úszva megmenekült. Aztán váratlanul így folytatja: „Így mondaná talán el sok regény, / De kérlek, olvasóm, ne hidd, hogy én.” (III. 9.) Aztán valamivel lejjebb elmeséli Balázs szökésének valóságos, prózai körülményeit (III. 11.), ezzel csúfot űzve nemcsak a hiszékeny olvasóból, hanem magából a dolgok „irodalmias” felfogásából. (Nyilvánvaló, hogy a romantikus kalandregény olcsó, sablonos eljárásait teszi itt neveltségessé, de nem kizárt, hogy konkrét műre, Dumas *Monte-Christo grófja* című regényére vonatkozik a célzás.) A folytatás kijózanító, romantikaellenes, sőt a „szárazon” szójátékkal egyenesen profanizáló:

Hősöm szökése nem véstes kaland volt;
Ő szárazon ment, s elment szárazon.
Ábrándozó bár, mégsem oly bolond volt,
Hogy vízbe szökjék hűvös tavaszon; (III. 11.)

Az olvasói várakozás megrétálásának egyébként sokféle formája lelhető fel *A délibábok hőse*-ben: a cselekmény szintjén ilyen váratlan fordulat, amikor Balázs képzelgő, az olasz tájat, a „kélhajhász gazdagok kincsen vett éleleit” lenéző, s a hazatérte után őt váró üdvörl, Etelkéről álmodozó tirádáira (Balázs abban is ironikusan kezelte romantikus lélek, hogy a konkrét szépségek buja halmozását megveti ahhoz a boldogsághoz képest, ami otthon vár reá reménye szerint) kijózanító meglepetésként hat a minden előkészítést nélkülöző „Hogy vagy Balázs?”, a régen látott Dezsővel való összetalálkozás

⁷NÉMETH G. Béla, *Arany László In, Mű és személyiség* Bp. 1970. 102.

(III. 41–42.). Sokat idézett, kikölkentő hangnembváltás szerzői előlépésben: „És lelkem egy eszményvilágba száll át . . . / Jaj, jaj, – csak a szomszéd ne verne skálát” (I. 35.). Az adott hanghordozásból való finom, alig észrevehető kibillentés hangulatteli leírások menetét módosítja:

A néma csendben egy fűszál se moccan,
Csak néha pár csörgő ruca csap el
Fölötte – ő vadász-élvekre gondol,
De hűl az est – egy pár gombot begombol. (IV. 14.)

Arany László nagy mestere a bizonyos műfajhoz, irányzathoz tartozó stílusréteg nevetségessé tételének: „Csák a közepén ülve haldokol, / A Záchok véres árnya leng körül, / És Klára tébolyodva bujdoskol.” (I. 50.) A szóhangulat határozott karikírozása nem is leplezett antiromantikus tendencia tanúsítója.

Az Arany László kutatás által már évtizedekkel ezelőtt sürgetett részletesebb stíluselmzés⁸ hasonló tendencia érvényesülését mutathatja ki a nyelvi komikum sokféle változatában. Az olvasói ellenőrzés ébren tartását szolgálja az egyébként költői fogyatékoságnak minősülhető szétszakítása egy szónak két sorba:

S múlt és jövő, csalódás, bánat, gond el-
Feledve mind, s tiéd a szép jelen. (III. 57.)

A komikus hatású szinonima (pl. „Így búga hősöm . . .” III. 30.) ismét csak valamiféle „irodalmias” fennköltséget mosolyogtat meg éppúgy, mint jelző és jelzett szó hangulatának kontrasztja („megváltó ebvönítés” II. 62.) vagy a Balázs buzgó önfegyelmzésén ironizáló paradoxon: „Indulatát kemény féken szoritja, / Magát mintegy hidegre tüzeli.” (II. 47.) *A délibábok hőse*-ben különben ritkán szóhoz jutó alsóbb komikum szerepeltetése is Balázs magasztos eszméinek és a rideg valóságnak az ellentétén alapszik. Allegorikus álma után Balázs fölébred és a földre esik (II. 11.). A fáradt utasokon azzal segít a sors, hogy árokba döntve a kocsit felelírítii őket (II. 63.). *A nagyidai cigányok* seregszemléjének hatása mutatható ki a *Harmadik ének* elején:

Rovátkosan (mint a fésű, ha csorba)
Igazodik a sok süveg s kalap,
Aprója pocokos, a nagyobbja csámpás,
Borittas arcuk fénylik, mint a lámpás (III. 5.)

Itt mintha Arany János arisztofaneszi stílusába menne át, szinte tobzódik a lealacsonyító kifejezésekben, hasonlatokban:

És tagjaik: egész állatvilág;
Lúd-talp, ökör-térd, pók-has, légy-gyomor,
Vakond-szem, birka-nézés, kecske-láb,
Sertés-szakáll, bulldog-, kos-, majom-orr (III. 6.)

A komikus eposzokból, eposz-paródiákból ismert eljárás ez, akárcsak mitológiai alak emlegetése éppen nem helyénvaló szöveggörnyezetben: „Így sok beszéd után és hármas áron / Áthordja őket egy pár honi Charon.” (IV. 18.) Eposzi kelléknek is tekinthető, de alighanem általánosabb irodalmi tradíciót karikíroz az a rész, melyben a Dicsőség és a Szelítség allegorikus nőalakjai vitakoznak Balázs fölött, majd a szende nemtó galambbá változva a hős keblére repül (II. 5–11.). Mindezek a hatótényezők egyazon irányba mutatnak: sajátos irodalmi „feltételeesség”-et hangsúlyoznak.

Ez a „feltételeesség”, természetesen, minden irodalmi műnek sajátja, hiszen nincs irodalmi mű, amely ne tartalmazna olyan jegyeket, amelyek műalkotás voltára, „mesterséges” voltára emlékeztetnek. Viszont ezek szándékolt előtérbe állítása a verses regényre jellemző, bár szórványosan Byron előtt

⁸ Uo. 109.

is van rá példa a verses epika történetében. A költő tréfás önbiztatása az új ének kezdetén például több száz éves hagyomány, amelyhez Arany László is csatlakozik a *Második ének* elején: „De a dologra hát! Mesénk megoldzott, / Szedjük guzsalyra s fejtük a fonát” (II. 2.). Az önironikus közvetlenkedés már modernebb jelenség: „De hosszasan felőlök mért beszéljek?” (II. 34.) Még frivolabb, szokatlanabb fordulat az érzellemmel átítatott előadás váratlan megszakítása, a költői lendület megtorpantása, s ezzel a szöveg belső polémikusságának megteremtése:

S ki tud hevülni, és ki tudja jobban
Szeretni, mint mi, a hazát, ha kell?
De csak – mikor tetőnk már lángba lobban, –
És így tovább . . . Hiszen mért mondjam el
Mit még Balázs elgondol e napokban (III. 64.)

A szerző, *A délibábok hőse*-ben önálló szereplővé váló költő vívódásainak leszünk így tanúi, s miközben elveszítjük egy „objektív” történet szerzőtől független lepergésének illúzióját, megnyerjük a költői én töprengéseinek, érzelmi hullámzásainak teljes gazdagságát. A szöveg belső polémiaja látszólag a megszépitő-eszményítő és a reális-objektív valóságkép vitája:

A lányka lelkén vágyak serge rajzott:
Tavaszi, virány és első szerelem. – –
. . . Ah, félre tőlem, szép eszményi rajzok!
Ne üzzetek csaljátékok velem. – – (II. 60.)

E költői bújócska végső értelme az irodalmi megjelenítés önkényességének bizonyítása, a költőiség viszonylagosságának kifigurázása. Az „irodalom” mögött kell a lényegszerűt megkeresnünk, ahogy Balázsnak is eszmék és téveszmék ködfüggönyén kellene áthatolnia, hogy a való életet vegye birtokba. Az „irodalmiság” szüntelen problematikussá tétele tehát nem pusztán virtuóz játék a megszólalás és a megszólalás leleplezése, a művészi illúzió és annak lerontása révén, hanem a főtéma nyelvi-művészi variációja. Sőt: olyan variáció ez, mely a mű szinte minden elemét áthatva egyenrangú lesz a főtémával, hiszen *A délibábok hőse* egyszerre szól illúzió és valóság, irodalmi fikció és objektív valóságkép kettőségeről.

Az olvasóval való közvetlen kapcsolat megteremtése („Mint olvasóm belátja nemsoká” I. 12.), az olvasó megszólítása („Jaj de, esdek, / Jó olvasóm, ne képzeld azt az Ámort” I. 75), vagy a cselekmény továbbblendítése ilyesféle fordulattal („Rövid szekéren, s három friss egéren / Az olvasó őt újra fölleli” IV. 10.) a hagyományos, emelkedett epikai hangütéssel való szakítást jelenti, nemegyszer akart pongyolással. A fesztelen rögtönzés látszatát óhajtja kelteni a mű elején az a fordulat, amely a lírai szerzői előlépéstől a Balázshoz való átmenetet megteremti. A nemzetinek vélt hibák ostorozása közepette, mintha csak a rím kedvéért kerülne oda, bukkan rá hőse nevére:

Serény kitartás nincs a szittya vérben,
Lassú, kimért munkát nem tűrhetünk.
Ezerszer elmondott tapasztalás,
S példája hősöm: Húbele Balázs. (I. 9.)

Az eposzok patetikus hőskijelölésével szemben itt mintha véletlenül jutna a költő eszébe Balázs, s azután, mintegy folytatva a csevegést, csak jobb híján állapodna meg rajta figyelme és kezdené elbeszélni az ő történetét. Még nyilvánvalóbb a parodikus szándék, amikor a tradicionális retorika bizonyos eszközeit használja fel megváltozott funkcióban. Balázs jogászéveit meglehetősen furcsa felsorolás jellemzi:

Kedv s baj, ború s derű hogy összeválík,
Könyv, kártya, billárd, ész-jog, csókos ajk;
Kard, kutyabőr, párbaj, de nem halálíg,
Szívseb, üres zseb együtt egyre sajk (I. 17.)

A felsorolás itt nem fokozó, nyomatékosító hatású, hanem éppen ellenkezőleg: a könyvet a kártya, az „ész-jog”-ot a „billárd” hatása semlegesíti, az eltérő hangulati értékű kifejezések tehát szerencsésen adják vissza Balázs diákéveinek tarkaságát, szervetlenségét, szilárd értékrend híján levő vegyességét. A felsorolás szerzői előlépésben ugyancsak a hagyományostól eltérő hatású: nyűgösséget, kedvetlenséget, a mindannapi élet monotóniáját közvetíti: „Pest, tél, köd és sár, láрма, hejsze-hajsok, / Zaj-baj, hausse-baisse unalmát viselem” (II. 60.). A komikus hatás egyik forrása itt is a vegyesség, amit ezúttal a francia tőzsdei műszo is fokoz. A hanghordozás általában eligazít a tekintetben, hogy egy költői, retorikai formula komoly vagy tréfás célnál van-e a szövegbe iktatva. A jellemzést elősegítő költői kérdés („Ifjúkorát miért nem éli nyugton?” (II. 26.) például ironikus jellegű, a befejezés (IV. 82–88.) sorkezdő ismétlései viszont („Boldog, ki . . .”) a rezignált lírai telítettség zavartalan kiteljesedését segítik elő.

A mű megírását inspiráló élmény összetettségével⁹ függ össze *A délibábok hőse*-nek az a nyelvi tarkasága, amely révén szembeötlően szakít a klasszikus egységesség, egységes átformáltság követelményével. Arany László verses regénye anyagába olvasztja a korabeli argo kifejezéseket („van jó ecet-ágya” = jól bírja az italt I. 22.; „jól bemártott” = sokat ivott I. 23.), alacsonyabb tréfalcozásokat („süldő jogász” I. 23.), népnyelvi elemeket („saslódni” IV. 18.; „pruttya” IV. 43.), szólásokat („De aki nem tud könnyen fogni rókát” IV. 73.). E szervetlenség legjellemzőbb példái a műnek azok a részei, amelyek a tárgyias elbeszélés és a személyes líra határán mozognak.¹⁰

Oly szép – ha nyári napnak tiszta regjén
A fölkelő fény a Gellérre tűz,
S szikláí száz rovátkáján, üregjén
Sugarat árny, sugár meg árnyat űz (IV. 44.)

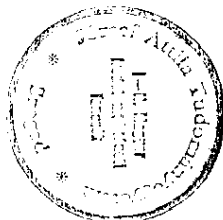
A borongós anyegini hang tudatos felidézése a *Bolond Istók* I. énekének is: „Szeretem, hogyha – mint tavaszmezőn / Árnyékot napfény – tréfa űz komolyt”. A leírásban az első disszonáns mozzanatot a következő stófa első fele hozza:

Szép, őszi estén, túl a Vérmezőre
– A vár kicsorbítván a tág eget
Mint szagatott papírt – pihentetőre
Lecsúszik a nap a bástyák megett,
Árnyék takarja a tabáni póre
Partot (e brouweri részleteket) (IV. 45.)

Kissé kijózanítóan hat már a „szagatott papír” hasonlóvá emelése a szövegben, tovább csökkenti a spontán belefeledkezés lehetőségét a flamand festőre való hivatkozás. A következő stófa a *Vojtina Ars poetikája* megfelelő helyét idézi, s további szövegértési nehézségeket is okoz. (Maga a költő is szük-ségét érzi, hogy jegyzetben magyarázza meg: a Fecske és a Hattyú budapesti helyi gyorshajó.) A folytatás visszavált a hétköznapi, szinte nyers hangnembe:

⁹ Arany László véglegesen szakít „az alkatán belül rejlő többféle egyéniséglehetőséggel”. Ennek az élménynek egyik mozzanata az intellektualitás, „a ráció győzelme az indulat, az érzelem fölött, illetőleg az intellektus, a ráció által ekkor javasolt eszmék és magatartás győzelme korábbi, jórészt indulati fogantatású eszméi s magatartása fölött, melyek egykor lelkesítették, boldoggá tették őt, s melyekhez ezért érzelmileg, nosztalgiaiban még mindig kötve van.” Második jellemzője elégikus, harmadik ironikus volta. Ez utóbbi kétélű: „a győztes rációnak is szól, nemcsak a legyőzött értelemnek.” Szereti idézni a „hívó kor”-t is, de mégsem adhatja át magát az álmok öncsalásának. Az élmény negyedik vonása a rezignáció: lemondással teljesnek látta a haladást szolgáló ember sorsát, ezért lesz úrrá rajta egyfajta megértő fölény. (NÉMETH G. Béla, *i. m.* 99–100.)

¹⁰ Keresztury Dezső definíciója szerint a verses regény összetett, humoros hangulata „tárgyias elbeszélést, személyes lírát és magas erkölcsiséget vegyít.” KERESZTURY Dezső, *A költő fia* It 1969. 699–700.

A holt morajt átbőgő ordítása
 Egy vontatónak, mely pöfög, lohog
 Hosszú uszályal . . . eltűnődve rajta:
 „Csak mind magyar voln!” szól Balázs sóhajtva. (IV. 46.)

Irodalmi idézetek és korabeli dolgokra történő célzások, finoman emelkedett és nyers kifejezések, festmény-allúzió és az üzleti élet problémái kavarnak ezekben a sorokban a szókincs, a hangnem, sőt a szórend kihívóan szokatlan összeforgatásával.¹¹

A költői hagyománnyal szakító kihívó nyelvi vigyázatlanság, vegyesség jele Byron óta az idegen szavak szövegbe iktatása. A *déliabók hőse* szókincsének idegen elemei híven tükrözik a mű világát. A latin és az angol szó a legtöbb. A latin szavak a magyar közbeszéd nemesi vagy iskolai latinosságát adják vissza: *subskribál*, *mentor*, *denique*, *corpus juris* stb. Latin nyelven szerepelnek versidézetek (IV. 31.) és szállóigék: „aut-aut”, „vitam-sangvinem”. Az angol szavak részben a Balázs által megismert, modern polgári lét fogalmai (*business*, *Mac-Adam*, *police-man*), részben az angliai benyomások visszaadását szolgáltatják (*plumpudding*, *whisky*, *miss*, *lady*, *crickett*, *whist*, *tunnel*). A szórványosan előforduló francia (*faché*, *boulevard*), német (*beamter*, *schwindel*) és olasz (*viva*, *primo*) szavak tovább élénkítik a szókincsét, s biztosítják a mű nagyvilágias, polgáriassult, városias jellegét. A stílus intellektualitását fokozza „a festő, író, zenész, politikus, közgazdász, egyáltalán a művelődéstörténeti nevek az a sokasága, amelyeknek párját eladdig valóban alig lehet más magyar műben felfedezni.”¹² Felbukkannak a műben a magyar irodalom (Petőfi, Zrínyi, Eötvös, Kemény) és a világirodalom (Heine, Byron, Shakespeare, Lamartine, Lessing, Goethe, Burns, Tasso, Dante, Petrarca, Tacitus) nagyjai, történelmi alakok (Zrínyi Péter, Hunyadi László, Zách Klára, Giskra, Csák Máté, Machiavelli, Garibaldi, Rákóczi, Cavour, Caesar, Brutus), irodalmi művek hősei (Bánk, Hamlet, Haidée, Tatjana, Don Quijote, Childe Harold), mitológiai nevek (Achilles, Herakles, Eris, Kalliope, Mars, Ámor, Charon), filozófusok (Diogenes, Stuart Mill, Proudhonn, Blanqui, Adam Smith, Guisot, Gibbon, Darwin), festők (Rubens, Tizian, Rafael, Brouwer), zeneszerzők (Haydn, Mozart, Wagner).¹³

A hagyományos verses epika (mely Homérosz óta él hasonlatokkal) gyakorlatával a költői képek tekintetében is szembehelyezkedik *A délibábok hőse*. Balázs allegorikus álmát a *Második ének* elején (bizarr, tündöklő királyi menet közelít feléje, egy amazon, a Dicsőség hívogatja) az eposzok vízióira való ironikus célzás vezet be, ami az egésznek paródia jelleget kölcsönöz. Hasonlóképpen az irodalom megkérdőjelezése a viszonyítási pont, de aktuális irodalompolitikai éle is van az utalásnak: „Örökségét

¹¹ Nem jelenti ez azt, mintha Brassai Sámuelnek igaza volna, aki „korlátbontás, törvényszegés, nyelvrablás”-ban marasztalja el *A délibábok hőse* akkor még ismeretlen költőjét. (BRASSAI Sámuel, *A délibábok hőse* II. Figyelő 1873. okt. 19. 42. sz. 507.) Az „Eszmény világban, úgymond, eddig éltém” sort elemelve írja: „az accentusos szónak, ha nem maga az ige az, közvetlenül az ige előtt kell állania, vagy mint jelzőnek az ige előtti szóra vonatkoznia. A kérdéses versben az „eszmény világban” mind a két feltételtől meg van fosztva, mert – az „úgymond”-ot most még nem említve – közte s az ige közt az „eddig” áll, melyre az „eszmény világban” nem vonatkozik. Holott a verses regényben éppen az ilyen viszonyzavak tesznek szert különös jelentésre, mint azt Tinyánov az *Anyegin* kapcsán fejtegeti: a jelentéssel rendelkező szavakat szinte háttérbe szorítják a másodrendű szavak, amelyek viszonyt jelölő funkciójuknál fontosabbá válnak metrikai szerepüknel fogva. Mindez, Tinyánov szerint, része annak az általános deformációnak, melynek jegyében Puskin a hagyományos irodalmi formákat megváltoztatja, a szabályok, a várakozás, a megszokás ellenében alkot. (TINYÁNOV: *O kompozicij Jevgenyija Onyegina* In: *Pámjätnyiki kulturi Novije otkrityija Jezsegodnyik* 1974.)

¹² NÉMETH G. Béla, *i. m.* 106.

¹³ Érdekes, hogy a zene területén legszűkebb a mű idézési körébe vont nevek sora. Pedig a *Második ének* 6. strófájában a legfrissebb zenei élményekre is hivatkozik: „Zilált összhangban mint Wagner zenéje”. Figyelemre méltó, hogy Lehr Albert Toldi-kommentárjairól szólva ellentétes jelentéssel idézi Wagnert: „S miért ne időznénk egy-két percet a hajnal hasadásának szép látványánál Petőfivel, ha Wagner hajnali harsonáit – *Lohengrinben* – gyönyörűséggel és elragadtatással szoktuk hallgatni”. *Arany László tanulmányai* I. Bp. 1904. 406. Igaz, e megjegyzés jóval *A délibábok hőse* utánról, 1893-ból való, de a merész, sőt ironikus társítás ugyanaz, mint a verses regényben.

nem lopta el csalárdul, / Mint olykor a népszínműben divat" (I. 13.) A mű „kulturhasonlatai” részben Balázst teszik nevetségessé, részben a költő szándékosan tudálékos, távoli dolgokat összekapcsoló, s a hasonlatban egymás mellé rendelt, de össze nem illő dolgokat párosító módszerét illető öniróniájának megnyilatkozásai: „Ha egyszer a világgal össze nem vesz, / És félre nem vonul, miként Achillesz” (I. 27.). Vagy: „arcra és beszédre les, / Mint Diogénes, jellemet keres” (I. 47.) A legemlékezetesebb kultúrtörténeti hasonlat az Etelkére való brutális rátámadás utáni elmélkedést adja vissza:

S mint a pogány, ki részegen, garázda
Kezekkel illeté szent fétiszét,
Úgy érzi, hogy szentségét meggyalázta,
Hogy istenére dobta vad kezét;
Hogy önmagát, lelkét mélyen alázza,
Önértétét, jobb részét tépte szét; (IV. 80.)

A hasonlat itt is tartalmaz bizonyos ironikus kontrasztot (a részeg álmából ébredő Balázs és a megilletődött pogány között, Etelke és a szent bálvány között), a lényegesebb azonban ezúttal a Balázs lelkiállapotát megmagyarázó, a lélektani elemzést helyettesítő, tömörítő hangulat- és helyzetkép. Komoly, jelentékeny eszmeiséget hordozó, egész strófát kitöltő hasonlatai („A népek élte egy nagy szerves élet . . .” I. 5.; „Szilaj, torz kedvvel egykor így ujjonga . . .” II. 16.) magyarázó, illusztráló jellegűek. Egyértelmű viszont az irodalommal való játék a lealacsonyító hasonlításal való összekapcsolásban:

Shakespearet is olykor s Bánk bánt szinte falván,
Ha – mint szeg a zsákból – itt-ott kiállt
Egy-egy ledér sor; ő azt elszavalván
Bor közt, ilyessel nagy hatást csinált; (I. 26.)

A leginkább tisztelt szerzők (Shakespeare, Katona) műveire vonatkozó hasonlat nyilván nem az adott műveknek szól, hanem Balázs olcsó sikerhajszolásának, s ezen túl az életet át-meg-átszövő irodalmias utalásrendszernek. A szekérrel utazó Balázst úgy dongják körül „nemzetgazda” ábrándjai, „Mint légyraj, amely oszlopban kerengve / Vonul velök s megint el-elmarad” (IV. 13.). Balázs tervezett társadalmi reformjai és a légyraj oly riasztó ellentétben vannak egymással, s az álmok csapongása és a légyraj kerengése Balázs körül mégis oly komikus hasonlóságot mutat, hogy nemcsak Balázs terveinek profanizálására teszi képessé a hasonlatot, hanem általában a hasonlítás, az irodalmi képiesség kicsúfolására. Lealacsonyító, s ennél fogva az olasz szabadságharcon ironizáló a Garibaldi sebesülésére vonatkozó névátvitel: „Sebet kapott öreg vezére lába; / S mankóra azzal hány szép terv jutott” (III. 35.). Komolyan vehető, sőt komolyan veendő az, amit Etelke Balázs iránti szerelméről megtudunk:

Mint képiró lapján a fény sugára,
E fennre küzdő, ifjú, büszke lélek
Bevéste képét szíve nyílt lapjára; (II. 34.)

Még modernnek is vélhetnénk a fotográfiához való hasonlítást (mint ahogy valóban az életanyag, a cselekmény, a nyelv városiaságához igazodik a képkincs is), ha nem érződne itt is valamiféle ironikus lekezelése az ifjú hősöknek, nem sugalmazná a beállítás azt, hogy maga a költő is mulat hősein is, a hasonlításban is. (Ahogy nagyon sok elvont-konkrét összekapcsolásnak van humoros hatása hasonlatban: pl. „Bizalma szívós, nyúlik, s nem szakad” IV. 88.). Sajátos, vitatható a következő hasonlat szerepe:

S mint a pirosuló hajnal megjelen,
Ha a kelő nap küzd az éji árnyal:
Mögöttük, ím, elrejtve s nesztelen
Egy tiszta hajnal kelt föl röpke szárnyal,
Szűz szerelemnek tünde hajnala. (II. 30.)

A szövegekörnyezet alapján neutrális, díszítő és elbeszélő funkciójú képnek kell tartanunk, de némely kifejezés finomkodó vagy túlzó jellege mégis azt sugallja: Arany László Balázs naiv, szivárványos érzelmi életét kissé meg is mosolygatja ezzel. Nyíltan az almanach-líra, még általánosabban a biedermeier ízlésvilág paródiája az árokba dőlő kocsi leírása:

A sár megóvja testök lágy kebelrel,
Csontjuk se tört, habár itt-ott sajog;
S bevonva csokoládészínű lepellel . . .
A pesti kis cipő a híg mederrel
Cuppanva, csókot váltva, társalog (II. 64.)

A finomkodó kifejezések a korabeli szalonköltészetet imitálják az eufémisztikus körülírásokkal, metaforákkal, azzal, hogy az iszapot lágy kebelnek, a sarat csokoládészínű lepellek, a sárban vergődést a kis cipők cuppanó csókváltásának mondja.

A korábbi évtizedekben roppant ritka stanza forma (melyet tulajdonképpen a *Bolond Istók* honosít meg) is egyfajta szembehelyezkedés a magyar verses epika normáival. Ez a meglehetősen kötött forma alkalmas arra, hogy a több szempontból is vegyes, laza versnyelvet tagolja, bár éppen mint igencsak nehéz verselési mód, egyúttal az előadás „mesterségesség”-ét is fokozza. Arany László többnyire még halmozza is a zártság, szimmetria felé mutató elemeket: alliterációt alkalmaz („Bejártam a Kárpát sok büszke bércét” IV. 1.), azonos szócsoporttal indít több versszakot is („Szép a magány . . . I. 33. 34. 35.), a jambust hangsúlyos képlet belejátszásával teszi még zeneibbé (pl. II. 56.), a lezáró párosrímű kétsoros szentencia-szerűvé formálja (pl. IV. 62.). A szabályostól elenyészően kevés esetben tér el. A stanza rímképletét például abbaacc-re másítja az Első ének 37. strofájában. (Talán a beléje foglalt dialógus kedvéért.) A strofikus enjambement is ritka kivételként szerepel:

Ős Róma élte napról-napra jobban
Érdekli őt, s Tacitus, Mommsen, Gibbon
Forog kezén, s Machiavelli, Guizot;
Kutatja, Róma mért, s hogy dőle meg? (II. 61–62.)

A mondat folytatódása a következő versszakban demonstratív szakítás a szabállyal, az olvasó várakozásának megtréfálása, ugyanakkor Balázs lázas olvasásának, semmire tekintettel nem levő könyvfalásának kifejezője. A stórfák közötti átvitel egyébként rafinált ritmikai eljárás: észrevehetően felerősíti az elbeszélés tónusát a versszakok közötti szünet szándékos ignorálásával, amely szünet ettől persze nem kevésbé érzékelhető marad, miközben a strofikus enjambement fokozza a versmenet tempóját.

A *déliabok hőse*-t átszövő irodalmi utalásrendszer szabja meg a kompozíciót, az előadásmódot, a költői magatartást is. A regényre jellemző, valamint a regényszerűség benyomásának érvényesülését akadályozó tényezők váltakozása a verses regényben szokásos szándékos komponálatlansághoz, tüntető „ziláltság”-hoz vezet, a kor vezető műfajának számító prózai regény eljárásainak szüntelen megkérdőjelezését eredményezi. Réfalvy kertjének leírása tárgyyszerű és funkcionális (I. 63.), az alföldi táj gyönyörködő, ihletett rajza is az (II. 57–59.), a kép visszavevése, cáfolata viszont nemcsak sokkírozó szakítás a regényszerű környezetrajz objektivitásával, hanem relativizmusával a költői szöveg valóságra vonatkoztatását is tagadni látszik (II. 60–63.). Tulajdonképpen burkoltan idézett irodalmi szövegek szembeállításra történik itt meg. A fordulatig („Jer, próza: ferd ama képnek visszáját”) petőfies tájképet kapunk, a tavasi levegő, a tó tükrét fodrozó lágy szellő, a tóban tükröződő báránnyefellegek, a játékos ürge, az andalognva lépegető golya a kép elevenségéhez járul hozzá. A festőiséget („Gyep, rét, vetés, mind más szint játszva zöldül, / Itt kékesebb, amott sárgába tér”) auditív képzetek is frissítik („Rugékony pázsiton suhanva gördül, / Zörej, zaj nélkül a könnyű szekér”), amit a fordulat után *A falu jegyzője*-re, *Az elveszett alkotmány*-ra és sok más műre emlékeztető „negatív” tájkép követ: sötétedik, csend van, beborul, esik, hideg van, sár stb.¹⁴ Az események párbeszédés megjelenítésében

¹⁴ Brassai idézett cikkében a mű „oconomiai” és „irályi” hibáit, gőgös „nem-bánomság”-át marasztalja el, de a költő igazi tálentumát „félreismerhetetlenül mutatják”, szerinte is, a leírások. Figyelő 1873. okt. 19. 42. sz. 509.

időnként versenyre kel a regényszerű ábrázolással. Például amikor a beszélgetés tónusát, a kapatos tárgyalás jellegét is vissza tudja adni a beszéltetés szaggatottságával:

„Hanem, Balázs, te szörnyen büszke lettél”,
Morog Dezső úgy pipaszár megett;
„Mióta itthon vagy, felénk se jöttél,
Pedig az asszony gyakran emleget, –
Nápolyban is, tudod, hogy otfeleedtél!
No hisz leszidtunk akkor tégedet . . .
Hanem tudod mit: egy jó ötletem van,
Gyer most, Eteket lépjük meg titokban.” (IV. 58.)

Máshol viszont teljesen elhanyagolja az esemény scenikus megjelenítését (pl. Balázs búcsúja Eteketől II. 50.), vagy a dialógus Balázs vallomásaiba fejlődik át (I. 38–40.). A gyakran alkalmazott belső monológ (I. 45.; III. 48–52.; IV. 52–54.; stb.) sok esetben leleplezőbb, még inkább megmutatja Balázs gondolkodásmódjának, eszméinek fonákját, mint az ún. átképzéletes előadásmód. Ez utóbbi változat a lélekelemző realizmusnak is módszere, Arany Lászlónál elsősorban a hős ironikusan kezelt vívódásainak megmutatója: „Mit? Arra volna ő csupán születve, / Hogy korhelyek közt töltse életét?” (I. 32.) Balázs tóprengései („Mért is keresné ő a lomha csendet, / Hisz őt a csend nem boldogítaná” (II. 13.) leginkább őt magát teszik nevétségessé, azok az idézetek viszont, amelyek mintegy a közszellem vagy a forradalmi hadsereg jelszavait adják vissza („Föl, föl tehát! Italia Unita!” III. 16.; „Most át Calabriába, győzelemmel!” (III. 22.) már a tárggyal azonosuló romantikus költői magatartást parodizálják.

A cselekmény bizonyos elemei is irodalmi sablonokra rímelnek: az érkező vendégek bemutatása a kortársi regény kedvelt eljárása (IV. 22–26.), a pergő, feszültséggel terhes jelenet drámai elmondása („Egy székbe botlik, földön elterül; / Fölkelve, nem bír, küzd, elszenderül” IV. 71.) az ittas Balázs viselkedésére vonatkozóan groteszk ellentétben van a tárgy kisszerűségével. A lírai betétek (mindjárt az első kilenc stófa tiszta lírája) is merész szakítás a hagyományos epikai kompozícióval. Az események menetét megszakító, ahhoz lazán kapcsolódó (olykor nagyon is lazán kapcsolódó, mint például abban az esetben, amikor Balázs jogászveinek leírását az *Első ének* 21. versszakában a kortársi elégedetlenséggel vitázó kérdések követik) személyes előlépések némelyike (pl. I. 33–35.) önálló lírai költemény értékű.¹⁵ Legyen szó ezekben a „költői lelkesülés”-ről (I. 51.), a szerelemről (I. 75–77.), a reményről (III. 34.), az ivásról (IV. 73.) vagy bármi másról, e subjektív kitérők funkciója nemcsak az elbeszélő történethez kapcsolódó érzelmek, gondolatok első személyű közlése, s ezzel a költő személyes énjének második (ha nem első) főszereplővé avatása,¹⁶ hanem az epikus séma állandó deformálása is, a korábbi és korabeli verses elbeszélő művekből ismert, megszokott, s így elvárt előadásmódból való állandó kizökentés. Tovább bonyolítja *A délibábok hőse* előadásmódját, hogy a költő és Balázs távolsága (melyet Balázs ironikusan kezelése teremt) időnként csökkenni látszik. Arany László tehát végrehajtja a hagyományos epika deformációját, majd az önmaga által teremtett alapiszonyt is „deformálja”, amikor önmagát Balázshoz közelíti az *Első ének* elején vagy amikor a *Második ének*-et így kezdi: „Hányszor megállunk a Heraklesz úton”, majd az első versszakot így fejezi be: „Fölvillanó vágy, hamvadó remény! / Küzdelmököt de sokszor érzem én.” Ez a jelenség eléggé ritka a mű egészéhez képest. Valószínűleg Arany László is érezte, hogy ha megszűnne a hős és a költő távolsága, vagy akár huzamosan közel kerülnének egymáshoz, az visszalépést jelentene a romantika irányában, holott költő és hős romantikus epikában gyakori összeolvadásának szintjét ő is, de már elődei (Byron, Puskin, Arany) is meghaladták.

A költői én és Balázs távolságát az esetek túlnyomó többségében Balázs ironikus beállítása biztosítja. Naivnak, sőt együgyűnek látjuk Balázst, aki „A haza gyászán elbúsult gyakorta, / S gondolta: ezzel

¹⁵ Az elbeszélő és drámai költemények politikai tartalmú lírai kitéréseiről szólva írja ARANY László: „Ahol subjektív kitérésekről van szó, ott ezeket egyszerűen lírai költészetnek kell tekintenünk . . .” A magyar politikai költészetéről In: *Arany László válogatott művei* Bp. 1960. 271.

¹⁶ Németh G. Béla megállapítása szerint *A délibábok hőse* harmadik főhőse (Balázs és a költő mellett) egy „fölkelt álló, összeütkezésükből keletkező harmadik magatartástípus javallása.” (NÉMETH G. Béla, i. m. 91.)

is tán jót mível" (I. 15.), örömét leli társaival „a dicső ivás”-ban (I. 27.), majd „Sovárgja a babért, amit fölötte / Kacér mosollyal lenget Thalia” (I. 43.). Drámaköltői ambícióinak neveltségessé tétele már-már drasztikus: „De kínos a vajúdás és a szülés, / A kottló költőnek fájdalma nagy” (I. 51.) „Hordván fejében újszülötte terhét, / Ráncolt szemöldökkel küszködik Balázs” (I. 52.). A költőnek hőiséhez való viszonyában van valami csaknem bántó csúfolódás: amikor például Balázs Dante, Goethe, s mások példájával biztatja magát, hogy ő is lehet „államférfi s költő egyaránt” (II. 20.), vagy amikor drámát „ír vagy hatot”, de vagy csak elkezd, vagy csak a „végsőapást” írja meg, „Majd ág-bogas bonyodalmakba vész el, / Vagy unja tervét, elkezd újra mást.” (II. 22.) Itt az írói dilettantizmus is céltáblája Arany Lászlónak, máshol a hazafias érzés frázisosságát érinti a Balázst támadó gúny: „De visszatérünk büszke győzelemmel, / Hiszem a magyarok nagy istenét” (II. 50.). Van, természetesen, számos példája az irodalmi utalásrendszerből távolabb álló ironiának, dicséret mezébe öltöztetett kinevettetésnek: „legyőzve egy kuvaszhad támadását” (II. 64.); „S mivel le tudta írni a nevét, / Káplári rangra mindjárt felmagasztva” (III. 8.). De ezekből sem hiányzik a parodikus árnyalat teljesen. (Az utóbbi idézetben például a feltűnően nem odaillő „felmagasztva” részben a szót magát, részben a stílusteréfát olyan mértékben helyezi előtérbe, hogy nem is könnyű eldönteni, kit nevetett ki inkább a költő, Balázst e kétes „karrier” miatt, azokat, akik „felmagasztják”, vagy magával a szóval a stílusterést.) Egyértelműen irodalmi fordulatot tesz neveltségessé a Balázsnak is szóló ironia: „Balázs előtt, vérmes próféta-szemmel, / Nápoly, Velence, Róma, mind szabad” (III. 22.). A romantikus stílus banalitásait is felidézheti Balázs ironikus beállítása: „Útjába áll, ölelni tárt karokkal, / Hiúzi szemmel, csóksovár ajakkal” (IV. 70.).

Természetes, hogy még több „irodalmias” elemet hordoznak *A délibábok hőse* önironikus hangjai, hiszen eleve a költői tevékenységre irányulnak, s a költő egyszerre veszi célba önmagát és általában az irodalmi formákat: „De már elég – nem fecsegek felőle, / Mint epikus költők szokták, előre” (I. 12.). Még a legsúlyosabb, eszmeileg is leglényesebb helyen is módot talál arra, hogy enyhe lenézéssel gúnyolódjon önmagán, s az irodalmi alkotó folyamaton:

Hisz én is, ennyi tarka-barka rímmel
Mért bibelődtem, s pöngetém dalom?
Miért merengtem egy mesén örömmel;
Nem-é: mert azzal enmagam csalom” (IV. 90.)

A könnyed-ironikus sorok a kötetlen beszéd és a dal melódiáját egyesítik¹⁷, a vidám fecsegés bánatos vallomásba, elgondolkozó kérdésbe, megindító emlékezésbe megy át, a tünetető közvetlenség ellenére nyoma sincs a prózaiságnak, s az elégikus hanghordozás válik meghatározóvá. Pedig mindezek mögött ott van az a vitatkozó intellektualitás, ami a távolságot teremtő önironiával együtt az értelem primátusához járulna hozzá.¹⁸ (A finom átmenetre bőven akadnak példák: a *Negyedik ének* első strofáinak képsorában, s az azt követő aforizmatikus tanulságban is ott vannak az ironia, az elégia, az intellektuális hűvösség jegyei.) E hangulati, hangnembeli összetettség aránya mindig más és más annak megfelelően, hogy a drámaköltői hivatásra készülők, az olasz szabadságért harcoló, a „nemzetgazda” Balázsról van-e szó. Már a *Don Juan* és az *Anyegin* kompozíciója is erősen emlékeztetett (pusztán szerkezeti szempontból) a kalandregényekre, amelyek cselekménye újabb és újabb epizódoknak a végtelenségig gyarapítható sorából áll. (Többek között ezért befejezetlenek, „befejezhetetlenek” a verses regények.)¹⁹ A döntő különbség az, hogy a kalandregény hőse minden új epizódban ugyanaz marad, Byron és Puskin hőse az új helyzetekben valami többletjelentést kap. Balázs új és új szerepeiben (jogász, író, szabadságharcos stb.) van állandó elem, de minden új ambíció, minden új helyzet némi változást is hoz. Az újabb mozzanatok más és más irodalmi irány vagy műfaj sémáinak felelnek meg

¹⁷ Grosszmann az anyegini strofáról szólva él a Sprechstimme és Singstimme együttes jelenlétének elméletével. (GROSSZMANN, *Onyeginszkaja sztrofa In, Szobrányije szocsinyenyij* 1. Moszkva 1928.)

¹⁸ Brassai Sámuel ezt érezte a meghatározónak, ezért marasztalja el (Pál apostol szavaival) a szeretet hiányában *A délibábok hőse* szerzőjét. (BRASSAI S., *A délibábok hőse* Figyelő 1873. okt. 12. 41. sz., 495.)

¹⁹ LOTMAN, *i. m.* 77.

(mint erről fentebb bőven esett szó) aszerint, hogy Balázs milyen szerepekkel azonosul ábrándjai, olvasmányai nyomán; ennek következtében ironia és elégia, leleplező gúny és líra, intellektualitás és érzelmi állapot viszonya mindig eltérő keveredési arányhoz vezet. A diák Balázs több együttérzéssel van megénekelve, mint Garibaldi katonája, a „nemzetgazdá”-t sokkal enyhébb, megértőbb humor lengi körül, mint a provinciális társaság szintjére süllyedőt. A mű egésze azután mintegy egyesíti, összegyűjti mindezen benyomásokat: a szövegbe foglalt irodalmi hatások, utalások, reminiscenciák, parodikus idézések együttesen az irodalom egészét általában teszik *A délibábok hőse* egyik döntő viszonyítási pontjává, hogy az ábrázolt eszmék, emberek, politikai és társadalmi viszonyok sokszerűségével szembeállítják; a való világ, a kortársi valóság fonákságait, útkereséseit, illúzióit és csalódásait, összetett korélményét a maga teljes intellektuális és közgondolkodói mélységében, valamint hangulati, emocionális sokféleségében adja vissza.

László Imre

RÉMINISCENCE, CITATION, PARODIE
(*Les couches de texte du Héros des mirages*)

Le texte du roman en vers de László Arany est extraordinairement surchargé, il est comblé de réminiscences littéraires, d'allusions parodiques, de citations. On y trouve non seulement des correspondances avec *Onéguine* et *Don Juan*, des citations ouvertes ou voilées, mais des allusions se rapportant à la lyrique des années 50 de János Arany, à *La tragédie de l'homme* de Madách, à Kemény, à Petőfi et à d'autres aussi, de même que des allusions qui veulent ridiculiser le roman romantique et la littérature en général. Ce n'est pas seulement un jeu virtuose par l'intermédiaire de l'expression et de son dévoilement, mais le correspondant linguistique et artistique de la pensée fondamentale de l'ouvrage qui veut se moquer des illusions et des idées factices de Balázs par la représentation de la conditionnalité, de la relativité de la littérature. Par la rupture avec la position traditionnelle d'auteur, la rhétorique épique, l'uniformité du vocabulaire, l'harmonie et la traditionnalité des images, les procédés usuels de la composition, László Arany parvient à déformer l'interprétation épique. C'est par cette méthode qu'il exprime le désenchantement, l'incertitude des valeurs de la décennie suivant le compromis de 1867.

A FELVILÁGOSODÁS FEJTŐ FERENC HARMINCAS ÉVEKBELI IRODALOMSZEMLÉLETÉBEN

„A XVIII. század ismerete, a XVIII. század értékeinek magyar nyelvű tolmácsolása a kísérletezésnek, a fogalmi tisztázásnak és az ésszerű fogalmazásnak annyira szükséges levegőjét hozná irodalmunkba! Márcsak azért is szükség lenne rá, hogy a görög-romantikát ellensúlyozza. S nemcsak a görög-romantikát, hanem mindazt az irracionálisit, amely ma szellemiségünkben burjánzik. Tanulhatnánk tőle eleganciát a kifejezésben, tisztaságot a gondolkodásban, felszabadultságot az erkölcsben. Megtanulnánk tőle a gall szellem derűs józanságát, ellenszerűl a modern német szellem félhomálya ellen.” Fejtő 1935-ben kelt polemikus töltésű megfogalmazása munkássága egyik széles rétegének, fejezetének lényegét villantja fel.

Bármely korszakkal, bármilyen irodalmi jelenséggel foglalkozzék is Fejtő, írjon aktuális publicisztikát vagy filozófiai esszét, történetpolitikai tanulmányt vagy irodalmi kritikát, bizonyos, hogy szóba kerül az egyetemes és a magyar *felvilágosodás humanista, racionalista és demokratikus* hagyatéka: akár mint eleven példa, akár mint történelmi mérték. A francia irodalom iránti általános vonzalomnak is egyik meghatározó tényezője a felvilágosodás eszméinek és egyéniségeinek tisztelete; de Heine-könyvének is alap gondolata, hogy: „liberalizmus és forradalmi demokrácia, szabadgondolkodás és féktelen tettvágy, – íme a XVIII. század szellemi és erkölcsi hagyatéka, amelyet Heine vállalni fog” (17. 1.). Magyar irodalmi tanulmányain belül pedig külön kis csoportot alkotnak a felvilágosodásról, *Batsányi Jánosról, Berzsenyi Dánielről*, illetve a magyar humanista tradíció aktuális jelentőségéről írott esszék.

Nem a magyar felvilágosodás kutatásának historiográfiáját írjuk. Nem lehet tehát célja e tanulmánynak, hogy a szaktudomány korabeli s főleg nem, hogy mai „bázisáról” kérdezzen rá a szövegismeret, a filológiai készség, a történelmi érzék és értelmezés, az eszmetörténeti, stílustörténeti és komparatistikai ismeretek, felismerések és általánosítások 30-as évekbeli szintjére. S még kevésbé lenne értelme a történelmi tudás és értékrend korabeli és mai változatai iskolás egymásravitítésének, kicsinyes összehasonlításának. Egy XX. századi kritikus *kortársi irodalomszemléletének történelmi fedezetét* vizsgáljuk inkább. Tesszük ezt annak tudatában, hogy a jelentős kritikusegyéniségeknél még akkor is szerves összefüggés van *múltszemléletük, elméleti-esztétikai orientációjuk* és *kortársi irodalomkritikai gyakorlatuk* között, ha az alkat, az érdeklődés, az egyéni körülmények, az értelmiségi-literátori munkamegosztásban vállalt szerep a hátról csak az egyik (vagy két) terület intenzív művelését teszik lehetővé. Elég példaként utalni Ady Endre Petőfi- és Vajda-értelmezésére, Horváth János nemzeti klasszicizmus-eszményének XX. századi s főleg az Ady-kort érintő vonatkozásaira, Babits Mihály Vörösmarty-esszéire, Révai József irodalomtörténeti tanulmányainak népfrengő szerepére vagy éppen Németh László és Lukács György munkásságára.

A felvilágosodás kori *irodalommal* foglalkozó tanulmányokat Fejtő műhelyében koncepcionálisan azok a kutatások és értelmezések alapozták meg, amelyek a XVIII. század második felének magyar *történelmét* faggatták a történelmi esszé és portré műfajában. A II. Rákóczi Ferenctől az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc leveréséig és „utóéletéig” ívelő másfél évszázad tartósan Fejtő érdeklődésének a középpontjában állt. Érdekes recenziót írt Juhász Vilmos és Kovács György II. Rákóczi Ferenc-könyvéről. Rövid cikkben emlékezik meg 1795. május 20-ról, Martinovics Ignác és társai kivégzésének napjáról, s e cikkben haladó, a független és demokratikus magyar köztársaságért harcoló mozgalomként méltatja az összeesküvést. 1936-ban érdekes, de sajátosan szubjektív hangsúlyú, történelmileg meglehetősen egyoldalú esszét is publikál Martinovicsról, amelyet a *Magyar Nap* is

átvesz. Egyetértő, dicséző kritikát jelentet meg Németh Andor Mária Terézia-könyvéről, s maga is belekezd II. József személyének és korának kutatásába; ez a munka a 30-as évek során hat esszében – pontosabban a Kalapos királyról készülő életrajzi portré előtanulmányaiban, könyvrészleteiben – tárgyiasul. A II. József-könyv egyébként – itt nem tárgyalható koncepcióval – majd az 50-es évek elején, Párizsban jelenik meg, elnyervén végleges formáját.

Az 1930-as évtized vége felé egyre többet foglalkozik az 1830–40-es évek forradalmi mozgalmival; jelzi ezt a készülő Heine-könyv és a Jean Cassou könyvről írott recenzió. A felszabadulás után pedig már szintézissé is érnek ez irányú ismeretei, álláspontjai: Fejtő Ferenc szerkesztésében (s az ő két alapvető tanulmányával) jelent meg 1948-ban az a nemzetközi szerzőgárda írta kötet, amely *Európa tavaszát*, az 1848-as forradalmakat, illetve azok hatását vizsgálja. Az egyértelműen progresszív – többeknél kifejezetten marxista – ihletésű esszék füzéréből összeálló kötetet Vercors előszava vezette be.

Fejtő történelmi esszéiből csak egyet emelünk ki ehelyütt: a korabeli szellemi életben híressé vált 1936-os *Martinovics-tanulmányt*. Joggal utasítja itt el a szerző Szekfű Gyula és Mályusz Elemér, általában a hivatalos ellenforradalmi történetírás Martinovics-értékelését. A felvilágosult abszolutizmust forradalmi funkciójának mondja a XVIII. század végének magyar uralkodó osztályával szemben, s Martinovics ellentmondásos alakjából a tragikus dilemmákat átélő, politizáló entellektüel „örök” portréját bontja ki. Ez az évszázadokat merészen átívelő, különböző természetű dolgokat egységesítő esszéista bravúr kétségtelenül sok igazságot összegez, illetve érez meg a valóságból, olyanokat, melyeket a későbbi kutatások is igazolnak. Van azonban az érvelés mélyén egy olyan alaphang, ami a maga artikulálatlanságában is kihallatszik belőle, s mind tudományos igazságát, mind 30-as évekbeli aktuális hangsúlyát tekintve vitatható.

A felvilágosult abszolutizmus stílizált, illúziós értékeléséről, az 1790-es nemesi mozgalom – általában az egész nemzeti kérdés – differenciálatlan megítéléséről van szó elsősorban. Elég idézni néhány mondatot: „Az 1790-es mozgalom a nemesség ellenforradalma volt”; „A kor igazi forradalmárai nem a Rousseau-ra hivatkozó, demonstráló és szabotáló rendek voltak, hanem az uralkodóház, igenis a Habsburgok, az államtanács, a bürokrácia s az a néhány tucatnyi magyar és osztrák entellektüel, akik melléjük szegődtek. S bármily paradoxus is hangzik: forradalmárok voltak a szó teljes, vagyis komplikált, ártatlan és egyszersmind bűnös, nyílt és alattomos, igaz és földalatti értelmében azok az emberek is, akik, mint Martinovics, a forradalmi uralkodóház érdekében kémszolgálatra vállalkoztak.” Martinovics „mint rendőrkém, forradalmár volt, de mint forradalmár, nem volt rendőrkém”. Az összeesküvés vezetői „botcsinálta népföradalmárok voltak, azért esküdtek most össze a király ellen, amiért előbb a királlyal”.

Mindezek a tárgyi-történeti egyoldalúságok szorosan összefüggnek Martinovics-alakjának *szubjektív* ábrázolásával: ebbe a portréba Fejtő mintha a saját politikai útkeresését, a „független, vívódó és lázongó entellektüel” ideálját, a forradalmi szocialista elkötelezettség szálait eltépő renegátságát, az 1932–33-as bírósági és a börtönhónapok alatti „viselkedését” minősítő megbélyegzettséget s az értelmiségi egyfajta fensőbbégtudatát, hiperőnézetét is belerajzolná – megszüpítő, önigazoló módon.

Hogy mennyire nem joggalane belezés ez részünkről, azt a Martinovics-esszével egyidőben született problematikus ideológiai-politikai tanulmányok is alátámasztják, az *Erasmus, avagy beszélgetés a humanizmusról* c. kétrészes filozófiai esszé, az *Érzelmes utazás* c. útikönyv, valamint a hírhedtté vált „*Ami fontosabb Oroszországnál is*” c. írása.

A Martinovics-esszé bekerült a *Szép Szó Mai Magyarok Régi Magyarokról* c. tanulmánykötetébe, amelyet Fejtő állított össze s Cserépfalvi Imre adott ki 1936-ban. A gyűjtemény szerzői *A Dunánál* József Attiláján és a szerkesztőn kívül a következők voltak: Horváth Tibor (Árpád), Trencsényi Waldapfel Imre (Küküllői János), Málnási Ödön (Werbőczi), Juhász Vilmos (Fráter György), Móricz Zsigmond (Bethlen Gábor), Fűsi József (Mikes Kelemen), Németh Andor (Mária Terézia), Hevesi András (Kármán József), Babits Mihály (Széchenyi István), Kassák Lajos (Petőfi), Vámbéry Rusztem (Szalay László), Ignóus Hugó (Deák Ferenc) és Ignóus Pál (Kemény Zsigmond). A korabeli progresszió belüli különbségeket, a sajátos megoszlást jelzi azonban, hogy például Veres Péter – s az osztályharcos elkötelezettségű, plebejus radikális, illetve forradalmi szellemű értelmiség soraiból bizonyára más is – idegenkedéssel fogadta ezt a kötetet.

Veres Péter Sárközi Györgyhöz írott 1936. júniusi levelében többek között ezt írja: „Én nem szeretem – majd azt írtam: utálok – az esszéizmust, az önmagáért való tetszelgő tudományoskodást.

(Kezemben épp a *Szép Szó* tanulmánykötete: csöndes undorral forgatom: nem tudomány, nem irodalom, legfeljebb »irodalom« – mire jó ez?! [. . .])” A leveleket közreadó Bata Imre szerint „elfogult” Veres Péternek ez az utalása. Valóban – mondható elfogultnak, de csak bizonyos értelemben. Valószínűleg nem annyira az „esszéizmus”, mint inkább a történelem- és társadalomszemléleti hangvétel, a 30-as évek osztályküzdelmére, politikai közéletére, forradalom iránti éhségére nem Veres Péter-i intenzitással figyelő, érzéketlennek tűnő, elvont, „értelmiségi” belterjesség zavarhatta a művelt szocialista parasztíró *némelyik* tanulmány, illetve szerző kapcsán. S nem is teljesen jogtalanul. Fejtő Ferenc Martinovics is közéjük tartozhatott.

Még Fejtő elvarárait sem tudtak ugyanis azonosulni ezzel a szubjektivistá felhangú, de tárgyias igényű Martinovics-képpel. A Fejtő esszéiről munkásságának kibontakozásában, tanulmányai közreadásában döntő szerepet játszó centrista szociáldemokrata ideológus, Mónus Illés is elveti ezt a Martinovics-értelmezést, jóllehet általában elismeréssel adózik Fejtőnek, s a *Szocializmus* ugyanezen számában, egy oldallal arrébb, egy másik recenzióban melegen méltatja Fejtő *Érzelmes utazását*. A *Mai magyarok régi magyarokról* c. kötet Fejtő írta Martinovics-esszéjéről azonban ezt írja: „Hogy forradalmár és kém volt egy személyben – Fejtő e kettősséget akarja megértetni és elfogadtatni. Felfogásunkkal és érzéseinkkel erősen ellentétben áll Martinovics kettős szerepe. Nem tudjuk felmenteni és nem látjuk szépnek és magától értetődőnek e kétlaki életet. Nem tudjuk elhinni, hogy a forradalmat és a haladást szolgálta volna a bécsi udvarnak tett szolgálatai során.”

Rendkívül ellentmondásos pályájú, de csakis a szigorú történetiség – s nem az elvont moralizálás – jegyében értékelhető Martinovics alakja egyébként mindig (máig is) kínálkozó tárgya nemcsak a történeti kutatásoknak, hanem az értelmiségi magatartások történelmi típusaira, modelljeire kérdező esszé-izmtikus megközelítéseknek. De térjünk csak vissza Fejtő 1936-os Martinovics-írásához, illetve az ezt követően kibontott felvilágosodás-konceptiójához. Annak a történettudományilag hitelesített Martinovics-képnek az ismeretében (ha nem is mechanikus számonkéréseként), amely legteljesebben *Benda Kálmán* munkáiból bontakozik ki, értékes, konzervatívellenes esszének tekinthetjük Fejtő tanulmányát. De a portrénak egy „új típusú értelmiségi forradalmár”-ra valló tónusát (amit egy újabb értelmezés egyoldalúan méltat) már erősen problematikusnak, önigazolónak tartjuk. Igazat kell adni *Varga Rózsának*, aki a *Magyar Nap* c. csehszlovákiai lapról szóló könyvében így szembesíti Fejtőt – illetve ellentmondásos Martinovics-portrét – a konzervatív történészekkel: „Az ő, a rendet kiszolgáló és a rend ellen bujtogató »moral insanity« –Martinovicsukkal szemben a maga képére és hasonlatosságára – és igazolására – az izgága entellektüel képét festi a magyar jakobinusok vezérééről.”

Nem elemezheti ez a tanulmány Fejtő *történelmi tárgyú* esszéinek koncepcióját. Csak jelezzük: ezekben a – kortársak között nagy visszhangot kiváltott – munkákban a Habsburg-kérdés, a rendi ellenállás, az 1790-es mozgalom, a jozefinizmus, a jakobinus összeesküvés számos vonatkozásban azóta is érvényes, nem kevés pontjukon – különösen pl. a jozefinizmus egyértelműen forradalmivá stilizálásában – viszont problematikus felfogása érvényesül. Mindenesetre progresszív értékek, haladó társadalmi és szellemi mozgások történetpolitikai tudatosítója, „aktualizálója” itt Fejtő, miközben e kérdések „szakmai”-filológiai megítélésében is gazdagította a magyar tudományosságot, élesen vitatkozva a korabeli hivatalos történetírással, annak „neobarokk” ideológiai szerepével, módszertani-tárgyi előfeltevéseivel és konzervatív értékrendjével.

A nagy francia forradalom évfordulójára összeállított 1939-es *Korunk*-emlékszámában megjelent – II. Józsefről szóló – Fejtő-tanulmány (*Magyarország és császára 1789-ben*) találon vázolja fel például a korabeli erőviszonyokat. Eszerint: a valódi – objektive azonban mégiscsak a feudalizmus védelmét szolgáló – társadalmi reformokra, ugyanakkor az egységes birodalmi bürokrácia kiépítésére törekvő császár a francia forradalom eszméiben rögtön meglátta a veszélyt, s osztályérdekének megfelelően annak a konzervatív feudális monarchizmusnak a védelmére kelt, amelyet korábban személyesen úgy gyűlölt. A magyar nemesség viszont saját Habsburg- és zsarnokellenes, egyúttal ősiségvédő, rendi törekvéseinek megerősödését vélte kiolvashatni 1789-ből, szabadságon saját szabadságát és a jobbágyelnyomás szigorítását értette.

Fejtő ugyanakkor – történetileg joggal s az 1930-as évekre célozva különösen érthető, időszerű nyomatékkal – élesen elválasztja egymástól a józsefi felvilágosult abszolutizmust és az I. Ferenc-i reakciót. Ez utóbbi – szinte pamfletszerűen éles – bírálatával alapozza meg Batsányi János és Berzsenyi Dániel portrét. S ezzel a szűkebben vett *irodalmi felvilágosodás* témájához érkeztünk. A plebejusként bemutatott Batsányi 1790-es évekbeli sorsáról írva ezt hangsúlyozza Fejtő: „Így élt és így kellett élnie

annak a magyar szellemiségnek, amely II. József „jóakarató zsarnoksága” alatt bontogatta szárnyát, amelynek megadatott, hogy néhány évig a szellemi szabadság mámoros és serkentő légkörében éljen, hogy aztán annál súlyosabban nehezédjék rá a reakció nyomása. S ezért ült börtönben Ferenc alatt az egész magyar irodalom szinte kivétel nélkül, olyan bűnökért, amelyeket az előző uralkodó alatt jogának és kötelességének érzett”.

A kor „nemzeti szerepet” vállaló, kibontakozó irodalma és kulturális, nyelvújítási mozgalma – illetve ezek mindenkori történelmi megítélése – elválaszthatatlan attól az alternatívától, amelyet a jozefinizmus és a feudális rendiség pólusai jelentettek. A XX. századi történelem- és irodalomszemléletet, ezen belül a marxista történelmi-irodalomtörténelmi gondolkodást is próbára tevő vitakérdés ez. *A társadalmi haladás és nemzeti függetlenség*, polgárosodás és hazafiság, magyar jelleg és európaiság – olykor neuralgikus – dilemmájáról van szó. Megválaszolása, feloldása – pontosabban ezek megkísérlése – a progresszió belől is gyakran eredményezett tragikus gyakorlati és elvi megosztottságot; s magának a forradalmi baloldalnak, a munkásmozgalomnak, a marxizmus–leninizmusnak is súlyos ellentmondások, visszaesések, fájdalmas önkorrekciók árán kellett kiküzdeni a korhoz mért s méltó igaz feleleteket.

Fejtő 30-as évekbeli felvilágosodás- és jakobinizmus-értelmezése és szocialista eszmétörténelmi vonulaton belül foglal helyet. Lehetetlen s fölösleges itt részletes forráskutatással és összevetéssel bizonyítani, hogy felfogásában meghatározó szerepet játszik a történelmi materialista, osztályszempontú elemzés, hogy konkrét minősítései, történelmi és irodalmi következtetései – bekalkulálva ez irányú nézeteinek az évek során érvényesülő hangsúlykülönbségeit is – sok ponton „utólag” is igazoltnak tekinthetők. Az 1935-ös *Szocializmus*-beli Batsányi-esszé bevezetője nemcsak az 1790-es nemzeti mozgalom tragikus korlátoltságát jellemzi találóan, de a nyelvújítási mozgalmat, Kazinczy szerepét meggyőzően köti össze a polgárosodással. Megfogalmazza emellett azt is, hogy mindez egyúttal a forradalmi szellem megszelídítését, őrzésének kompromisszumos lehetőségét is jelentette. Ugyanakkor Fejtő nem néz igazán szembe a konfliktusok igazi mélységeivel, nem kérdez rá arra, hogy milyen – mégoly bornírt és korlátolt, hamis tudatú – formák és keretek között bontakoztak ki a korabeli haladó „nacionalizmusok”: a polgári honoráció nemzettudat, a progresszív irányú liberális nemesi nacionalizmus és a plebejus-jakobinus hazafiságélmény. Nem veti föl, hogy történelmileg vajon milyen „pozícióból” lehet reálisan, a helyes válaszok esélyével megítélni a *jozefinizmust* és a *nemesi nemzet-koncepciót*.

„A nemesség igen ügyesen nemzeti sérelemnek tüntette föl a maga sérelmét, s ebben segítségére jött [II.] József kormányzatának abszolutisztikus jellege, a német hivatalnokok ellen érzett nemzeti, de voltaképp szociális gyűlölete. Olyan kettősség volt ez, amely a legvilágosabb koponyákat is megzavarhatta: az ébredező nemzeti érzés a nemzeti autonómia minden sérelmére reagált akkor is, amikor ez az autonómia csak a nemzet egy részének, mégpedig maradi részének önkormányzatát jelentette.”

Kazinczyról és koráról pedig így ír Fejtő: „a nyelv ügyét megfosztotta politikai és filozófiai tartalmától, s azt, ami eszmeforradalomnak indult, esztétikai, érzelmi forradalomná változtatta. A főkérdés számára nem a »világosság közönségessé tétele« volt, hanem hogy »lehet-e nekem úgy szólani, hogy szólásom elegáns, energikus, új zengésű szólás legyen«. Az eszközből cél lett, – ez volt Kazinczy tanulsága a hetedfélvés fogságból . . . Beszélhetünk magyar nyelven, anélkül, hogy felforgató eszméket terjesztenénk, sőt »boldog, ki őseink erős és régisége által is tökéletes, régisége miatt is kedves lakjukban élhet«. Így Kazinczy megnyugtatta a nemességet, s annak számára is elfogadhatóvá tette a magyar nyelv pártolását, nyelvforradalmát győzelemre vitte. Ez volt a parancsuralomhoz mért réalpolitika, vagy a hallgatás. Batsányi sértődötten és mellőzötten az utóbbit választotta. Így szabadlábban szelleme foglyabb volt, mint fogságában, mikor még remélt”.

Ez a *történelemszemléleti* megalapozás – vitatható mozzanataival együtt is – új *lírákritikai* szempontokat kínált a felvilágosodás kori hagyományt eleve és időszertűvé frissíteni törekvő esszéistának. Olyan értelmezési lehetőségeket, melyek *Batsányi János* és *Berzsenyi Dániel* fojtott ízzű lírájának, belső tragikumának objektív tudományos megítéléséhez is termékenyek voltak; de amelyek – emellett s ennek révén – a 30-as évek tárgyiaságba szorított, rezignált érzelmiségű kortárs lírai alaphangjának historiai „megalapozásához” és megértéséhez is irodalomtörténelmi fedezetet nyújtottak.

A magyar esszéportré-írás legjobb tradícióhoz és módszeréhez híven Fejtő is egy sajátos, belső lélektani-művészi feszültségből bontakoztatta ki Batsányi és Berzsenyi portréját. De úgy, hogy ez a lélektaniség nem üres, lebegő pszichologizálásban, hanem a társadalmi és világnézeti szükségszerűségek és hatások szerves líraesztétikai „integrálásában” ölt testet. *Batsányi* néhány szép verse – Fejtő olvasa-

tában – a revolúciós szellem és a rousseauizmus, az aktív politizálás igénye és a pacifizmus kettősségének a Habsburg-nemesi kompromisszum erőterébe kiszikrázó lírai pillanata. A hazától való távollét viszont ebben az – úgymond – nem is eredendően költői alkatban végleg elapasztja a műfajt.

A *Franciaországi változásokra* briliáns eszmétörténeti és érzelmi jellemzésével támasztja alá Fejtő ezt az álláspontot; majd az egész korai felvilágosodás kori líráról is izgalmas – bár aligha teljesen meggyőző – eszmefuttatást fogalmaz meg:

„Kétségtelen, hogy az irodalom, a szépirodalom inkább kénytelen kirándulás volt Batsányi számára, mint természetes életút. Igazi felvilágosító volt, politikus és gondolkodó, az akarat embere és az értelemé, akár Bessenyei vagy a nagyobb Voltaire, a típus legkiválóbbika. Mindhármas írásában valami különös szárazság uralkodik, vagy nem is szárazság: elfojtottság és cenzúra az érzelmek fölött. Őt magát, az érzést, nem engedték szóhoz jutni, csak beszéltek róla. Gondolatokat, eszméket ritmizáltak és láttak el rímekkel, s hogy művük mégis maradandó, az a vers ellenére s nem miatta van. Csupa logika versük, csupa meghatározás és következtetés, amelyekhez jól illik az egyhangú francia vagy magyar alexandrizmus. Hiányzanak a képek, a színek, hasonlatok, hiányzik a könnyed báj, a szenvedély mozdulatai. Hiányzott a líra, – s ezt sem maguk, sem koruk nem vette észre. Mert mellékes volt a líra, az aszkézis félig-meddig közömbösség, a társadalom és a filozófia nagy ügyét fontosabbnak vélték az egyéni érzelemnél. S afölött nem lehet vitatkozni, hogy igazuk volt-e vagy sem.”

Miként századunk első felének annyi esszéistáját, Fejtőt is hevesen izgatta a *Berzsenyi-életmű* titokzatossága, „kettőssége”. Szabó Dezső, Füst Milán, Horváth János, Halász Gábor, Szerb Antal, Németh László, Féja Géza jellegzetesen társadalmi-ideológiai töltésű és egyúttal sajátosan szubjektív Berzsenyi-portréja mellé nem indokoltan kerülhet oda a Fejtő is – itt is – többek között valamiféle „lélektani” kettősség, valamiféle polarizáltság foglalkoztatta, izgatta Berzsenyiben; az a kettősség, ami a gazdálkodó, a „durva”, a fél-paraszi külső és magatartás, illetve a klasszicizáló, a „finom” líraiság között feszült. E művészileg termékennyé izzó, de leszorított, elfojtott „lélektani” konfliktus Fejtő szerint a nemesi rendiség és a felvilágosodás kettős vonzásából fakad.

„Két úrnak hódolt Berzsenyi Dániel, mint a legtöbb költő a régi Magyarországon; két istennek, ellentétes szertartásokkal. Mint az első magyar keresztények, akik táltost áldoztak s mágikus verseket szavaltak, de elmentek a vasárnapi misére is! Az egyik úr a nemesi Osztályöntudat, a maga korlátolt vallásával, ősi dicsőségén-mélázásával, megyegyűlési retorikájával; a másik úr az emberi és polgári Művelődés, amelyre kora olvasmányai [. . .] tanították.” E kettősség (»Az én poézisom csak egy idegen ég alatt sínlődő áloé«) polarizáló szorításában „egy neurózis szabályszerűségével két félre hasadt Berzsenyi élete: a költészetnek, az illúzióknak idegen világára, téli éjszakájának magányosságára, amelyben Műzsájával társalgot és idegen hőmérséklettel, a horatiusi középszer egyenletes melegével vette magát körül – másrészt pedig a valóság gazdálkodó parlagi, sivár világára”. (A „*sínlődő áloé*”)

Egy másik cikkében részletesebben is kibontja az itt megpendített Horatius-kérdést, s az összehasonlító tipológiai analógia marxizáló-szociológiai alkalmazásával törekszik újszerűen – ha ma már nem is maradéktalanul meggyőzően – megmagyarázni Berzsenyi s többi költőtársa Horatius-kultuszát. Fejtő szerint a „mindenkori” középosztályi „léthelyzet” évszázadokat átívelő életformabeli-művészi összecsengéséről, a hosszú és ellentmondásos nemesi polgárosodás előd- és hagyományteremtő ideológiájáról, a vélt (vagy tényleges) Horatius-mű iránti életszemléleti vonzódásáról van itt szó. „Berzsenyi, aki leginkább megérdemelte a magyar Horatius nevet, ez az »izgó és kalóz elme«, ugyancsak a nagybirtokosi középszer öntudatos költőjét élte meg Horatiusban; költészetének s emberségének egyik része a horatiusi poézis nemesi tájba ültetett újra-kivirágzása volt.”

A marxista értékelés állandó dilemmája Fejtő idejében is a „maradandóság” és a „korhoz kötöttség”, az „egyetemesség” és az „osztályszerű-eszmei meghatározottság” viszonya. A vulgármarxista kritikában – amire a 30-as évek magyar irodalmában jócskán van példa – vagy szigorúan minősített és kitagadott a haladó hagyományból a „problematis” író – a szociológizáló sematizmus „eredményeképpen”; vagy pedig „kettős könyvelés” nyitott – az esztétikai-gondolati eklekticizmus jegyében. Fejtő – nem teoretikus és szaktudományos igényű – esszéje figyelemre méltó megoldást ad e történeti és módszertani dilemmára Berzsenyi kapcsán.

Tény – írja – hogy Berzsenyi ódái szabályszerű nemesi költemények, a nemességért, a nemességhez, a nemességről szólnak, bevallottan is a „középszerű”, azaz a középnemességnek. Ám az apológia mellett s helyett egy eszmény jegyében megfogalmazott önkritikus korholás és buzdítás is jellemzi őket, s éppen ez a „herkulesi indulat” motíválja Berzsenyi szárnyalását, példátlan érzékét a *fenséges*

íránt. Ez a szárnyalás pedig – hangoztatja Fejtő – a XX. századi olvasó számára eleve nehezebb és maradandóbb, mint az elavult nemesi ideológia. Annál is inkább, mert magának Berzsényinek is tudnia kellett, „hogy az »ősi dicsőségnél«, a kard dicsőségénél magasabbrendű dicsőség is van: a szellem kiművelésének nehezebb és kifinomultabb művészete. De a fojtott indulat, amely benne lakozott, életének parlagi magányossága, szeretetlensége, sivársága miatt, – sértett s önbizalmatlan lelkének minden hiúsága, lendülete, izgalmi adott helyzetében s adott neveltetésénél fogva csak abban a köznemesi s vármegyei ideológiában találhatott gondolati formát. [. . .] A társadalomtörténeti jelentőség mellett, amely főleg abban csúcsozódik ki, hogy a nemesi osztály legjobbjai, mint Wesselényi és Széchenyi fülébe Berzsényi-ódákon át szüremlett egy magasabbrendű, áldozatkész s közösségi értelemben erkölcsösebb életforma távlati zengése – e jelentőség mellett a mesterségbeli tudás, a stílus döbbenetes, néhol a modern expresszionistákra emlékeztető elragadottsága, a pátosz és mélabú művészi megfogalmazása, a nyelv hajlékonyságának előbbrevitele teszi Berzsényit történelmünk egyik legkitűnőbb s hibáiban is legrokonszenvesebb jelenségévé. [. . .] Mind a dagály, mind a mitológiák idegen nyelve a »magas«, a nemesi osztályműveltség kerítése volt a beavatatlan, buta »közép« ellen, míg Petőfiben és Aranyban a népi költészet nem szakít a nemesi költészet e feleslegessé vált osztálykülönbségével. Ám aki e kerítés falait megmássza, annak megéri majd a fáradság: egy komoly költő s egy vergődő ember természetrajzát ismeri meg, akit a költészet »mély sugallása kiemelt magából« – írja a *Szocializmus* esszéistája 1936-ban.

Érzelemleti, töprengő, küzdő intellektusként rajzolja elénk Fejtő a költőt. Egyrészt a felvilágosodás, a „város”, másrészt a parlagiság, a még elmaradott társadalmi valóság kötöttségében élő, e kettősségben őrlődő, ezt tépetten megélő, de a pólusokat *szintetizálni akaró progresszív magyar alkotóegység tragikus alakját* analizálja ki Fejtő a Berzsényi-legendákból s az eltelt évszázad értelmezési ráteiből. „Berzsényi klasszikus, vagyis ma is élő s ható költőnk. Ódáinak »ideológiája«, osztálytudata a múlté: de nemesi értelemben »hazafias« költészetéből is megmaradt erőfeszítése, amellyel oly romlandó közösségét eszményíteni akarta; megmaradt e versek költői izgalmi és lendülete. Megmaradt melankolikus strófái. [. . .]

Leegyszerűsítve a lényegre, Berzsényi úgy áll a mai olvasó előtt, mint egy ember, aki – adysanromantikusan szólva – megkísérli »a szent lehetetlent«, aki a művelődésteremtésben, a maga lelki ugarának feltörésében megtalálta élete célját és macacsul küszködve olyan körülményekkel, melyeknél mostohábbakat el sem képzelhetünk, célját mégis elérte. Az erkölcs, az eszmények szolgálata, ha nem is az országok talpköve, de az ő lelkének valóban fundamentuma lett. A költészetet halálosan komolyan vette, a legnehezebbre, a tökéletességre törekedett”.

Fejtő – esszéiben – nemcsak a konzervatív nacionalista szemléletű hivatalos tudományosság s nemcsak a Horváth János-i érték-érzékeny reform-konzervativizmus Berzsényi-képével, hanem a 30-as évekbeli progresszió más értelmezéseivel is szembefordult. S erre annál könnyebben nyílt mód, mivel a költő halálának 100. évfordulója 1936-ban sok esszéistának adott alkalmat saját – különböző társadalmi-irodalmi eszményekben fogat – Berzsényi-értelmezés kidolgozására. Ezekben a szembesülésekben még világosabban tetten érhető Fejtő felvilágosodás-képének történetileg s akkor időszerűen is progresszív, plebejus humanista, racionalista lényege, európaiság és magyarság korszerű szintézisére törekvő marxista ihletettsége; de egyúttal olykor az ezt torzító-színező-gyengítő (s a polémiákban szükségszerűen kieleződő) „urbánus” egyoldalúsága, némi „josefinista” illuzionizmusa is.

Nem vállalkozunk arra, hogy minden korabeli fontos Berzsényi-értelmezéssel (így például Szerb Antaléval és Halász Gáboréval) összehasonlítsuk Fejtőét. Írásban manifesztálódott vitái közül nem értékeljük most a *Gondolat*-tal és a *Kerélyi Károly* Sziget-koncepciójával folytatott polémiáját, csak Németh László-kritikájára térünk ki.

Ezt is megalapozandó azonban érdemes idézni sokirányú vitáinak kiindulópontját, korabeli tartalmát. A *Horatius* vagy *Voltaire* c. esszé fejtői ezt ki talán a legnyíltabban: „A XVIII. század búvárlását és magyarrá átlüktetését nem tartjuk egyetlen és főfeladatnak. Azt akarjuk csak mondani, hogy nemzedékünk vezér- és kevésbé vezéralakjai rosszul teszik, ha csak a görögség felé fordulnak oly »megrendüléssel«. Az első, a legelső feladat ma közvetlenül azt tisztázni és rendbehozni, ami a magunk portáján van; történelmet csinálni és nem történelmet írni; alkotni, nem fordítani; megoldani, nem megoldatni. A nemzedék »java energiáit« elsősorban erre kell fordítani! S fontosságában ezután következnek a segédeszközök, a történelemből mindaz, ami közel áll hozzánk, a mai Európával, sőt a mai egész világgal való összefüggésünk tudatos fenntartása, [. . .] az európaisággal együtt közelebbi, közép-

európai történelmi kapcsolataink kiépítése; a XVIII. századnak, az európai művelődés nálunk legismeretlenebb hagyományának aktualizálása; és e feladatok rendszerében tiszteletre méltó helyet foglal el az ókortudomány és az ókori szellem megjelenítése is. [. . .]

Horatius-t vagy Voltaire-t? A mi feleletünk ez: mind a kettőt. De csinálják ők Horatiust és csináljuk mi Voltaire-t. Mi – ezalatt a szó alatt azokat az írókat és tudósféleket értem, akik a jelenben is a tiszta ész pártján, a franciás logika pártján, a társadalmi haladás és erkölcsi egyértelműség pártján lévén, szívügyüknek érzik s érezhetik a XVIII. századot, akik tudják s tudhatják, hogy kérdéseink és lehető válaszaink nagyon rokonok az enciklopédistákéval, akik aktuális küzdelmeikhez kitűnő szövetségest találhatnak bennük. Elsősorban a szocializmus szellemi mozgalmának feladata és szükséglete a XVIII. századi szellemiség kultusza. Már azért is, mert a szocializmus tanító mestereinek gondolkozásmódjában és műveiben e század racionalizmusa, emberisége oly fontos tényező, hogy forrásaik ismerete nélkül szocialista világszemléletünk is hiányos. [. . .] S nemcsak a munkásságnak, nemcsak a marxista szocializmusnak fontos a XVIII. század újrafelfedezése, hanem a polgárság ama részének is, amely többé-kevésbé megmaradt a progresszivitás oly hívének, mint amely hívei a XVIII. századi bölcselők” – írja Fejtő, s a korabeli értelmiség feladatait tudatosító futammal zárja esszéjét.

Fejtő ebben a tanulmányában – bár joggal emeli ki a korabeli dogmatikus szellemmel szemben a marxizmus mélyen humanista tartalmait, s történetileg indokoltan keresi a marxizmus alkotó megújításának „humanista” irányát – egy, az alkotó marxista–leninista szellemű filozófia- és ideológiatörténet felől vitatható, tipológiailag revizionista jellegű, „humanizáló” Marx-interpretációt is ad. Ezzel együtt s ennek ellenére aligha vonható kétségbe, hogy az idézett álláspontnak *akkor és ott*, a 30-as évek magyar szellemi-politikai-kulturális életében pozitív történelmi értéke volt: a politikai népfront és az aktív, haladó, antifasiszta szellemi egységfront mind sürgetőbben időserű megteremtésének lényegében szocialista (ha nem is forradalmi-kommunista) igényéről vallott.

Fejtő antifasiszta szellemi szövetségkeresései – miként ebből az írásból is látszik – persze jócskán tartalmaztak egyoldalúságot. Az indokolt vita nem mindig következetesen marxista távlatból fogalmazódott meg; olykor *elvi* engedmények (a humanizmus eklektikus aufklárista értelmezésének irányában) és *gyakorlati* bizalmatlanságok (a népi-plebejus értelmiség néhány képviselőjével szemben) is terhelték. Nem „mentség”, de tudnunk kell mégis: különböző előjelű – s történelmileg olykor „érthető” – egyoldalúságok, sőt Fejtőnél sokkal súlyosabb tévedések, félreismerések a progresszió, a baloldal más irányzatainak képviselőit (a „népieket” és a népfrontos kommunisták nem kis részét) is jellemezték. Mindenesetre tény, hogy a 30-as évek derekának és második felének fő politikai-ideológiai-kulturális alternatívái, kihívásai, „stratégiai” dilemmái (illetve az erre akkor legmeggyőzőbb választ adó irányzat, a következetesen antifasiszta, népi demokratikus távlatú politikai és szellemi népfront követelményei) lényegében mégiscsak előremutató értéként igazolták vissza *ezt* a Fejtő által is képviselt humanizmus-koncepciót, ezt a vitapozíciót.

Már sokkal kevésbé azt a másikat, amely „*urbanizmus és parlagiság*” hamis alternatíváján belül maradt. A felvilágosodásról, Berzsenyiről folytatott vitáinak a progresszió belüli legélesebb „frontja” Németh Lászlóval, az ő Berzsenyi-könyvével szembesítette Fejtőt. A könyv korabeli fogadtatásában alighanem Fejtő esszéje a legigényesebb, a legizgalmasabb, a Németh László teljesítményéhez leginkább méltó, elismerve-bíráló írás.

Nem udvariaskodó, hanem azonosuló gesztussal tárja fel és ismerteti az érzékeny, nagy erudíciójú, ugyanakkor filológiai alapozású Berzsenyi-könyv számos rétegét, a költőben lezajló lélektan dráma Németh László-i kibontását, felszínre hozását. A könyvnek azt az arcképmeghatározó gondolatát, hogy Berzsenyi östehetség, verselő földesúr, kinek „a költészet metrumos diéta volt, ahol azért szóal föl az ember, hogy nemzetét emelje”, Fejtő egyetértőleg idézi. S hasonlóképpen a fejlődésrajznak azt a Németh László-i tengelyét, amelynek vonalán Berzsenyi a reakciós osztályszemléletből – úgymond – felküzdötte magát a felvilágosodásig. Fejtő méltatja azt az alapgondolatot is, hogy Berzsenyi konzervatív, rendi-nemesi szemléletű ódáiban is megragadó az emberi-művészi hitel s az erkölcsi komolyság.

Miben áll akkor a vita Németh Lászlóval? „E kitűnő elemzések eligazítók és eszméltetők – írja Fejtő –, míg a költő személyes lélektanát s műve esztétikai összetevőit illetik; de tétovává s immár definitív közmegegyezésekkel szentesített tényekkel ellenkezővé válnak, mikor az ember és a mű társadalmi vonatkozásai felé igyekeznek. Így helytelenítjük az író túlságos elnézését a ferenci kor szelleme iránt; nem értjük, miért marasztalja el Kazinczyt következetlen jakobinizmusában, amikor következe-

tes józsefkori szabadkőműves volt; s ha egyrészt igaznak tartjuk, amit a nyelvújítás káros következményeiről mond, nem érthetünk vele egyet abban, hogy a nyelvújítást nem belső szükség indokolta. Belső nagy kényszer okozta e mozgalmat: a művelt nyugati irodalmi nyelvhez alkalmazkodás szükséges kényszere. Igaz, hogy nyelvünk organikus fejlődése szempontjából korán s külső nyomásra fakadt: de itt volt, múlhatatlanul, társadalmi fejlődésünk törvénye szerint.”

„Németh László, aki gyakorlatilag már e könyvében is urbánus és literátor eszmények előtt hajtja meg a fejét, – elméletileg nemhogy nem vonja le ennek következtetéseit, hanem ellenkezőleg: lefektetett indulattal, de mégiscsak indulatosan, hadat üzen a „literátor szellemnek”, azt teszi felelőssé Berzsényi bukásáért s ennek köntösében a maga sorsának bajaiért is. »A magyar irodalomnak valóban legnagyobb betegsége a literátor-szellem« – írja, s Berzsényi pártjára áll olyképpen, ahogy maga Berzsényi sem állt a saját pártján. [. . .] Nem a literátor-szellem, a városi, irodalmi élet mozgékony, serkentő, művelt és fejlődésre kényszerítő csiszoló szelleme az irodalom betegsége; városiasságba nem halt bele egy irodalom se, az ellenkezőjébe igen. [. . .] Németh László célt téveszt, amikor Berzsényit védendő, Kazinczy jozefinizmusát s Kölcsey s Szemere nemes és áldozatkész urbanizmusát csúfolja s csökkenti értékében. Berzsényi tragédiáját nem a literátor-szellem okozta, hanem a magyar irodalmi élet szegénysége e szellemben; a maga östehetség, parlagi-zseni volta, védtelensége, tehetetlensége, képzelensége a bírálat elbírálására. Ha összeomlásában van tanulság, akkor az, amit végülis kortársai és utódai felismertek benne; hogy fokozni kell a magyar irodalom urbanizmusát, művelni, csiszolni, hajlítani kell a genialitását. [. . .] Nem a városiasság élénk s még igazságtalanságaiban, felületességében, nyüzsgésében is mindig termékeny s hasznos szelleme döntötte meg Berzsényit, hanem a parlagiság, a falusi magány, a diszkrepancia zsenije és műveltsége között. De így nagy ő, így példa, így nemzeti tanulság: tragédiájában, amelyet nem a külső ellenség, a jozefinus tudákoság okozott, hanem amely benne csírázott a költő lelki s társadalmi képletében.”

Fejtőnek ez az írása, amelyre hivatkozva némileg érthetően s indokoltan kaphatta meg az – egyébként egész akkori kritikus munkásságára ilyen formában jogosulatlan – „urbánus” minősítést. Ez az esszé az ún. „népi-urbánus” vitának az elevejébe – de a vita torzultsága okán aligha igazi centrumába – vág. A cikk pontos elhelyezéséhez, illetve Fejtő „szituálásához” ennek a vitának (a 30-as évekbeli viták egész láncolatának) nemcsak részletes, dokumentáló értékelésére lenne szükség, hanem „európaiság és magyarság”, „várososság és nemzeti jelleg”, „hazafiság és internacionalizmus”, „egyetemesség és népiség” szinte két évszázados eszmecseréinek a felvillantására is. S erre itt aligha van mód. Maradnunk kell tehát szigorúan ennél a konkrét vitánál – jóllehet maga Németh László is érezte a Berzsényi-kérdés mélyáramait és felhangjait. Amikor könyvében felidézte a fiatal költők Berzsényi-ihlettségének típusait s az esszéisták, tudósok (így Horváth János, Szerb Antal, Halász Gábor s mások) értelmezéseit, megjegyezte: „A szétszakadás falukutatókra és urbánusokra nem kedvez Berzsényinek, aki minden parasztságtól s minden sznobiságtól használhatatlanul messze van – fönn. [. . .] A költők földadják Berzsényi egét, a tanulmányírókat pedig tulajdon rábámulásuk feszélyezi.”

Mindez igaz, csakohy áll Németh Lászlóra is. Ám elsősorban nem olyan értelemben, ahogy ezt Fejtő megítéli. Ha Németh László Berzsényi-portréjának van történelmileg sebezhető pontja, azt nem a „parlagiság” védelme teszi elsősorban, s nem „urbánus” megközelítésből vitatható meggyőzően. Németh Lászlónak a magyar társadalom és kultúra fejlődéséről vallott egész ekkori koncepciója tekinthető – részigazságaival, történelmileg viszonylagosan pozitív funkciójával együtt is – elhibázottnak. A nemzeti létről és jellegéről, a polgári nemzetévről, a történelmi asszimilációról, a népi demokratikus és forradalmi fejlődés lehetőségeiről, távlatairól vallott nézeteit szűkítő, romantikus antikapitalista és misztifikáló vélekedések terhelik. Mert ha ő szubjektíve őszintén s expressis verbis meghaladta is a „sznobok és parasztok” – gyakran és találóan ostorozott – téves alternatíváját, a történelem már a XIX. században sem úgy tette föl a kérdést, ahogy ezt Németh László zseniális egyoldalúsága rekonstruálta s megválaszolni szándékozta.

Az általa oly mélyen átélte, de félre is értett Ady már a századelőn meghaladta a „várososság és falusiasság” alternatíváját: egy nemzetköziség-távtalú forradalmi patrióta történelem- és valóság szemlélet jegyében. S különösen nem ez volt az igazi, a lényegi ellentmondás a 20–30-as évek valósága, kultúrája számára. Mintha érezné is ezt Németh László, mégis: az erős szubjektív indíttatás hatására is torz következtetéseket vont le korából. Jóhiszeműen, de rosszul jelölte meg azt a történelmi és aktuális „ellenpontot”, az „urbanizmust”, amellyel szembefordította Berzsényi arcképét, magatartás-példáját. S így szükségképpen válik problematikussá, több vonásában hamissá maga az arckép is. A polgári literá-

tor „urbanizmus” és a reakciós önkényuralom zavarba ejtő egymásra vetítése, torz együttlátása jellemzi Németh László érvelését. Az esszéportré zárása megdöbbenítő s lebilincselő nyíltsággal vall erről a motívációról:

„Később korom s a Ferenc-kor mély hasonlósága tűnt fel: mindenik egy forradalom árnyékában állt, a hatalom mindenikben szemben fordult a gondolkozással, s a társadalmi korhadás mint bonthatatlan szentség védetett. E korban az én lelkiállapotom, minden harcossága ellenére is, közelebb állt a Berzsenyiéhez, mint a Ferenc-korba átélt jozefinisták vagy rájuk emlékeztető marxista kortársaim állapotához. A nihilista gúny vagy forradalmi keretfeszítés helyett én is azokat a nedvbő mélységeket kerestem gyökereimmel, melyek ilyen álló korokban is elérhetők. Így lettek közös isteneink a Virtus és a Görögség; amint szocializmusom és reformom is kétségtelenül közelebb áll a Berzsenyi szelleméhez, mint Széchenyiéhez. Mint irodalmár és író, Kazinczy s Berzsenyi közt lengtem, az előbbitől az utóbbi álláspontja felé. Ifjan tulajdonképpen a literátorszellem ellen lettem literátor.”

Németh László 1937-es Berzsenyi-könyvét egy évtizeddel később – 1948-as, már lényegesen progresszívabb előadás (a „*Berzsenyi ürügyén*”) felől – *Király István* elemezte. Joggal írta 1948-ban, „A Ferenc-kor mozdulatlanságába beszorított roppant erőt, az ellenforradalom börtönállamában tehetetlenül vergődő s ezért önmagát tépő forradalmi alkatot, a romantikus lelket látta a költőben akkor is, s ezt a Berzsenyi művészetét alapjaiban meghatározó vonást hangsúlyozza ma is. Változott azonban az a szemlélet, amellyel [Németh László] a niklai magánostól kitermelt lázadó lelki energiák feltörésének az irányát nézi.

A régi Berzsenyi-arckép azt a Berzsenyit állította példának a nemzet elé, aki a horizontálisan lezárt világot vertikálisan igyekezett tágitani, aki az elveszett távlatok helyett a magasba tört: vallást teremtett és a mélybe fűrt: a mitizált közösségben keresett a lélek számára új, megelevenítő tartalmakat. A magyar görögség megálmodóját és a mitikus közösség emberi melegének az őrzőjét ünnepelte Németh László első Berzsenyi-tanulmánya. A romantikus költő reakciós-irracionális vonásait emelte ki. A magyar problémák nagy önálló megoldási kísérletének tekintette akkor a szerző az így értelmezett életművet; egy betemetett, elsüllyedt utat látott benne, amelyet újból járhatóvá kell tenni.”

Ha 1948-ban, a Németh László-pálya „felszálló ív”-nek kibontakozását tapintatos, de elvszerű vitáival segítő marxista kritika is éles bírálattal illette az 1937-es Berzsenyi-koncepciót, hogyne tehette volna ezt meg polemikusabb illetékességgel a kortárs. Fejtő is joggal s meggyőzően vitatta tehát Németh László szubjektivistá koncepciójában azt, amit vitatott; de elhibázott volt az az ideológiai-irodalompolitikai ideál, *ahonnét* megfogalmazta a bírálatot. A téves kérdés és válaszadás, az alternatíva hamis megfogalmazása mind Németh Lászlót, mind Fejtő Ferenc vitacikkét jellemezte – ha más előjelekkel is. S ez irodalomtörténeti-szaktudományi és kortársi-ideológiai értelemben egyaránt igaz.

Mert egyrésztől Németh László Berzsenyi-könyvében ott vannak azok az arcképtorzító történelmi-társadalomszemléleti tévedések, ideológiai előfeltevések, amelyek – nem kevés progresszív elgondolás és törekvés mellett – a 20-as évek második felétől jellemzik, s amelyek a *Kisebbségben* döbbenetesen torz s szándéktalanul is „felelőtlen” hangzású, aktualitású koncepciójában álltak össze „negatív” egységgé. (A pálya mélypontja ez, ha indokolatlan is persze csak efelől megítélni Németh László 1945 előtti pályáját.) Másrészt viszont Fejtő mintha nem akarná látni s kimondani ebben az esszében – állító-elemző jellegű többi Berzsenyi-tanulmányához képest is feltűnő egyoldalúsággal –, hogy Kazinczyék munkásságában s az egész magyar nyelvújítási-irodalmi mozgalomban *objektíve* nem a „nyugatiság”, a „literátorság”, az „urbánusság” a lényeg, hanem a *polgári nemzettévalás*. Ennek a progresszív törekvésnek akkor és ott volt egy szükségszerű hagyomány- és példatágító, a világhoz forduló, mindenhonnét meríteni és azt a magyarsághoz hasonlítani akaró sodrása is; de ennek a mozgásnak „csak” formái, illetve ideologikus felhangjai voltak – lehetnek – a fent idézett jelszavak.

Téved s egyoldalú Fejtő akkor is, amikor a francia, a német és az angol felvilágosodás bonyolult eszmei örökségét vagy akár a magyar felvilágosodást az aktualizálás gesztusával olyképpen torzítja, hogy egy létező, de nem döntő vonást emel ki erősen historizáló „urbánus” gesztussal, mondván: „a felvilágosodás, még ha a vidéki Széphalom felvilágosodása is, tipikusan városi termék”. A legszembe-tűnőbb „időszerű” félreolvasása azonban mégiscsak Fejtőnek az, hogy nem érzékelt eléggé, nem igazolta vissza egyetértő azonosulással: *mennyire* szemben áll Németh László is a „ferenci kor”-ral, vagyis az ellenforradalmi Magyarország hivatalos szellemével. Ha ebből indult volna ki, meggyőzőbb lett volna kritikai ellenvéleménye s szövetségkereső állítása, humanista „irodalompolitikai” feladat- és távlatadása.

A hamisan polarizáló 30-as évek jogosan kezdeményezett, de rossz irányból fogalmazott vitája volt Fejtő Ferenc kritikája Németh László Berzsenyi-könyvéről. A viszonylagos történelmi igazság azonban nem kettejük között, nem az „arany középút”-on volt. Más írásaiban Fejtő maga is közelebb került a „nemzeti-népi-városi” jelleg kérdésében egy lehetséges *marxista tertium datur* álláspontjához. Talátó és maradandó érvényű – bár szintén nem vitathatatlan – tömör korszakot olvashatunk például 1936-os Berzsenyi-tanulmányának kezdetén: ez hangvételét, sőt hangsúlyait tekintve objektívabb s történetibb, mint az ugyanekkori Martinovics-esszé és a Németh László-kritika. A felvilágosodás korának és irodalmának szemléletes, történelmi materialista értelmezési kísérlete olvasható a *Szocializmus* hasábjain, ha a nyelvújítás társadalmi-nemzeti funkcióját tekintve némileg doktrinér megfogalmazásban is:

„Berzsenyi egyéni története az irodalmi mozgalom történetét példázza. A magyar szellemi élet II. József és Lipót alatt példátlan virágzásnak indult. A gondolat- és szólásszabadság ózondús légkörében dúsan tenyészték a versek, regények s politikai programok. A köznemesség legjobbjai az alsóbb születésűekkel vetélkedtek az előítéletek megostromlásában, a felvilágosodás zászlajának magasra emelésében. A magyar »irodalmi újjászületés« a nemzet újjászületésének gyönyörű kezdete lehetett volna, ha a francia forradalom következményeitől visszaretentet uralkodóház nem szakít népbarát politikájával s nem folyamadik a vesztüket érző uralmi rendszerek végzetes eszközéhez: a terrorisztikus diktatúrához. Az irodalmi újjászületés mozgató ereje, erkölcsi és filozófiai tartalma a francia forradalmat előkészítő aufklárista eszméknek a sajátos magyar viszonyokhoz módosult változata volt. A magyar viszonyok sajátossága főképp az osztályok erőviszonyában rejlett. 1787-ben, Berzsenyi gyermekkorában Magyarországon 70 000 köznemes volt, vagyis a lakosságnak körülbelül egyhuszadrésze, míg Franciaországban a forradalom előtt – Taine szerint – minden 180 emberre esett egy nemes.

Ez a különös középosztály, amely bár kétségtelenül mereven ragaszkodott előjogaihoz, mégis kétségtelenül »széles népi réteget« képviselt, a közsabadság, egyenlőség és testvériség eszméit a nemesi szabadság, egyenlőség és testvériség eszméiként fogta fel s egyebet többségében egyszerűen nem volt hajlandó észrevenni belőlük. A Martinovics-féle összeesküvés után Ferenc azt követelte ettől az osztálytól, hogy mondjon le zavaros ideáiról, rosszra vezető forrongásáról és cserében ő lemond elődeinek minden reformisztikus tervéről, a jobbágyok terhének könnyítéséről, az adómentesség megszüntetéséről, a vármegye megrendszabályozásáról, s megmenti őket a feltörekvő értelmiség és jobbágyosság nyugtalanító mozgalmaitól. »*Quieta non movere*« (a poshadó vizet nem felkavarni), ez a metternichi jelmondat volt a korszak vezérigéje.

A nemesség könnyűszerrel mondott le az eszmékről, amelyekhez mint testületnek amúgy is kevés köze volt. Azok, akikben, mint Kazinczyban is, mindenek ellenére mozgott az alkotási vágy, a művelődést teremtés óhaja, kénytelenek voltak a lényeg helyett a technikát, a formát, a nyelvet forradalmasítani. Amikor, mint Berzsenyi, megszöktek a szigorú »Atya«, a király zsarnoksága elől, úgy lázadtak, mint a fiatal költő: nem véleményei, intézkedései, előítéletei ellen, hanem csak »általában«, általmatlanul, lojálisan, csak irodalmian.”

A progresszív, baloldali történelem- és irodalomszemléleten belül több típussal szembesíthetnénk Fejtő koncepcióját. A további kutatásoknak érdemes lenne pontosan rekonstruálni Fejtő álláspontjának és a szociáldemokrata párt értelmiségi vezetőinek, ideologusainak, a szorosabban-lazábban hozzájuk tartozó történétíróknak, publicistáknak a viszonyát. Termékeny összetetés kínálkozik Halász Gábor, Szerb Antal, Illyés Gyula, Féja Géza és a szegedi fiatalok nézeteivel is a XVIII. század utolsó harmadáról. S nem utolsósorban Révai József – szintén a 30-as évek második felére kikristályosodó – felvilágosodás-koncepciójával, a nyelvújítás koráról, a polgári haladás és nemzeti függetlenség dilemmájáról kialakított álláspontjával, amely évtizedekre meghatározza – és sok tekintetben ma is megalapozza – a hazai marxista közgondolkodást.

Fejtő 30-as évekbeli felvilágosodás-tárgyú történelmi és irodalmi esszéi egy olyan „pillanat” szülöttei, amelyben a szaktudományi kutatások fellendülése és a történelmi helyzet kínálta új rálátások eszmei-ideológiai ösztönzései az egész témakör korszerű – s persze korszerű, vagyis a forrásismeretek tekintetében is elől járó, friss – marxista értelmezését követelték. Fejtő egyértelműen a hazai következetesen baloldali gondolkodáson belül kísérte meg ezeknek az éveknek-évtizedeknek a megéleveníését, újraélését és időszerűsítését. Az antifasiszta, racionalista és demokratikus eszmékör a távolabbi *szocialista alternatívában is gondolkodó radikális reform-ideológia* termékeny ösztönzéseiből és illúzióiból egyaránt merített. A hazai felvilágosodás humanista, citoyen-népi, polgári demokratikus.

racionális és szervesen magyar örökségének kiemelése mind a korabeli hivatalos és nyíltan jobboldali, mind számos progresszív ellenzéki áramlattal szemben előremutató volt Fejtő koncepciójában.

Ugyanakkor: a források ismeretének korlátozottsága, a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás ellentmondásos viszonyának elméleti tisztázatlansága, a „város” kérdésének – nem időrendileg, hanem eszmétörténetileg – Ady előtti, inkább Ignotusra és Schöpflinre valló polgári megválaszolása, illetve a marxizmust több elméleti-történeti vonatkozásban torz, revizionista módon értelmező társadalom-szemlélete, némely irodalmi elfogultsága (s bizonyosan más okok) már az akkori „erőviszonyok” között is számos pontján elhibázottá tették koncepcióját. Jellemezték Fejtőt – még a szigorú kritikái észrevételek ellenére is, buzgárszerűen feltörő – „történelmi” illúziók a felvilágosult abszolutizmus és II. József iránt. Tévedése volt az 1790-es nemesi-nemzeti mozgalom haladó-függetlenségi és feudálisreakciós tartalmi, funkciói közötti differenciálás elmulasztása. A magyar jakobinus mozgalmat Martinovics-központúan szemlélte, s ezzel együtt, ennek következtében nem (vagy alig) ismerte fel az egész mozgalomnak nemcsak a feudális rendiséghez, hanem a jozefinizmushoz és a haladó nemesi reformtörekvésekhez képest is minőségileg új, forradalmi szerepét.

Ha mindezek a szempontok, későbbi felismerések persze nem kérhetők is számon Fejtőn történelmietlenül, objektív problémákat jeleznek, amelyek mögött a *polgári nemzettévalás* bonyolult kérdéseinek tisztázatlansága áll. Irodalomelméleti tanulmányainak a magyar társadalom és kultúra fejlődészavaráról megfogalmazott – itt nem elemezhető – „*későnjövés*”-konceptiója is bizonyítja ezt. Több vonatkozásban hatott Fejtőre például a szocialista Szabó Ervin képviselte – a leninisták által a 30-as években már élesen s jórészt okkal bírált – történelemszemlélet is. Ezt a hatást Fejtő hivatkozásai is igazolják, például az Illyés Petőfi-könyvről írott cikk bevezetésében, ahol Illyést egyébként tévesen minősíti Szabó Ervin „követőjének”.

A jelzett történeti és eszmei korlátozottságok, tévedések ugyanakkor mintha kevésbé érvényesülnének a *felvilágosodás irodalmának* tömör esztétikai értelmezéseiben. Batsányi és Berzsenyi helyének kijelölésében. A Németh Lászlóval folytatott vita ugyanis, amelyben egyoldalú polarizálással találkozunk, nem elsősorban irodalomtörténeti-esztétikai, hanem irodalompolitikai-ideológiai eszmecsere. Az meg az utókor kérdése lehet, hogy vajon miként fért volna bele e koncepcióba – ha Fejtő részletesen kidolgozza – Csokonai alakja s költészete.

JEGYZETEK

Ez a tanulmány részlet egy terjedelmesebb kritikátörténeti munkából, amely Fejtő Ferenc 30-as évekbeli irodalomszemléletének rekonstrukciójára és értékelésére tesz kísérletet.

1. Fejtő Ferenc idézett, illetve említett írásai

Bacsányi János = Szocializmus 1935. 5. sz. 211–218. l.

Bacsányi János = Népszava 1935. május 1. 61–62. l.

1795. május 20. (Martinovics halálának évfordulójára) = Szocializmus 1935. 6. sz. 275. l.

Horatius vagy Voltaire? = Szocializmus 1935. 12. sz. 557–561. l.

„Ami fontosabb Oroszországnál is.” (Gide: Retour de l'U. R. S. S.) = Szép Szó 1936. III. 193–209. l.

Berzsenyi Dániel. = Szocializmus 1936. 2. sz. 66–68. l.

Erasmus, avagy beszélgetés a humanizmusról. (I. rész.) = Szép Szó 1936. III. 9–22. l.

Erasmus, avagy beszélgetés a humanizmusról. (II. rész.) = Szép Szó 1936. III. 157–167. l.

Érzelmes utazás = Bp. 1936. Cserépfalvi

Juhász Vilmos–Kovács György: A fejedelem = Nyugat 1936. I. 150–152. l.

Martinovics Ignác (Tanulmány az „Új magyarok régi magyarokról” c. összeállításban.) = Szép Szó 1936. II. 118–136. l. = Magyar Nap 1936. szept. 18–26.

A „szülőddő áloé”. Berzsenyi Dániel halálának századik évfordulójára = Szép Szó 1936. I. 9–18. l.

Illyés Gyula: Petőfi = Szép Szó 1937. IV. 1. r. 86–88. l.

- Németh Andor: Mária Terézia = Szép Szó 1938. VII. 64–67. l.
 Urbanizmus és parlagiság. Németh László Berzsenyi-könyvére = Szép Szó 1938. VII. 14–16. l.
 Ezernyolcszáznegyvennyolc = Szép Szó 1939. VIII. 309–321. l.
 Habsburg-tragédia = Korunk 1939. 3. sz. 212–219. l.
 Magyarország és császára 1789-ben. (II. Józsefről) = Korunk 1939. 7–8. sz. 635–640. l.
 II. József erdélyi utazása 1775-ben = Korunk 1939. 6. sz. 493–504. l.
 Parancsuralmi haladás és szabadelvű maradiság = Szép Szó 1939. VIII. 132–145. l.
 Heine. Bp. 1947.
 Un Habsbourg-révolutionnaire: Joseph II. Portrait d'un despote éclairé. Paris 1953.

2. Rövid szakirodalmi apparátus

A szocialista irodalmi műtszemlélet történetét feltáró újabb szakirodalomból lásd: K. NAGY Magda, *Irodalmi hagyományaink az 1920-as évek kommunista publicisztikájában*. Párttörténeti Közl. 1972. 2. sz. 84–122. – 50 éves a Korunk (Tanulmánykötet a tudományos emlékülés anyagából + bibliogr.) Bp. 1977. – LACKÓ Miklós, *A 100%. Ideológia, kultúra, irodalom. (Adalékok Lukács György publicisztikai működéséhez az 1920-as évek második felében.)* Száz 1979. 43–95.; újabban: L. M., *Szerep és mű*. Bp. 1981.

Fejtő Martinovics-esszéjéhez lásd: [MÓNUS Illés]-s-s: *Múlt a jelen tükrében*. Szocializmus 1936. 351–352. – Az újabb Martinovics-értelmezésekhez: BENDA Kálmán tanulmányai, melyek összegyűjtve a szerző *Emberbarát vagy hazafi* c. kötetében jelentek meg. Bp. 1978. (A kötet 221. lapján a szerző el is helyezi Fejtő esszéjét a Martinovics-kutatások és értelmezések történetében) – HANKISS Ágnes, *Martinovics Ignác. Egy sorskonfliktus szerkezete*. Valóság 1978. 10. sz. 31–49. – *Színek Martinovics-képünkhöz*. Székely Anna beszélget BENDA Kálmán történésszel. Magyar Hírlap 1980. aug. 20. 8. – BÓKAY Antal, *Egyén, haza és emberiség József Attila kései költészetében*, ItK 1980. 601–602. – VARGA Rózsa: *Keresétek ami összeköt*. Bp. 1971. 163–165. – FEKETE SÁNDOR, *A Martinovics-modell*. Új Tükör 1982. febr. 21., febr. 28. és márc. 7.

A II. József-kérdéshez: KOSÁRY Domokos, *II. József – két évszázad múltán*. Kritika 1980. 12. sz. 16–17.

NÉMETH László Fejtő által vitatott könyve: *Berzsenyi*. (Bp. 1938.); N. L.: *Az én katedrám*. Bp. 1969. 244–340. – A Németh László-könyvhöz lásd: KIRÁLY István, *Berzsenyi ürügyén*. Fórum 1948. 566–568.; K. I., *Irodalom és társadalom*. Bp. 1976. 353–355. – A Németh László-szakirodalom ismert darabjai mellett a legújabb kutatásokból lásd ehhez: LACKÓ Miklós, *Egy szerep előtörténete. A fiatal Németh László és a húszas évek*. Új Írás 1979. 2. sz. 3–19.; újabban: L. M., *Szerep és mű*. Bp. 1981.

A korabeli esszéisták felvilágosodás-értelmezéseihez lásd: CSAPLÁR Ferenc, *A Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma*. Bp. 1967. 159–160. – SZERB Antal, *Magyar preromantika*. Minerva-könyvtár. Bp. 1929; Sz. A., id. kiadás 289–356.; Vö. ezzel POSZLER György, *Szerb Antal*. Bp. 1973. 142–143.

A felvilágosodás korszakáról napjainkban, az 1970-es években is izgalmas értelmezési viták folynak, amelyeket az új forrásfeltárások, szövegpublikációk is ösztönöznek. Nem vállalkozva semmiféle – akárcsak vázlatos teljességű – bibliográfiai szemlészésre, csak néhány újabb munkát említünk e rendkívül gazdag történelmi és irodalomtörténeti szakirodalomból, mely – a tudományos igazságkeresés történelmi „spirál”-jának vonalán – újból és újból feleleveníti a „regi” kérdéseket, sőt választípusokat és új, „magasabb szintű” szintéziseket is érlel.

A történettudomány köréből említhető: BENDA Kálmán tanulmánykötete, *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978.; KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Száz 1971. 545–629. (majd bővítve, a vitákra, reflexiókra is válaszolva a „Gyorsuló idő” c. sorozatban: Bp. 1977.); uő: *Felvilágosult abszolutizmus, felvilágosult rendiség*. Tört. Szle 1976. 4. sz. – uő: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980.

Az irodalomtudomány köréből: SZAUDER József tanulmánykötete, *Az estve és Az álom*. Bp. 1970. – MEZEI Márta, *Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt*. Bp. 1974. – WÉBER Antal, *Irodalmi*

irányok, távlatból. Bp. 1974. – *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk., SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp. 1975. – BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és iróbarátai.* Bp. 1976. – BOJTÁR Endre, *A kelet-európai felvilágosodás.* Valóság 1977. 12. sz. – A felvilágosodáskori kutatások eredményeinek új szempontú összefoglalása BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez.* ItK 1979.

A Révai-analógiához lásd: RÉVAI József, *Marx és az 1848-as magyar forradalom.* Új Hang 1940. 1–3. sz.; R. J., *Válogatott történelmi írások.* Bp. 1966. II. kötet 124–176.; 318. (jegyz.) Az idézett mondat: 162. – E tanulmány filológiai és eszmetörténeti értékelése: LACKÓ Miklós, *Révai-problémák* L. M.: *Válságok = választások.* Bp. 1975. 194–297. – RÉVAI József, Kölcsey-esszéje, amelynek elején kifejti álláspontját a „haladó gondolat három típusá”-ról a XVIII. század végén, a XIX. század elején: *Válogatott irodalmi tanulmányok.* Bp. 1968. 9–47.; 365. (jegyz.) – A Révai-esszé újabb értelmezését lásd: KOSÁRY Domokos fent idézett tanulmányában: „Napóleon és Magyarország” címmel, illetve TARNAI Andor ezzel részint vitatkozó cikkében. *Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók.* ItK 1972. 383–396. – Az egész kérdéskörrel legújabban lásd még: PÁNDI Pál, *Kazinczy gyötrelmes igazsága.* Népszabadság 1981. aug. 20. 13.

Péter Agárdi

LES LUMIÈRES DANS LA CONCEPTION LITTÉRAIRE DE FERENC FEJTŐ AUX ANNÉES TRENTÉ

Le publiciste hongrois, historien et idéologue qui vit aujourd'hui en France, a été connu en Hongrie aux années trente comme l'un des essayistes et critiques littéraires les plus considérables. Sa performance de critique s'est réalisée en premier lieu dans la qualification durable de la littérature hongroise de son époque, avant tout dans celle des aspirations lyriques, dans son exigence théorique, dans son orientation poétique et esthétique issue d'une exigence socialiste. Cette activité de critique a été complétée d'une manière organique par son intérêt au XVIIIe siècle et aux Lumières françaises et hongroises. Presque dans tous ses études et articles, il s'agit de l'héritage humaniste, rationaliste et démocratique des Lumières en tant que mesure historique d'une part, et en tant qu'un exemple vif, actuel de l'autre. Son attirance pour la littérature française, de plus son livre sur Heine se concentrent autour de cette conception spéciale des Lumières qui était unanimement progressiste dans la vie spirituelle hongroise de son époque. Il a écrit de nombreux essais et articles de polémique sur les deux grands poètes des Lumières hongroises, János Batsányi et Dániel Berzsenyi aussi. L'étude essaie de reconstruire la conception lumiériste de Fejtő à cette époque et de la situer dans l'histoire des idées.

Janus Pannonius szülőhelyének kérdéséhez

Érdekes véleménycsere zajlott le az ItK és a Janus Pannonius „Emlékkönyv” hasábjain nagy reneszánsz költőnk születési helyének kérdéséről.¹ Tóth István, II. Pius pápa oklevelére, két – lényegesen későbbi eredetű – plakett feliratára, valamint *Janusnak szülőföldjére utaló két versrészletére hivatkozva, elveti azt az általánosan elfogadott nézetet, amely szerint költőnk a Belovár-Körös megyei Cszemice (Chezmice, Czemicze) községben látta volna meg a napvilágot.* Véleménye szerint a születés helye nem lehet a Dráva folyásának felső szakasza közelében, a földrajzi utalások inkább a Duna közeli, torkolati vidékre mutatnak. Ennek alapján úgy sejtí, hogy az Eszékttől dél-délnyugatra fekvő *Kesince* (Kessince, Kesinci) lehet Janus születésének helye.

A fentiekkel ellentétben *Pais Dezső* – sajnos csonkán maradt, posztumusz írásában – arra utal, hogy *a földrajzi leírások ilyen értelmezése helytelen*, Janus Pannonius két versrészlete nem enged a torkolatvidékre következtetni.

Magyarország régi térképeinek tanulmányozása közben önkéntelenül is felvetődött a gondolat: adnak-e ezek ilyen irányú támpontot? Az eredmény több szempontból is pozitív, bár előre kell bocsátanom, hogy *csupán* a térképek a kérdést *nem* dönthetik el. Alkalmasak azonban a földrajzi érvek alátámasztására vagy cáfolatára. Így nyilvánvaló, hogy a kérdésnek csakis földrajzi részéhez kívánok hozzászólni, az oklevéltani és éremtani vonatkozásokhoz sem hozzátenni, sem elvenni nem tudok.

A kérdés szempontjából a XVI–XVIII. század közti térképek lehetnek érdekesek. (Janus korából származó, „modern” jellegű térképet nemcsak hazánkban, de Európából sehol sem ismerünk.) Legkorábbi térképünk – amely egyúttal a korabeli európai kartográfia csúcsteljesítményének számít! – Bakócz Tamás érsek titkárának, Lázár „secretarius”-nak (közismertebb elnevezéssel Lázár deáknak) alkotása, 1514–1518 közt készülhetett. A jelenleg ismeretlen kézirat alapján Johannes Cuspinianus (Spieshaymer) és Georgius Collimitius (Thannstätter) „dolgozták át” a térképet, amelyet 1528-ban az ismert kozmográfus, Petrus Apianus (Bienewitz) adott ki Ingolstadtban.²

A térképről készített négy újabb átrajzolás és kiadás nem tartalmaz jelentősen újabb elemeket, így kevésbé érdekesek. Régebbi térkép után, újabb adatokat is beépítve dolgozott azonban Giacomo Gastaldi, aki 1546-ban készítette el a „Dunai országok” (Paesi Danubiani) címen ismert művét. Ugyancsak újabb elemeket dolgozott térképbe a bécsi Wolfgang Lazius „Hungariae Descriptio” c. művének szerkesztésénél (1556), valamint Zsámboky (Sambucus) János (1569, 1571).³ A következő évtizedek

¹ TÓTH I., *Janus Pannonius származása*. ItK 1965. 603–613.; TÓTH I., *Janus Pannonius genealógiája*. In: *Janus Pannonius-tanulmányok*. Bp. 1975. 65–76.; TÓTH I., *Ki volt Janus Pannonius?* DfN 1972. febr. 27.; *Pais Dezső befejezetlen Janus Pannonius-tanulmánya*. Összeállította: HORVÁTH Mária. ItK 1978. 364–370.

² Cím-felirata: Tabula Hungariae ad quator latera per Lazarum quondam Thomae Strigoniensis. Cardin. secretarii viri . . . Ingolstadt 1528. Egyetlen ismert példánya az OSzK Apponyi gyűjteményében. *Hasonmás kiadása: A magyar térképírás kezdetei*. Szerk. STEGENA L. Tankönyvk. Bp. 1972.

³ *La vera descrittione di Tutta la Vngheria . . .* (etc.) per Jacomo de GASTALDI . . . Venetia D. M. XLVI (helyesen 1546!). Egyetlen példány a vatikáni könyvtárban. Ism. HRENKÓ P., *Geodézia és Kartográfia* 1972. 2. 110–21 OBERHUMMER, E.–WEISER, F., *Wolfgang Lasius Karten der Österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn . . .* Innsbruck, 1906. (Lasius és Sambucus térképeinek ha-

Magyarországot ábrázoló térképei lényegében a fentiek alapján készült kompilációk, tehát számunkra érdektelenekek.⁴

Ugyancsak kevés érdekességet tartalmaznak a XVII. század elejének, jobbra hadieseményeket bemutató térképei.⁵ A század végén azonban a térképezés új, akkoriban korszerű elvei szerint készítette Hevenes Gábor nevezetes „Parvus Atlas”-át (1689), amely már lényeges, értékes adatokat tüntet fel.⁶ A török háborúk idején (és utána), saját felvétele alapján készítette el Luigi Ferdinando Marsigli nagyszabású és pontos térképét a Duna-völgyről, amely azonban csak 1726-ban látott napvilágot a híres „Danubius . . .” első kötetében.⁷ Két évtizeddel korábbi az az áttekintő térkép, amely ugyancsak Marsigli neve alatt, G. Delisle szerkesztésében jelent meg.⁸ Ezekkel az újabb, kétségtelenül helyszíni felvételek alapján szerkesztett térképekkel zártam le a vizsgált lapok sorozatát. Az ellenőrzésre és azonosításra az Osztrák–Magyar katonai térképészet múlt század végén szerkesztett, és az I. Világháború előtt kiadott, 1 : 200 000 méretarányú (1 cm a térképen = 2 km) lapjait használtam fel.

Janus Pannonius utalásai a Drávára

Tóth István két helyen bukkant Janus szűkebb szülőföldjére, ill. a Drávára történő utalásokra. Az egyik (Teleki, II. 127):

Ille ego et haec cecini Dravum generatus ad *altum*;

saját fordításában:

„Én magam is ezekről énekeltem, ki a *mély* Drávánál születtem.

A másik a Guarino panegyricus néhány sora:

Quo mox Danubio mixturus nomen et undas

Pinguia culta secat leni iam gurgite Dravus.

Csorba Győző költői átültetésében:

. . . merre a Dráva

Átszeli lágyan a zsiros szántóföldeket, és már

Árját s régi nevét a Dunába veszteni készül.

Pais Dezső prózai, de szövegű fordítása szerint:

„. . . hogy majd a Dunába elvegyítse nevét és hullámain / a kövér szántókat már csendesedő örvényléssel szeli át a Dráva”.

Az első idézettel kapcsolatban Tóth István azt a logikusnak tűnő megjegyzést teszi, hogy a Dráva „mély” jelzője minden bizonnyal a torkolat közelségére utal, mivel a folyók a *torkolat-vidéken mélyebbek* mint feljebb. Ezzel szemben Pais Dezső, vízrajzilag ugyancsak helytálló megállapítása szerint *nem szükségeszerű*, hogy egy folyó a torkolatánál mélyebb legyen, mint felsőbb szakaszain.

Az egész vita jelentőségét veszti, ha figyelembe vesszük, hogy a „mély” jelzőnek semmilyen hely megjelölő értéke sincsen. Geográfia-történeti tény, hogy a reneszánsz, sőt még a korai barokk idején, nemcsak az íróknak, gondolkodóknak, de még a jobban tájékozott geográfusoknak is *egészen téves*

sonmásaival.) Ismerteti: HRENKÓ P., Dunakanyar (DIB Tájékoztató), 1979. 1. sz. 18–25.; *Vngaria loca praecipua recens emendata atque* edita per Joannem SAMBVCVM Pannonium . . . (Bécs) 1574.

⁴ Magyarország régi térképeiről összefoglalást ad FODOR F., *A magyar térképírás*. I. Bp. 1952. Hiányosságai és tévedései ellenére az egyetlen ilyen tárgyú átfogó munka.

⁵ NAGY J., *Magyarországot ábrázoló, könyvekben megjelent térképek a XVI. és XVII. sz.-ban*. Térképtud. Tanulmányok I. Bp. 1958.

⁶ *Parvus Atlas Hungariae* . . . Rev. P. Gabriele HEVENESI S. J. M.DC.LXXXIX. Viennae. – Több példánya az OSZK-ban, ELTE Térképtudományi Tanszéken stb. Ism. FALLENBÜCHL Z., *Az „Atlas Parvus Hungariae” és Hevenes G.* – Térképtud. Tanulmányok Bp. 1958. (egy hasonmással.)

⁷ *Danubius Pannonico-Mysicus* . . . Ab A. F. Com. MARSILI, Amstelodami, M.D.CCXXVI. Vol. 1. (OSZK, Hadtörténeti Múzeum és Levéltár könyvtára, külön a térkép: ELTE Térképtudományi Tanszék.)

⁸ *Carte Particulière de la Hongrie* . . . Par G. DELISLE (1703?). *Faksimile* kiadása: Orsz. Hadtörténeti Múzeum és Levéltár.

elképzeléseik voltak a folyók, tavak, tengerek mélységviszonyairól.⁹ A folyók mélységéről általában csak a katonailag is fontos gázlók helyén volt valamiféle elfogadható ismeretük, egyébként azonban teljesen megalapozatlan találgatásokra hagyatkoztak. Bár a földrajz-történeti szakirodalomban erre vonatkozólag határozott utalást nem találtam, a korai földleírások alapján úgy vélem, hogy a mélységet a folyók szélességével arányosnak hitték.

Általában a „mély” megjelölést a *folyó egészére*, és a „jelentős”, „nagy” vagy a „széles” értelmében, mai szóhasználattal a „hajózható folyó”-ra alkalmazták. Janus is általánosságban az egész Drávára alkalmazza a megjelölést, és csupán annyit akar ezzel mondani, hogy hazájának egyik fontos, nagy folyója közelében látta meg a napvilágot. Éppen Tóth István cikkének egy másik idézetéből tűnik ki, hogy mennyire általánosságban, a folyó egészére vonatkozik a megjelölés:

„Hárman származtunk híres jósok e vérből

Merre a mély Dráva öntözi Pannóniát”.

Megyericsei István sírverséből egészen egyértelműen kitűnik, hogy a „mély” jelző az egész Dráva folyóra vonatkozik. A folyó egy szűkebb, körülhatárolt szakaszának kijelölésére *Janus Pannonius idézett sorai alkalmatlanok*, így a születési hely szempontjából érvként nem jöhetnek szóba!

Drávaszád, Drázád és Dárda

Meglepő kijelentést tesz Tóth István, amikor kétségsbe vonja az Oláh Miklós által említett Dráva-torkolati *Drázád helység létezését*. Oláh szerint Janus Pannonius „nem messze Drazad városától” született. Ezzel szemben a cikk írója kategorikusan kijelenti:

„Meg kell jegyeznünk, hogy Drázád város nem létezik.”

Ám a valóságban szinte minden régi térképünk feltűnteti ezt a „nem létező” várost. A torkolattól nem messze, nagyjából a mai Eszékkel egy magasságban találjuk Drázád-ot, amelyről itt csak a következő előfordulásokat említem:

Lázár, 1528: *Orazad* (a tipográfus a túlkerekített gót D-betűt olvasta O-nak; ugyanez az elírás megtalálható a Lázár-térkép többi származékán). Gastaldi, 1546: *Draza*. Lazius, 1556, 1570: *Drazath*. Zsámboky, 1569–1579: *Drazad* (rossz helyen, a Duna mellett ábrázolva, míg a tényleges ponton a Lázári eredetre valló „Orad” olvasható). Mercator, 1585 *Drazath*. G. B. Chiarello, 1683–87: *Drazat*.

A török hódoltság után Drázád eltűnik a térképekről, helyette felbukkan az Eszékkel szemközti parton *Dárda*. Hevenesinél, 1689: *Darda*; H. Jaillotnál, 1689 *Dárda*; a Marsigli–Delisle térképen, 1703: *Darda*.

Drázád létezését már Pais Dezső is hangsúlyozta az oklevélbeli előfordulásokra hivatkozva. Egyúttal arra is rámutatott, hogy a Dráva torkolati helység eredeti neve *Drávaszád* volt, amelyből könnyen származtatható a Drázád. Valószínűleg a török háborúk idején elpusztult helység a mai Dárda-ként, a híres eszéki hadihíd bal parti hídfő erődjeként újult meg. A török hódoltság idején fontos szerepet játszott, a 8565 lépés hosszú eszéki híd védelmében. (Ezt a hidat égette fel Zrínyi Miklós, 1664-ben.)¹⁰ Kevésbé tartom valószínűnek, hogy Drázád azonos az ugyancsak elpusztult Almással.¹¹

Bár Drávaszád–Drázád környéke mint Janus Pannonius: születési helye valóban nem jöhet szóba, térképi vizsgálata mégsem tanulság nélkül való. Feltűnő ui., hogy a XVI. század térképei Drázád helységet közvetlenül a Dráva partja mentén ábrázolják. A XVII. század végén készített helyszíni felvételek viszont Dárdát a folyótól aránylag távol, mintegy 8 kilométerre tüntetik fel. Az eltérés nyilvánvaló magyarázata: a folyót a torkolat környékén szélesen elterülő, mocsaras, vizenyős övezet szegélyezte. A korai kartográfusok, akik csak leírás alapján dolgoztak, csupán azt tudták, hogy a város a Dráva mellett fekszik. A hely valóban a „Dráva mellett” van, de nem közvetlenül a folyó állandó medre mentén, hanem a *mocsaras, árvizek látogatta övezet peremén*, messze a Drávától. Ezt a vizenyős övezetet Hevenesi és Marsigli pontosan feltűnteti. (Ezért kellett Szulejmán szultánnak rendkívül hosszú hidat

⁹ Pl. KÜMMEL, O., *Az óceán* Bp. 1888.

¹⁰ *Magyarország geographiai szótára* . . . Kiad. FÉNYES Elek I. köt. Pest, 1851. 240.

¹¹ HAJDÚ M.–MOLNÁR J., *Az első magyar térkép helynevei*. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport. Bp. 1978.

épitettne!) Mindez arra mutat, hogy a torkolatközei alsó szakaszon *aligha folyhatott a Dráva kövér, zsíros szántók közt, mivel ez a mocsaras terület szántásra teljes mértékben alkalmatlan*. A korszerűbb igényekkel készített, részletesebb térképek a XVII. század végétől egyértelműen mocsarat jelölnek ezen a vidéken.

A Dráva-part jellege

Eljutottunk tehát addig a kérdésig, amelyet Tóth István is igen lényegesnek ítél: a Guarino pane-gricus idézett sorai a *Dráva felsőbb szakaszával egy magasságban fekvő Csezmicére, vagy a torkolat közeli Kesincire illenek-e jobban?* Következtetése ezúttal is eléggé kategorikus:

„E versrészlet nyilvánvalóvá teszi, hogy Janus Pannonius szülőhelyét a Duna–Dráva torkolat közelében kell keresnünk.”

Pais Dezső viszont így érvel:

„A legalsó szakaszra tudomásom szerint nem a partok melletti művelt földek lehettek a jellemzők, hanem a mocsári erdőségek.”

Mind a régi oklevelek, mind a XVII. század végén készített térképek az utóbbi nézetet támogatják. Györffy György így jellemzi a Dráva Baranya-megyei alsó szakaszának jellegét az Árpád-korban:^{1 2}

„A Duna és Dráva vízjárta holtágakkal tarkított síkságán kezdettől fogva a halászat a lakosság egyik főfoglalkozása . . . a Dráva síkságán, a vízjárta rétségek szigetein . . . félrideg állattartásra enged következtetni”.

Ez összhangban van a térképi ábrázolással is. Hevenesi Parvus Atlas-án a Duna mentén Szekcsőig, a Dráva mentén jóval Dárdán (Eszéken) túl terjedő mocsaras övezet ábrázolását láthatjuk. Az igazsághoz tartozik, hogy Hevenesi, aki hallomás alapján készült térképet másolt, a Dráva jobb partján mocsarakat nem jelez. Marsigli azonban, aki személyesen is bejárta ezt a vidéket, már a jobb partot szegélyező vizenyős mocsarakat is feltünteti. Ez az áradásos, nyirkos övezet még a múlt század végén is kb. 6–8 kilométeres sávban övezte a Drávát, és a torkolattól mintegy 70–80 kilométerig nyúlt fel. Ezt a vidéket zsíros (kövér) szántóknak leírni még a legmerészebb képzelőerővel sem lehetett!

Kesinci (vagy Kesince), Eszéktől dél-délnyugatra, 30 km-re fekszik a Dráva árterét szegélyező alacsony, de észak felé meredeken lejtő dombor gerincén. Innen szántóföldeket csak dél felé, a Drávával ellentétes irányban láthatott Janus! Kesinci és a Dráva közti széles ártéri síkságon vizenyős rétek, majd a folyópart közelében mocsaras ingovány, nádasok húzódtak.

Az egykori Csezmece, Csázma közelében (de nem azonos azzal!), közel 200 kilométerre a torkolattól, földrajzilag kedvezőbb képet mutat. Közvetlenül a Drávát itt is mocsaras öv szegélyezi, amely azonban sokkal keskenyebb, mint az alsó szakaszon. A folyóparttól nem messze lankásan emelkedik a dombvidék. Ez a táj már igen kedvező szántóföldi földművelésre. Mivel Pais Dezső meghatározása szerint Csezmece kb. 30 kilométerre lehetett a Drávától, innen a folyó felé tekintve valóban kiterjedt, kövér szántásokat láthatott Janus. Magát a Drávát ezen a szakaszon szigetek sokasága szabdalta megszámlálhatatlan ágra, ami a széles, „nagy” („mély”) folyó képzetét kelthette. Valamivel lejjebb, Csurgó magasságában ér véget a szigetek sora, innen lassan elcsendesedik a Dráva örvénylése.

A régi térképek ezen a szakaszon egyáltalában nem jeleznek mocsaras folyópartot. Valójában itt is volt ilyen övezet, de az alsó szakasz nagy árterénél jóval keskenyebb lehetett. Végeredményben, ha Janus Pannonius sorait hiteles földrajzi képnek fogadjuk el, úgy *az sokkal jobban illik a Dráva Csezmece, ill. Csázma magasságában húzódó szakaszára, mint a mocsaras torkolat melletti Kesincire*.

Iff. Bartha Lajos

^{1 2}GYÖRFFY Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Bp. 1963. 260.

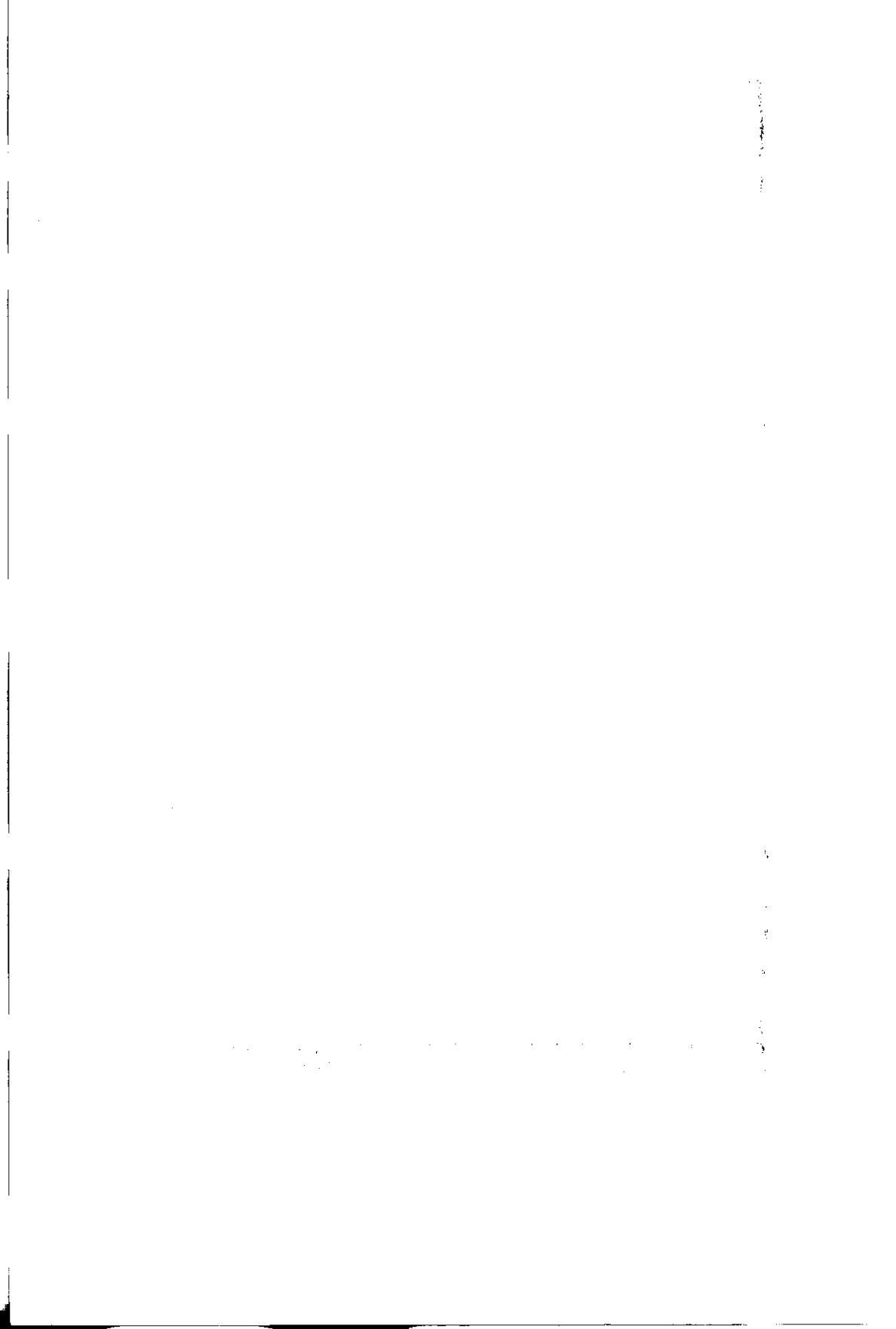
1. Wolfgang Lazius: *Hungariae Descriptio* (1556) A Dráva–Duna beszögellésben "Drazath" (rossz helyen!), Eszékkal szemközt Barót (ugyanacsak rossz helyen!). (Az eredeti 1 : 1 másolata)

2. Zsámboky (Sambucus) János térképe (1570 körül) (Az eredeti 1 : 3 másolata)

3. Hevenesí Gábor: Parvus Atlas-ának (1689) 28. lapja a Dráva torkolatával. Eszékkel szemközt Dárda (egykor Drázád?), a folyó és a város közt kiterjedt mocsár jelölése látszik. (Az eredeti 1 : 1 másolata)

A Házasságrul való dícsíret (1541) szerzője: Tatár Benedek
(A török adóösszeírások művelődéstörténeti forrásértékéről)

A manapság szinte napról napra szaporodó defterkiadásokból hovatovább kibontakozik a XVI. századi hódoltság településföldrajzi, demográfiai, gazdasági és társadalmi viszonyainak árnyalt képe. A magyarországi török adóösszeírások – a szandzsák-defterek, a fejadó- és tizedjegyzékek stb. – művelődéstörténeti hasznosításával azonban eddig még nemigen kísérleztett sem a történet-, sem pedig az irodalomtörténetírás. Igaz, az első futó pillantásra úgy tűnhet: ezzel nem is nagyon érdemes próbálkozni, hiszen e névrengeteg legfeljebb ha a katolikus egyházi hierarchia állapotának, illetve – ami e korszakban azzal egyértelmű – leépülésének megragadására alkalmas. (Míg ugyanis a katolikus pap vagy papok nevét megtaláljuk az egyes települések összeírásában, a protestáns lelkészekre vonatkozó adatok után eddig vajmi kevés eredménnyel kutattunk bennük.)

A Duna–Tisza közti hódoltság XVI. századi történetének szorgos kutatója, Mészáros László éppen nemrégiben mutatott azonban követendő példát rá, hogy a defterek gondos elemzésével fontos irodalomtörténeti részletkérdések is megválaszolhatók. Ő az 1561-ben keletkezett, 55. zsoltárparafrázis szerzőjéről – ahogy magát a versfőkből megnevezi: MICHAEL VEG-KECSKEMÉTI-ről – igyekezett adatokat nyerni Kecskemét mezőváros 1546-os, 1559-es és 1562-es török névjegyzékéből.

Mielőtt azonban eredményeit érintenénk, röviden szólnunk kell a török adóösszeírások néhány – e szempontból lényeges – általános jellemzőjéről is. Az adódefterek – kivált a szandzsák-összeírások (a tahrir-defterek), amelyek a háztartásfővel együtt élő nős és nőtlen fiúgyermek, nős és nőtlen fiútestvérek, sőt némelykor a szolgák nevét is feltüntették – jóval pontosabban leírják az alávetett népesség állapotát, mint a korabeli magyar megfelelőik. Ennek ellenére persze ezek is „hiányosak”; ilyen vagy olyan úton-módon a lakosság jelentős hányadának mindig sikerült kijátszania a török összeírók éberségét, néhol akár 30%-uk is elkerülte a defterbe irattatást.¹ Amennyiben tehát az összeírásban egy-egy személy után nyomozunk, könnyen melléfoghatunk, hisz senki sem szavatolhatja, hogy a keresett személy valóban szerepel az összeírtak közt, s azt sem, hogy az azonos név valóban a keresettet rejti. Mivel azonban a török hatóságok igyekeztek kiküszöbölni az előző felmérések hibáit, a hibaszázalék jócskán lecsökken, ha egyszerre több – egymást követő és egymást kiegészítő – forrással dolgozhatunk. Egyébiránt a hibaszázalék eleve kisebb, ha a kutatás olyan kvalifikált személyiségre irányul, akit költemény vagy más irodalmi alkotás létrehozásával is „meggyanúsíthatunk”, hiszen nyilvánvaló, hogy az ilyeneket eleve a társadalom legértékesebb és legmozgékonyabb elemei közt kell keresnünk, akiknek tevékenysége és jelenléte természetesen a török hatóságok figyelmét sem kerülhette el.

Bár minden kétséget kizáróan végül is sohasem lehet lesz majd eldönteni, hogy a Kecskeméten 1546-ban, 1559-ben és 1562-ben összeírt 2–2 Végh Mihály közül melyik volt az énekszerző. Mészáros László bizonyára helyesen járt el, amikor őt a városban élő Végh Mihályok közül éppen a legtehetősebbel azonosította. Ez a Végh Mihály 1562-ben 200 juhmal rendelkezett, s gazdálkodásában két fia mellett egy pásztor is segítette. Volt olyan kecskeméti gazda, akinek ennél lényegesen nagyobb juhnyája volt, s akadt olyan is, aki több bérmunkást foglalkoztatott, így aztán a feltételezett énekszerző kiemelkedő gazdasági és társadalmi státuszáról többet árul el az, hogy 1562-ben ő bérelte a török kincstártól Borbásszállás pusztát, és az, hogy 1564-ben ő volt a népes mezőváros főbirája.²

E sorok szerzője a megjelenés előtt álló Szeged-monográfia hódoltság kori részének megírásakor találta szemben magát a török adóösszeírások ilyenét hasznosításának problémájával, hiszen szükségképpen foglalkoznia kellett a Házasságrul való dícsíret címet viselő oktató-feddő ének szerzőjének kilétével is. E költemény utolsó stórfája ekként tájékoztat keletkezésének helyéről, idejéről és a szerzőről:

¹ KÁLDY-NAGY Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások*. Bp. 1970. 98–102. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat 52.)

² MÉSZÁROS László, *Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából. II. A késői feudalizmus kora*. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét 1979. 107–175.

„Ez éneket szerzék az Mező Szegedön,
Szent Mihály havának legelső hetiben,
Ezeröttszáznegyven és egy esztendőben,
Az ki ezt szerzette, versben nevét tőtte.”³

Az 1541. szeptember 4. és 10. között – tehát a Buda elestét követő napokban – keletkezett ének versfőből a *Benedictvs Thaarare* „szerzőnév” olvasható ki, aminek alapján a szakirodalomban a *Tar Benedek* név honosodott meg. Az e korbéli költeményekben éppenséggel nem ritka, hogy a versszakok kezdőbetűi – a szerzőnév közlése után – értelmetlen betűhalmazt adnak; ez azonban inkább csak az ennél lényegesen hosszabb versekben figyelhető meg.⁴ Érthető hát, hogy már az ének első közrebocsátója, Szilády Áron is úgy vélekedett, hogy a *Thaarare* névalak alighanem szövegromlás eredménye. E ponton folyamodhatunk segítségért a nemrégiben kiadott, közel egykorú szegedi szandzsák-összeíráshoz,⁵ hiszen felettebb nagy a valószínűsége, hogy abban szerzőnk is benne foglaltatik.

A helyzetet nagyban egyszerűsíti, hogy Szeged 1546-os török adójegyzékében mindössze egyetlen *Tar* családnevű személy található, ennek keresztnéve azonban nem *Benedek*, hanem *Mátyás* volt.⁶ Így aztán szükségképp afféle kell tapogatódnunk, hogy mely családnev hasonlít a leginkább a versfőkből kibontakozó betűcsoportra. A *Thaarare* akrosztikon már az első rápillantásra a *Tatár* név valószínűségét sugallja; olyannyira, hogy a város művelődéstörténetének szorgos kutatója Szmollény Nándor – jóllehet semminemű, a kérdés eldöntéséhez szükséges forrásanyag nem állott rendelkezésére – már a század elején e névre „tippelt”.⁷

A pontos felező tizenkettesekben írt, rímes vers 15. strófája e sorral kezdődik:

„Regulátok, menyek, ti meghallgassátok”.

Mivel az ének csak jóval későbbi lejegyzésből ismert, éppenséggel nem elképzelhetetlen, hogy e sor két hatosa a vándorlás során felcserélődött, s e sor eredetileg így (vagy hasonlóképpen) hangzott:

„Ti meghallgassátok, menyek, regulátok”.

Ez esetben – ha a szerzés helyét és idejét feltüntető utolsó versszakot nem vesszük figyelembe – a versfők a *Benedictvs Thaarar* nevet adják ki.

Így aztán nem csekély örömmel regisztrálhatjuk, hogy az 1546-os szegedi összeírásban számos *Tatár* nevű háztartásfő szerepel, köztük egyszerre két *Benedek* is. Az egyiket a Palánk városrészben, a Nagy utcában, a másikat – István nevű, legény fiával – a Közép-város Gombocs utcájában írták össze.⁸

Mivel a verselgetők a jelek szerint mindenütt a polgárság legtehetősebb rétegeiből kerültek ki⁹, mi a Nagy utcában összeírt *Tatár Benedek*ben véljük felismerni a *Házasságrul való dicsíret* szerzőjét. A Gombocs utca – jóllehet lakói magában a Közép-városban a módosabbak közé számítottak – eléggé

³ Kiadva: *RMKT* II. 153–155.

⁴ Így pl. BATIZI András hasontermájú költeményében, *A házasságról való ének*-ben (1546). In: *RMKT* II. 120–124.

⁵ VASS Előd, *A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása*. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. Szerk. FARKAS József. Szeged 1979. (Bár *Vass Előd* a datálatlan deftert 1548-ra keltezte, itt nem részletezhető okok folytán valószínűbb, hogy két évvel korábban keletkezett.)

⁶ VASS E., *i. m.* 48.

⁷ SZMOLLÉNY Nándor, *A középkori Szeged műveltsége. Caspar Fraxinus (Kőrösi) Zegedinus levelezése Nádasdy Tamás nádorral, 1553–1562*. Szeged 1910. 53.

⁸ „Tatár Benedek házas, Petri testvére legény, Ágoston testvére legény, Petri legény, Lőrinc legény, Ferencs legény”, illetve „Tatár Benedek házas, István fia legény”. VASS E., *i. m.* 36. és 45.

⁹ Jól példázza ezt, hogy a város legelőkelőbb polgárai közül kerültek ki Szegedi Kis István ráckeivi humanista körének tagjai is. KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974. 137. (Humanizmus és reformáció. 4.)

jellegtelen egységnek tűnik. Nem így a Nagy utca, amelyet minden mutató egyként a város szívének – gazdasági, társadalmi és kulturális központjának – jelöl. Itt volt a legmagasabb az egy háztartásra jutó átlagos szolgaszám (a 0,41-es városi átlaggal szemben 1,16), itt találjuk a legtöbb malomtulajdonost, itt írták össze a legtöbb papot (14-ből 10-et) stb. Noha szűkebb környezetében a „mi” Tatár Benedekünk nem tartozott a legkiemelkedőbbek közé, a vele összeírt három szolgálja a város 50 legnagyobb „gazdája” közé sorolja őt.¹⁰

Háztartásának összetétele egyébként arra vall, hogy a Nagy utcai Tatár Benedek 1546-ban még felettébb fiatal ember lehetett. Az, hogy háztartásában két nőtlen fivérét is felsorolja a török összeíró, arra utal, hogy – talán apjuk halála után – csak nemrégiben vette át a családi gazdaság irányítását. Alkalmasint fiatal korára utalhatnak az ének ezen sorai is:

„Ti reátok ifjak, én semmit sem szólok,
Mert regulátokban, tudjátok, én vagyok”.

S ha ez így van, nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy 1541 szeptemberében saját házasságkötése alkalmából vagy arra készülődve vállalkozott az ének megírására. E feltételezést az a tény is támogatja, hogy 1546-ban még nem volt gyermeke (vagy nem volt olyan korú gyermeke, akit az összeírásnál számításba vettek volna).¹¹

Az ének színvonalának első méltatója, Szilády Áron magas véleménnyel volt a szerző képességeiről: „Egymagában is – írja – egyike XVI. századi költői irodalmunk legbecesebb darabjainak s ha a korabeli ferde szokások hű rajzában nyilvánuló tehetséget s csipkedő gúnyolódásának hangját, modorát tekintjük, igen sajnálhatjuk, hogy szerzője ezzel az egy énekkel foglal helyet azon századbeli humoristáink között.”¹² Úgy tapasztaljuk, hogy kutatóink felettébb nem szívesen nyugszanak bele, hogy egy „egyszerű” – s ráadásul még minden jel szerint helyben iskolázott – mezővárosi paraszt-polgár is írhatott egy-egy ilyen színvonalú éneket. Mészáros László fentebb idézett eszmefuttatásában is kifogásolható, hogy az 55. zsoltáraparafraíz szerzőjét erőszakoltan azonosítani igyekszik azzal a Kecskeméti Mihállyal, aki 1521-ben a krakkói universitást látogatta, utóbb azonban eltűnik szemünk elől. „S mivel jól tudjuk – fejtegeti –, hogy a főbírókat idős korukban, 60–80 év terhével a vállukon választották meg felelős posztjukra, valószínű, hogy Végh Mihály azonos azzal a Kecskeméti Mihállyal, aki 20–30 esztendőssel iratkozhatott be a krakkói egyetemre.”¹³ Azon túlmenően, hogy a városi tisztségviselőket e korban nem a 60–80 esztendősséggel, hanem az erejük és cselekvőképességük teljében levő 30–40-esek közül választották,¹⁴ ennek az azonosításnak magából az adóösszeírásokból levonható következtetések is sarkosan ellentmondanak: ha Végh Mihály 1560 körül olyannyira előrehaladott korú, mint azt Mészáros László feltételezi, úgy aligha él vele egy háztartásban két fia is.

Szakály Ferenc

¹⁰ Minderről: SZAKÁLY Ferenc, *Szeged a török hódítás korában. In, Szeged város története I.* (sajtó alatt).

¹¹ Itt kell megjegyeznünk, hogy Szeged következő – 1553/54-es – összeírásában csak a Felsősor városnegyedben találunk Tatár Benedek nevű háztartásfőt, akit a törökök az új adófizetők között írtak össze. A Nagy utcában is van Tatár nevű, ő azonban a Demeter keresztnévet viselte. VASS Előd, *A szegedi náhije 1553/54. évi török adóösszeírása* (sajtó alatt).

¹² RMKT II. 445–446.

¹³ MÉSZÁROS L., i. m. 174.

¹⁴ A Ráckevei főbírósgát viselt Dezső Bálint pl. még nem volt 50 esztendőssé, amikor elhunyt. KATHONA G., i. m. 137.

A bártfai énekeskönyv kapcsolata Beythe és Bornemisza énekeskönyveivel

A bártfai 1593-as énekeskönyv és Beythe István 1590 körüli énekeskönyvének rokonságával leg-részletesebben Kelecsényi Ákos foglalkozott.¹ Beythe énekeskönyve a halotti énekekkel kezdődik. Kelecsényi megállapította, hogy a halotti énekek sorrendjének tekintetében Beythe gyűjteménye a bártfai énekeskönyvhöz áll a legközelebb, szövegváltozatok, helyesírás szempontjából pedig a debreceni 1590-es és szintén a bártfai gyűjteménnyel mutat rokonságot, habár közöttük a kapcsolat nem közvetlen: Beythe kéziratos énekeskönyv(ek)re és / vagy saját gyűjtésére támaszkodott. A mű eleje csonka, hiányzik a teljes A ív, 16 kikalakú lap. Az első fennmaradt 3 ének, mint erre Kelecsényi rámutatott, ugyanebben a sorrendben megtalálható Bornemisznál és a bártfai énekeskönyvben is. Kelecsényi azonban elmulasztotta megállapítani, hogy a nyilvánvalóan közös csoporthoz tartozó három énekeskönyv közül a két épségben ránk maradt gyűjtemény e 3 ének előtt, egymással megegyezve, ugyanazt az 5 szöveget közli, tehát nyilvánvaló, hogy Beythe énekeskönyvének hiányzó elején is ez az 5 ének állott. Az ívszámzásból vélhetőleg épp ennyi éneknek a hiányát tételezhetjük fel. A nyolc ének sorrendje a három énekeskönyvben:

Bornemisza énekeskönyve

A mi életünknek közepette – 159b
Tudjuk, Uram Isten – 159b
Emlékezzünk mi keresztyén népek – 160a

Adj üdvösséges kimúlást – 161a
Jer, temessük el a testet – 161b
Az Istennek jóvoltáról – 162a
Megszabadultam már én – 163a
Ember emlékezzél a szomorú – 163b

Bártfai énekeskönyv

Tudjuk, Uram Isten – 397
A mi életünknek közepette – 398
Emlékezzünk mi keresztyén népek – 398

Adj üdvösséges kimúlást – 400
Jer, temessük el a testet – 401
Az Istennek jóvoltáról – 402
Megszabadultam már én – 404
Ember emlékezzél a szomorú – 404

Beythe énekeskönyve

Az Istennek jóvoltáról – 9a
Megszabadultam már én – 11a
Ember emlékezzél a szomorú – 12a

Hogy a Beythe-féle énekeskönyv-részlet anyagából Bornemisza miért csak az első 8 szöveget közli – nem úgy mint a Beythe-félével lényegében megegyező bártfai gyűjtemény –, azt az magyarázza, hogy Bornemisza temetési énekcsoportja szándékoltan rövid. A textológiai összehasonlítás is mindenesetre azt mutatja, hogy kéziratok áramlását kell feltételeznünk, ugyanis a temetési énekek tekintetében egy csoporthoz tartozó három énekeskönyv szövegei közvetlenül nem vezethetők le egymásból.² Egyébként az 1560-as Huszár Gál-féle énekeskönyvben az első kettő kivételével valamennyi ének, az 1574-es Huszár Gál-félében, melynek a vége hiányos, az első hat ének, az 1590-es debreceni kiadványban pedig az utolsó öt ének sorrendje egyezik meg a fenti énekeskönyvekével.

A kéziratos források kikövetkeztetése nyomán nemcsak ezen a ponton kell módosítanunk Schulek Tibor sztemmáját, melyet ő a váradi énekeskönyv faksimile kiadásához mellékel.³ A bártfai énekeskönyvről, mint viszonylag kései kiadványról, joggal tételezhetnénk fel, hogy főként nem kéziratos for-

¹ KELECSÉNYI Ákos, *Beythe István énekeskönyve*, in: *Az OSzK Évkönyve*, 1965–1966, Bp. 1967. 149–157.

² Kelecsényi textológiai módszereket is alkalmazott a Beythe-féle és a bártfai énekeskönyv kapcsolatának meghatározásához, de eredményei itt sem teljes értékűek. (Csak a mai olvasó szemével nézve tűnhet sajtóhibának az, ha valaki a XVI. században a „zár” ige szókezdő z-jét sz-szel írta.)

³ SCHULEK Tibor, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek. Várad, 1566* [Kísérő tanulmány], Bp. 1975. 31.

rásokat, hanem már elsősorban a korábbi nyomtatott énekeskönyvek anyagát használta fel. Ez a feltevés mégsem látszik igazolhatónak.

Csomasz Tóth Kálmán⁴ az énekeskönyv következő jellegzetességeit emeli ki: a gyűjtemény szerkesztője az énekeket az egyházi év szerint rendezte, de világos és következetes elrendezésről nem beszélhetünk, mivel alkalmi énekeket, psalmusokat elegyített az ünnepek közé. Itt jelentek meg először nagyobb számban himnuszok a gyülekezeti énekek között. Az ún. debreceni énekeskönyveket nem követi, s nem tartalmi vagy beosztásbeli, hanem csak eszmei rokonságot mutat a Huszár Gál 1574-es és némiképpen a Bornemisza-féle énekeskönyvvel. Ezek a megállapítások azonban csak részben igazak.

Az énekeskönyv szerkezetileg következetesen ragaszkodik az egyházi év ünnepeihez, amelynek első fele Jézus életének eseményeihez kapcsolódik, második része pedig az ún. ünneptelen félév, mely a bártfai énekeskönyvben a *Következnek közönséges dicsőretek, szent Haromság napiatul foguan es Eztendőtul foguan egez Aduentus vasarnapig* címmel szerepel. A XVI. századi énekeskönyvek ünnepi utalásait áttekintve, ez a gyűjtemény tartalmazza az ünnepek leggazdagabb, legrészletesebb felsorolását. A vízkereszt és a vízkereszt utáni énekek között elhelyezkedő házaseénekek csoportja csak látszólag problematikus. Bizonyára felfoghatjuk ezt a vízkereszt utáni 2. vasárnap tartott kánai menyegző ünnepéhez kapcsolódó énekeknek is. Ebben a világos elrendezésben többnyire egy csoportban helyezkednek el a káté-énekek és a psalmusok, mint ahogy Borsa Gedeon a Huszár Gál 1560-as énekeskönyvével foglalkozó cikkében már kimutatta: „Az 1593. évi bártfai kötet valamennyi énekét ahhoz az alkalomhoz csoportosította, amikor azt megszólaltatták, így külön zsoldár-csoport nincs is.”⁵ A gyűjtemény ugyan nem liturgikus, de határozottan szembefordul a helvét irányzatú énekeskönyvek dogmává merevedő liturgia-ellenességével is, tehát liberális gyűjteménynek mondható.⁶ Ezt a nézetet igazolja a szerkesztő válogató tevékenységének elemzése. Tudjuk, hogy a korábbiakhoz képest nagyszámú énekel bővült ez a gyűjtemény, mintegy 45 énekkel. Ezeknek az énekeknek mintegy 26%-ában megtaláljuk a szerző nevét is. Nemcsak azt bizonyítja ez a – jobb híján nevezzük így – fogékonyság az egyénibb vallásosságú líra iránt, hogy a szerkesztőtől távol állt Újfalvi kérlelhetetlensége, hanem azt is, hogy az új énekek nagy részét kéziratokból vette át a szerkesztő. Legjellemzőbb példa erre, hogy Bornemisza Péter *Panaszolkodunk most országunknak ily nagy pusztaságnak* kezdetű, Szent János látásáról szóló verses bibliai históriáját, mely külön kiadványként jelent meg,⁷ egyedül a bártfai énekeskönyv közli újra, feltüntetve a szerző nevét is.⁸

Egyáltalán, minden jel arra vall – mint már többen észrevették –, hogy az ismeretlen bártfai szerkesztőnek a szerkesztési elveiben egyik legközelebbi eszmerokona a detrekői énekeskönyvet kiadó Bornemisza. Közvetlen kapcsolatot nem tételezhetünk fel az 1582-es Bornemisza-féle énekeskönyv⁹ és a bártfai gyűjtemény között, ám ha Bornemisza csupán tervezett énekeskönyvével vetnénk egybe, a helyzet gyökeresen megváltoznék. A Bornemisza-féle énekeskönyv III. részének külön bevezetőjében arról olvashatunk, hogy a szerkesztő szeretett volna több bibliai éneket is kinyomatni, s ha módja lesz rá, egy új kiadást is közzétesz majd. Kovács Sándor Iván helyesen úgy értelmezi ezt a nyilatkozatot, mint egy új énekeskönyv tervét.¹⁰ Ugyancsak ő foglalkozott a későbbi *Foliopostilla*¹¹ és az énekeskönyv közötti kapcsolattal. Tudomásom szerint az eddigi kutatás figyelmen kívül hagyta a *Foliopostilla* és a bártfai énekeskönyv közötti kapcsolatot. A bártfai énekeskönyv rövid előszavát ugyanis *maga Bornemisza írta*. A szöveg előzőleg a *Foliopostilla* 102. lapján jelent meg, *Éneklésről* címmel. A víz-

⁴ RMDT, I. 84; ezt követi az RMNy 713. sz. ismertető szövege is.

⁵ BORSA Gedeon, *Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve*, in: *ItK* 1976. 376.

⁶ Huszár Gál gyűjteményei után a XVI. században a bártfai énekeskönyv tartalmazza a legtöbb himnust. A XVI. században fennmaradó himnuszok 47%-a megvan a bártfai gyűjteményben, sőt 5 himnusz csak ebben az énekeskönyvben maradt fenn.

⁷ RMNy 295. sz.

⁸ RMNy 713. sz., 340.

⁹ RMNy 513. sz.

¹⁰ KOVÁCS Sándor Iván, *Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő, 1582* [Kísérő tanulmány], Bp. 1964. 19.

¹¹ RMNy, 541. sz.

kereszt utáni 4. vasárnapra szóló prédikáció elején a szokásos rövid útmutatás helyett, mely az éneklésre vonatkozik, énekek hosszú felsorolását és osztályozását kapjuk. Az énekek tartalmi felosztása (közönséges háborúság, az ördög, a bűn, a világ, a halál háborgatása idején énekelt énekek) megegyezik a prédikáció textusául megadott Máté evangéliuma 8. részében foglalt témával: Jézus lecsendesíti a háborgó tengert. Bornemisza 54 éneket sorol fel itt. Az énekek felsorolásának átvételekor a bártfai szerkesztő 10 éneket kihagyott, habár e 10 kihagyott énekből 4 megvan a bártfai kötetben is.¹² 3 olyan éneket is felsorolt¹³ ellenben, amely nem található meg a bártfai gyűjteményben.¹⁴ Apró változtatást Bornemisza szövegén is végzett: a bártfai énekeskönyv feltünteti az idézett pontos bibliai helyeket is. Tehát a Bornemisza-féle és a bártfai énekeskönyv között nemcsak eszmei, hanem szorosabb kapcsolatot kell feltételeznünk, csakhogy nem az 1582-es detrekeői, hanem egy esetleges későbbi, szintén Bornemisza-féle kiadvány-terv és a bártfai énekeskönyv között. Az persze csak feltevés, hogy a bártfai szerkesztő ismerte volna Bornemisza későbbi énekgyűjteményének, ha volt ilyen, a kéziratát. Mindenesetre úgy látszik, az előszót író bártfai szerkesztő egy nem egészen pontos kézíratos forrásból, nem pedig a *Foliospostilla* nyomtatott kiadásából ollózott. Aligha magyarázható másként, hogy Bornemisza felsorolásából miért hagyott ki 4 olyan éneket is, amely egyébként megvan gyűjteményében. Inkább az a valószínű, hogy egy, már ezzel a Bornemisza előszóval ellátott, kézíratos gyűjtemény került a kezébe.

H. Hübér Gabriella

Csiky Gergely Spartacusának három változata

Az aradi Megyei Könyvtárban a megye szülöttének, Csiky Gergelynek számos értékes kéziratát őrzik. Ezek egy részét Csiky Ödön, az író fia, más részét Csiky Károly, az író testvéröccse, valamint az aradi színház ajándékozta a megyei könyvtárnak.

Csiky Gergely néhány ismert színdarabjának eredeti példánya mellett, fellelhető itt többek között a *Thalia megváltása* és *A színésznő* című prólogusoknak, több tanulmányának (köztük a *Hamlet*-hez írt előszavának, valamint az író *Plautus nőalakjai* című akadémiai székfoglalójának) a kézírata.

Itt leltem meg egy kevésbé ismert írásának, a *Spartacus* című ötfelvonásos, verses történelmi tragédiának eredeti kéziratát is két változatban. Ezek mindegyike lényeges eltéréseket tartalmaz az 1886-ban, a budapesti Nemzeti Színházban bemutatott, illetve ugyanebben az évben az Athenaeum kiadásában nyomtatásban megjelent végleges szövegtől. Az egyikből – nyilvánvalóan az első változathoz – arra lehet következtetni, hogy Csiky ezt a tragédiát nem 1885-ben írta, mint ahogy azt irodalomtörténetünk nyilván tartja, hanem 1875-ben. Külön érdekességet kölcsönöz a két kézírásos változatnak, hogy összevetésük egymással, illetve a nyomtatott szöveggel, betekintést enged Csiky Gergely írói műhelyébe, drámai felfogásának, technikájának alakulásába, lehetővé teszi a mű genézisének követését.

Csiky Gergely erőssége köztudomás szerint a kora valóságába gyökerezett társadalmi színmű, illetve szatirikus vígjáték volt. Történelmi tárgyú színdarabjai kétségtelenül kevésbé jelentősek, mint társadalmi drámái.

Mindössze egyetlen olyan történelmi tragédiát írt, amelynek hőse valóban élt történelmi személyiség. Nem tekinthető mellékkörülménynek, hogy a történelmi hős, akit Csiky tragédiájának központjába állít, nem más, mint Spartacus, az ókor nagy lázadója.

Érdekes megemlíteni, hogy körülbelül ugyanabban az időszakban egy olasz író is gondolt Spartacus tragikus történetének irodalmi feldolgozására: 1874-ben jelent meg Raffaello Giovagnoli *Spartacus* című történelmi regénye. Tudott-e erről Csiky, a kezébe került-e a regény? Ennek kiderítése a lehetetlenséggel határos. Viszont tény, hogy világirodalmi viszonylatban Csiky Gergely az elsők közé tartozik, akik ezt a témát feldolgozták.

¹² Sok jótéteményen nagyon csodálkozván, Úristen, kérünk a te szent nevedért, Szabadíts meg és tarts meg Uram Isten, Siess nagy Úristen én segítségemre.

¹³ *Buzgó szívből te fiaid, kegyes Atyánk könyörgünk, Kegyelmes Úristen, tehozzád folyamodunk, Mennynek s földnek kegyes Istene.*

¹⁴ Erre már az RMNy ismertető szövege is felfigyelt.

A *Magyar Irodalmi Lexikon* (1963) és *A magyar irodalom története* (1965) nem tesz említést Csiky *Spartacus*áról, az *Új Magyar Lexikon* (1959) pedig épp hogy megemlíti. Csiky Gergely 1955-ben megjelent *Válogatott művei*hez írt bevezetésében Hegedűs Géza így ír róla: „... Egnéhány, múltban játszó érdekes játékában (pl. *A komédiásban* vagy a *Két szerelemben*) jelentékeny irodalmi alkotásokat tudott létrehozni (habár éppen a legsúlyosabbat és legjobban indulót, a *Spartacust* tökéletesen el is rontotta, de hát azt a rabszolgázadás-témát liberális szemlélettel nem is lehetett méltón végiggondolni).”

Vitathatatlan, hogy egy mű irodalmi értékét nem témája, nem hősnének személye adja meg. De azt sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni, hogy egy író mikor, milyen korszakban és körülmények között, milyen céllal nyúl egy témához. *Spartacus*nak, a lázadó rabszolganak és harcostársainak *rokon-szenves ábrázolása* már egymagában véve sem lebecsülendő.

Bár valóban nem sikerült Csikynek a rabszolgázadást mint a római birodalmat alapjaiban megrázó vihart érzékeltetni és *Spartacust*, a tragikus sorsú rabszolgavezért a maga teljes történelmi és emberi nagyságában színpadra vinni, s a darab végleges változatában a hős tragédiáját inkább szubjektív, szerelmi síkra is tereli, mégis több érdeklődéssel kellene közelednünk Csiky e jól megírt drámai jelenségekben és nemes pátoztól fűtött tirádákban gazdag színpadi művéhez.

Csiky *Spartacus*át az 1885. évi Teleki-pályázat 100 aranyával jutalmazták. A darab először a budapesti Nemzeti Színházban került színre, 1886. április 9-én. *Spartacus* szerepét Nagy Imrere, az akkori idők körülrajongott drámai színészére bízták, aki a Nemzeti első Ádámja, első Csongora és első Faustja volt, és aki Bánk bán szerepében, valamint számos nagy Shakespeare-i szerepben (Romeo, Hamlet, Coriolanus, Othello, Antonius, Lear király) nyújtott emlékezetes alakítást. *Spartacus* feleségének, Justinának szerepében Fáy Szeréna, míg szerelmesének, Flaviának szerepében Jászai Mari remekelt.

A korabeli sajtó visszhangja is érzékelteti, hogy milyen merész lépésre szánta el magát Csiky, amikor *Spartacust* választotta történelmi tragédiája hőiséül. E szerint a lázadás kitörésével végződő második felvonás „élénk tetszést váltott ki a karzati nézőkből, de a földszint fagyos volt, „mert a szocializmus vörös réme merészkedett a lámpák fényébe jutni”.

Röviddel a budapesti bemutató után, 1886. május 22-én, bemutatta a *Spartacust* a kolozsvári Nemzeti Színház, amelynek Csiky úgyszólván háziszerezője volt.

Amint az az aradi Megyei Könyvtárban található keménykötéses kéziratban levő bejegyzésből kitétni, a darabot megkapta az aradi színház is, mégpedig tizenegy évvel annak ősbemutatója előtt. A kézirat első oldalán ugyanis kalligrafikus írással ez olvasható: *291 Érkezett sept. 9. 1875.* (A „291” nyilván az iktatási szám lehet.) Eddig, mint e cikk bevezető soraiban már említettem, úgy tudtuk, hogy Csiky a *Spartacust* 1885-ben írta. Amennyiben a fenti keltezés hitelesnek bizonyul – és nincs okunk kételkedni benne, hogy megfelel a tényeknek – ez azt jelenti, hogy Csiky a darabot nem 1885-ben, hanem tíz évvel előbb: 1875-ben írta és talán merész tárgya miatt, vagy mert nem volt vele megelégedve és át akarta dolgozni, félretette. Csak évekkel később, amikor már sikeres drámaíró volt és több dramaturgiai gyakorlattal rendelkezett, küldte el átdolgozott formájában, más végkifejlettel a Teleki-pályázatra.

Érdekes, hogy az aradi színház nem mutatta be a darabot 1875-ben, vagy röviddel ezt követően. Ennek oka ismeretlen. Az aradi bemutatóra is csak tizenegy évvel később, vagyis a budapesti ősbemutató után, 1886. november 21-én került sor. Ekkor valószínűleg nem az 1875-ben érkezett szöveget használták fel, hanem a darab végleges változatát adták elő. A bemutatóról közölt beszámolójában az *Arad és Vidéke* című helyi lap megemlíti, hogy „nem volt telt ház, de szép siker volt”.

Egyébként, egy másik darabja elfektetéséről is tudunk: *Theodora* című történelmi tragédiáját (mellyel ugyancsak elnyerte a Teleki-pályázat díját) 1882-ben küldte el a pályázatra, viszont a kézirat címlapjára ő maga jegyezte fel: „1877-ben írtam”.

A feltevést – mondanám: bizonyosságot –, hogy Csiky eredeti formájában 1875-ben írta meg a *Spartacust*, alátámasztja az a körülmény, hogy egybeesik azzal a kezdő alkotói korszakával, amikor darabjainak cselekményét a mesék világába (*A Jósolat*, 1874.), illetve távoli történelmi korszakokba helyezte (*Janus*, 1876; *A május*, 1877; *Theodora*, 1877.). *A Jósolat* és a *Janus* közé esne a nyilvánvalóan 1875-ben írt *Spartacus*. Csak később, több hónapos párizsi tanulmányútja után, az 1880. január 23-án óriási sikerrel bemutatott *Proletárokkal* tér át Csiky írói pályafutásának második, jelentősebb korszakára: darabjai cselekményét, szereplőit ekkor már a maga korából veszi, megteremt a modern magyar kritikai realista társadalmi drámát.

Térjünk most vissza az aradi Megyei Könyvtárban levő Csiky-kéziratokra. Itt a *Spartacus* két teljes példánya található: az egyik a darab eredeti kézírata, húzásokkal, javításokkal, beírásokkal, a másik pedig az aradi színháznak küldött, már említett kemény kötésű példány, láthatólag ugyancsak a szerző keze írásával, de olvashatóbb gyöngybetűkkel. Ennek a két példánynak egyezik a szövege: mindkettő szerint Spartacus, a köztudomásba átment történelmi eseményeknek megfelelően, fegyverrel a kezében, a harcmezőn leli halálát. De van a kéziratokat tartalmazó borítékban még néhány különálló lap is Csiky kezeírásával: ezeken a lapokon a tragédia végkifejletének egy másik változata olvasható: a szerelmében elvakult Spartacus a döntő pillanatban gyengének bizonyul, enged szerelme, egy patriciusnő rábeszélésének, nem megy az elhatározó ütközetbe és végül e nő, Flavia gyilkójának esik áldozatul. Erről a két változatról a jelen írás ad először tudósítást.

A végleges, nyomtatott szövegben a végkifejlet harmadik változatát találjuk. Ez részben egyezik ugyan a második megoldással, de egy lényeges, Spartacus jellemét meghatározóan illusztráló mozzanatában különbözik is tőle.

Janovics Jenő, Csiky Gergely egyik kedvenc színiakadémiai tanítványa, a kolozsvári színház későbbi igazgatója, *Csiky Gergely élete és művei* című könyvének 1902-ben megjelent második kötetében hat oldalt szentel a Spartacus elemzésének.

„A költői cselekvény kigondolásában s a rabszolga harckelésének lélektani indokolásában rendkívül szerencsés volt Csiky, – írja Janovics Jenő.¹ – Spartacus szabad ember volt, vérenek minden cseppje szabadságért ég. Fialat, szép felesége és ártatlan kicsi gyermeke volt. S elszakították szeretteitől, hogy rabszolgálcra fűzzék. Felesége, Justina utána megy, keresztyűgálolva minden veszedelmen, keresi férjét. S rátalál a capuai vásáron. Hozzárohan örömtől mámorosan, de Spartacus idegenül taszítja el magától a szenvedő asszonyt s a zsenge gyermeket, mert tudja, hogy őket is láncra fűzik, ha magáénak vallja. Spartacust Leontius veszi meg s megveszi Justinát is, ki nem tud elszakadni férjétől. A gyermek sírása alkalmatlan a nagyúrnak, hát leszúrhatja csatlósával, az ifjú feleség megtetszik neki, hát meggyalázza erőszakkal. Spartacusnak pedig az elvetemedett kéjenc apja egy zacskó aranyat dob gyermeke halálának és felesége becsületének díjául.”

Spartacus lázadásának ezek a fő motívumai.

Csiky Gergely, amint az az aradi könyvtárban levő kemény kötésű kéziratban olvasható, így beszélteti *Spartacust*, a trák rabszolgát a szabadságról, az ember vele született jogairól:

Rabtársaim, én voltam már szabad.
Ti, kiknek apja, anyja szolgálta
S baromként hurczolván gazdáitok
Ígáját, törvényt, sujtó ostorát,
Hívétek, természet törvénye ez:
Ti nem tudjátok, mi e szó: szabad.

Itt az idő, hogy szabadok legyünk
És megfizessük, a mit szenvedénk.
Mi ellenünkben a maroknyi nép
– Kitérnek mondanak – s mi nélkülünk?
Földjétek mi szántjuk, öltönyétek mi varrjuk,
Mi építjük s tartjuk fönn hajlokát;
Mi főzzük étkéteket, s ha megrontja gyomrát,
Egészségéteket mi adjuk vissza. Mi
Gyilkoljuk egymást a circus fővényén,
Gondolkozunk s dolgozunk, hogy ők
Mulassanak s éljenek. Miért
van ez? A természet nem így tanít.
Ha dolgoznunk kell, dolgozzunk magunknak,
S ha gyilkolnunk kell, gyilkoljuk meg őket!

¹ Mind a Janovics-, mind a későbbi Csiky Gergely-idézetekben hű maradok az akkori helyesíráshoz. (M. T.)

RABSZOLGÁK Le az urakkal, gyilkoljuk meg őket!

Ezek a sorok egyeznek a nyomtatásban megjelent szöveggel, viszont az alábbiakat Csiky már nem iktatta be a végleges, nyomtatott változatba. (A bennük foglalt gondolatokat drámai formában a második felvonás zárójeleneteként dolgozta fel.) Íme, a kemény kötésű, kézírásos példányban fellelhető tiráda folytatása:

SPARTACUS Mindenkit egyformának alkotott
A természet s adott mindenkinek
Egyformán főt, szívet, gyomrot, kezét
S jogot: használni önmagának azt,
Mi neki adatott. Ki tette azt,
Hogy ember és ember között különbség
Legyen, s az egyiknek keze a másik
Gyomrának dolgozzék, s egyik szíve
A más mulatságáért megrepedjen?
Őrült, ki túrni tudja ezt, ki nem
Kiáltja: Nincs többé rabszolgaság!

RABSZOLGÁK Nincs szolgaság! Mi szabadok vagyunk!

SPARTACUS Fegyvert! Szabadság és bosszú!
Legyen mindnyájunk harci ordítása.
Lángban nyugodjék le a nap ma este,
Vérben keljen fel holnap, esküszünk!
Esküdjetek, hogy addig nem pihentek,
Mig e kevély városból kő kövön lesz,
Mely a világnak átka, zsarnoka,
Mely feltalálta a rabszolgaságot,
S először verte láncra a szabad
Embert. Esküdjetek rá!

Az eredeti szövegben a második felvonás Spartacus gyermekének megöletésével, valamint azzal a jelenettel zárul, amikor az egyik halálra sebzett gladiátor, Crixus, utolsó szavaival bosszúra buzdítja Spartacust, aki felesége, gyermeke, gladiátortársa haláláért véres fizetésre esküszik.

Ennek a felvonásnak utolsó jelenete:

SPARTACUS *(lassan felemeli fejét)*

Meghalt, megölték. Ég, te látod ezt,
S tovább mosolyognak csillagjaid.
Te föld, te szívad be vércseppjeit,
S meg nem nyitád haragvó méhedet.
Te szellő, te fogtad fel véglegét,
S gyilkos viharrá válni nem tudál.

(Újra kitörő zokogással Vitusra borul.)

Fiam, szegény meggyilkolt gyermekem!
Ki pótol téged?

CRIXUS *(elhaló hangon az épületben)*

Boszú, Spartacus!

SPARTACUS *(felriad)*

Boszú! Ki mondta ezt? Igen, boszú!

CRIXUS *(az ajtót
kilökve véresen kívánszorog és Spartacus mellett a földre hanyatlik. Haldokolva.)*
Elbuktam – és kaczagva ordíták:
Halált neki . . . ! – eldobtak, mint ebet –
Emlékezzél eskünkre, Spartacus:
Élet-halálban hűség és bosszú –
Bosszulj meg!

(Meghal.)

SPARTACUS *(kezét az ég felé nyújtva)*
Testvérem, nőm, gyermekem,
E kar bosszút fog állni értetek!

VENDÉGEK *(a teremben, összeütvé serlegeiket)*
Üdv Lentulusnak!

SPARTACUS *(felemelkedik, a mulatók felé fordulva, sötétben.)*
Átok rá és bosszú!

(A függöny legördül.)

A végleges, nyomtatott változat második felvonásának mozgalmasabb, drámaibb hatású zárójelenetében a fellázadt rabszolgák elfogják és megkötözik gazdájukat, a patrícius Lentulust.

SPARTACUS *(Lentulusához)*
Nem feleselni jöttünk. Nyelvedet
Hiába koptatod, a kard beszél most.
Nézd a kigyózó lángot, mely sziszegve
Nyaldossa büszke palotád falát,
Halld a morajt, mely mennydörgés zajával
Eget, földet megrázva közeleg.
Tudod, mit mond a láng? A paloták
Üszkös halommá válnak, romba dőlnek;
Tudod, mit ordít a döngő moraj?
A meglánczolt oroszlán szétszakítá
Bilincseit, nincs többé szolgaság!

RABSZOLGÁK Nincs többé szolgaság, le az urakkal!

Spartacus és a rabszolgák éles hangú vádbeszédet intéznek Lentulus ellen és ugyanakkor megbélyegzik osztályának, a Rómát vezető patríciusoknak a bűneit. A felvonás Spartacus és a rabszolgák esküjével ér véget:

SPARTACUS Rabszolgák, kiktől az ember nevet
Megtágadá e gőgös úri nép,
Kik érte, mint barmok, dolgoztatok,
Martátok egymást, mint vadállatok:
Esküdjetek, hogy addig nem nyugosztok,
Míg mindnyájan szabadok nem leszünk!
Esküdjetek velem rá!

RABSZOLGÁK Esküszünk!

SPARTACUS Esküdjetek, hogy mindent visszaadtok,
A mily mértékben tőlük kaptatok:
Lánczot, korbácsot, kínzást, megvetést,
Gyötrelmet, halált, gyalázatot.
Esküdjetek velem rá!

RABSZOLGÁK Esküszünk!

SPARTACUS Esküt tevének, nagy és borzasztó esküt,
Hogy mindent híven visszafizetünk:

(Lentulushoz:)

Fiad megfosztott nőmtől, gyermekemtől,
Én fiadat megöltem s elragadtam,
Rabommá tettem büszke lányodat.

(Magasra emeli kardját.)

Példát adék társak, kövessetek:
Esküdjetek, hogy minden érzetet
Eldobtok, megtagadtok a minék
Nem bosszú és szabadság a neve;
Esküdjetek velem rá.

RABSZOLGÁK Esküszünk!

(A függöny legördül)

A cselekmény bonyolításához hozzájárul, hogy szerelem lopózik Spartacus szívébe.

„Szezelem – írja Janovics Jenő – Leontius húga, a gögös és szépséges római patrícius nő, Flavia iránt. A rabszolgavásáron látták meg először egymást. Flaviát fényes hordszéken hozták, a mint szemléjét tartotta az árúcikkék fölött. A Spartacus királyi termetén megakadt szép szeme. Fennhéjázó gög-jében a rabszolgát nem veszi emberszámba s mégis az a szerelmi nyíl, amely ennek a ritka portékának a sötétezen villámló, dacos szeméből lövelt elő, szíven találta. S Spartacusból, a mikor megbecstelenített feleségét eltaszítja magától, már nemcsak a becsületére féltékeny férj erkölcsi felháborodása tör ki, de a fejlődő szerelem első láza a szépséges Flavia iránt. Ez a szerelmi hevület is szítja a bosszú lángját, S Flavia testvére Leontiusnak, neje meggyalázójának, gyermeke gyilkosának. Milyen fényes perspektívája ez a készülő vihar hatalmas háborgásának s vésses kitörésének; milyen erős és széles alapja az igazi tragikumnak.”

Janovics szerint „az első két felvonásban rendkívül gazdag képzelettel van feldolgozva a történeti anyag,” de a harmadik felvonás már nem tudja megközelíteni az addigi színvonalat. Spartacus bukásának rajza nem szerencsés és a jellemfestés sem meggyőző.

Spartacust – az eredeti, kéziratban maradt szöveg szerint – kétség gyöttri, egy gyenge pillanatában megriad, már-már elviselhetetlennek érzi a vállalt feladat és felelősség súlyát (ne felejsük: a fellázadt rabszolgák élén voltaképpen nem a patríciusokkal, hanem egy világhatalommal, Rómával veszi fel a harcot) és így tör ki:

Oh, Justinám, szerető kebleden
Egy boldog percz mily sokkal
Többet érne
E szörnyű hatalomnál. Kebleden
Feledhetném, a nagyság mily nehéz.
Oh, mily fáradt vagyok!
Őrült te! a ki kábán azt hiszed,
Hogy a tetőre dobva a tüzet,
A zúgó ár elől ellökve gátját,
Villámot gyújtva, mennydörgést riasztva:
Parancsolhatsz viharnak, tűznek, árnak . . .

Később Spartacus súlyos válságba kerül: elhatalmasodik rajta a Flavia iránti szerelem. Most már nem csupán a Justina iránti hűség és a Flavia felé sodró szenvedélye között kell választania, de választania kell a harcostársai iránti hűség, a történelmi küldetés és Flavia között.

A tragédia cselekményének kibontakoztatása, Spartacus bukásának a történelmi eseményekhez hű, de egyben emberileg, lélektanilag és dramaturgiaiilag indokolt megoldása sok fejtörést okozhatott Csikynek. Itt tolla elbizonytalanodott. Ingadozott a történelmi hűség és a neki lélektanilag indokol-

tabbnak tetsző, nagyobb drámai hatású megoldás között. Erre vall az a körülmény, hogy – amint már utaltam rá és amint az az aradi Megyei Könyvtárban őrzött eredeti kéziratokból, illetve azoknak egy-mással és a végleges, nyomtatott szöveggel való összevetéséből kitűnik – Csiky a tragédia végkifejletének három változatát dolgozta ki.

Vegyük most közelebről szemügyre őket:

Kezdjük az elsővel, a két teljes, egymással egyező kézírásos szöveggel. Ezek szerint Spartacus felesége, a meggyalázott s Flaviára joggal féltékeny, de férje iránti szerelméhez mindenképpen hű maradó Justina öngyilkos lesz. A megtört Spartacus a haldokló Justinának vallomást tesz: nem Flaviát, hanem őt, csak őt szereti igazán. A felesége holttestére boruló vezért egyik harcostársa, Mylius riasztja:

Föl Spartacus, hagyd el későbbre gyászod!
Az ellenség szétverte seregünket
S győzelmi ordítással közeleg.
Föl harczra, mentsd meg, a mit még lehet.
SPARTACUS Az ellen győz – kardot, kardot kezembe!
(*Egy rabszolga kivont kardot ad át.*)
Utánam harczra! győzünk vagy halunk!

Az ütközetben azonban Spartacus halálos sebet kap. Mylius és egy másik rabszolga hozzák vissza és a halott Justina mellé fektetik. Flavia vőlegénye, Lucius és a győztes katonák betódulnak.

LUCIUS Győzelem!
A lázadók leverve teljesen,
Bár óriási volt a küzdelem.
Kétségbeesve harczolt Spartacus,
Sebet kapván, térden védé magát,
A holt testek falként vevék körül.
Rabszolga volt és lázadó, igaz,
De tisztelet a hősnak, bármi volt.
(*Meglátja Flaviát*)
Jegyesem, Flaviám, te mentve vagy,
S ez győzelmünkénél is több.
FLAVIA Csendesen!
Ne háborítsd a haldokló nyugalmit.
SPARTACUS (*Mylius karjára támaszkodva,*)
Közel hozzá – hadd érjem homlokát –
Így – köszönöm – fiam, nőm – várjatok –
(*Fölemelkedik és megmerevült szemmel körültekint*)
Szegény rabszolgák . . .
(*Visszahanyatlik.*)
Justinám – megyek –
Most már örökre szabadok vagyunk.
(*Meghal.*)
FLAVIA (*a feléje siető Luciust elutasítja kezével.*)
Hagyj engem, nem vagyok menyasszonyod,
A kit szerettem, azé maradok.
(*Letérdel.*)
Távozzatok, holtak nyugalma szent:
Magam virasztok holtjaim felett.
(*Spartacus holt testére borul.*)

Így fejeződik be az első változat. Ebben tehát Csiky igyekszik hűnek maradni a köztudatba átmént történelmi eseményekhez, vagyis ahhoz, hogy Spartacust a harcmezőn, csatában érte utol végzete. (Ez

a megoldás található egyébként Rafaello Giovagnoli regényében is.) Justina is meghal. Flavia életben marad és gyászolja az elbukott Spartacust.

Csiky nyilvánvalóan nem volt megelégedve ezzel a befejezéssel. Laposnak és dramaturgiailag elfogadhatatlannak tarthatta. De ahelyett, hogy Spartacus bukásának történeti okait kutatta volna és ebben az irányban *mélyítette volna el* hőse tragédiáját, a római rabszolga felkelés vezérének bukását egyéni okokra vezette vissza. A darab második és harmadik változatának kidolgozásakor, az események alakulásában nyilvánvalóan nagyobb, drámaibb szerepet akart biztosítani a nőnek, a szerelmi szenvedélynek. Janovics Jenő szerint Csiky itt valószínűleg Shakespeare *Antonius és Cleopatra*ójából inspirálódott.

A szerelmi szenvedély előtérbe helyezése egyébként megegyezett Csikynek az évek folyamán a drámáról kialakult elvi felfogásával. Gondoljunk csak arra, hogy mit írt 1881-ben *Plautus nőalakjai* című akadémiai székfoglalójában:

„Mentől közelebb jár a színmű a valódi élethez, annál nagyobb tért nyer benne a nő; mentől inkább igyekszik visszatükrözni a társadalmat, melynek közepette játszik, annál nagyobb figyelemmel van a nők állására, melyet ezen társadalomban elfoglalnak. Ez az állás pedig, lényegében kezdetől fogva mindig ugyanaz volt: folytonos harc a férfi nem nagyobb ereje és elnyomása ellen a gyöngédség és szenvedély, a csel és furfang, a szemérem és arczátlanság, a nemes és nemtelen érzések fegyvereivel. [...] A színmű s névszerint a comoedia, melynek *egyetlen igaz feladata a valódi élet hű visszatükrözése*, nem mellőzhette ezt a harcot s azon ösztönt, mely a két nemet szükségképpen összeköti és egymásra utalja: a szerelmet.”

A fenti gondolatoknak megfelelően, láthatólag nagyobb szerepet akart adni az események alakításában Spartacus szerelmi szenvedélyének, de nem tarthatta kielégítőnek Flavia jellembrázolását sem. Érzékeltetni akarthatta mind Flavia jellemében, mind cselekedeteiben, hogy szerelmes nő ugyan, de gőgös patriciusnő is.

Igy születhetett meg – nem tudjuk, mikor – a néhány különálló lapon megmaradt, ugyancsak kézírásos második változat, amely szerint Spartacus nem a csatában esik el, hanem a fogságában levő Flavia kezétől leli halálát. A kevély patriciusnő szereti ugyan Spartacust, de ez nem riasztja vissza attól, hogy bosszút ne álljon a lázadó rabszolgán. Atyjának, Lentulusnak, titokban ezt üzeni egy harcossal:

Mondd, hogy leánya tudni fogja, mit
Kell tenni egy valódi római
Nemes leánynak. Mondd, hogy Spartacust
Meg fogja ölni.

A harcmezőről rossz hírek érkeznek; bajtársai biztatják a Flavia bűvkörébe került rabszolgavezért, hogy álljon csapatai élére, vonuljon ő is a csatába. De a szenvedélyében elvakult Spartacus enged az asszony szerelmes, marasztaló szavának és Hyppiusnak adja át a vezérséget, őt küldi az előnyomuló római hadak feltartóztatására. Flavia egy óvatlan pillanatban megöli Spartacust, majd önmagával végez. A haldokló Flaviának ezek az utolsó szavai:

Rómának méltó lánya voltam én
S mit tennem kelle, íme megtevém;
De én nő is, szerelmes nő vagyok,
S akit szerettem, azzal meghalok!
SPARTACUS *(karjára emelkedik, elhaló hangon.)*
Szeretsz ... kimondád mégis hát e szót ...
Jer ... Flaviám ... a nászágy vár reánk ...
Enyém vagy most ...
FLAVIA *(karját)*
Spartacus nyaka körül fonva, fejét mellére hajtja.)
Örökre a tied ...
(Meghal.)

SPARTACUS

(megcsókolja Flavia homlokát.)

Nászéji csókom . . . első és utolsó . . .

Szép Flaviám . . . nőm . . . várj reám . . . megyek . . .

(Megmerevült szemmel körül tekint, s fel akar emelkedni.)

A rabszolgák . . .

(Visszahanyatlik.)

Légy Róma átkozott!

(Meghal.)

Figyeljünk fel ennek a változatnak forradalmi hangvételű utolsó sorára, amely a végleges, nyomtatott szövegből elmaradt. A vereségért, a történelem adta lehetőség elmulasztásáért magát felelősnek érző Spartacus kilobbanó gondolatai harcostársaihoz szállnak (érdekes, hogy a kéziratban először azt írta, hogy: „Szegény szolgák”, majd a „Szegény” szót áthúzta és kifejezőbben csak ennyivel elégedett meg: „A rabszolgák . . .”), utolsó leheletével pedig átkot mond a győztes ellenségre, a patriciusok Rómájára.

Csiky úgy érezhette, hogy a második megoldás sem az igazi, mert elfogadhatatlan törést hoz Spartacus jellemébe. Spartacust elvakhátha ugyan szerelmi szenvedélye, de nem ragadhatta annyira magával, hogy cserbenhagyja harcostársait, a döntő ütközet előtt álló, szabadságukért küzdő rabszolgákat. Megszületett tehát a harmadik, a másodikkal szemben Spartacus jellemábrázolása szempontjából lényegesen módosult megoldás, amely a nyomtatott szövegbe került: Spartacus nem enged Flavia leszerelő szavainak („Fuss, Spartacus, fuss . . . Dobd el kardodat / Ne harcolj Róma ellen . . . fuss . . . keress / Hazát más földön . . . tedd le fegyvered . . .”), sőt azzal biztatja az asszonyt, hogy a győzelem után Rómában együtt boldogok lesznek. Kardot ragad, néhány hívének élén elindul a harcba. Ekkor szúrja le Flavia. Miután szerelmesét megölte, Flavia ebben a változatban is keblébe döfi törét, végez életével.

Íme a *harmadik*, végleges, nyomtatott-szöveg zárójelene:

Lentulus (Flavia apja) és Lucius (Flavia vőlegénye), valamint a győztes katonák egy csoportja betólnak a színre.

LUCIUS

A lázadó sereg fut.

Harsogjon a kürt, Róma mentve van!

LENTULUS

Vérezik sebem, de nem fáj, Flaviám!

Jer karjaimba, méltó vagy nevünkre,

Az ős Rómának méltó lánya vagy!

(Flavia felé tárja karjait.)

FLAVIA

Rómának méltó lánya voltam én,

S mit tennem kelle, íme megtevém;

De én nő is, szerelmes nő vagyok,

S a kit szerettem, azzal meghalok.

(Keblébe döfi a tört és Spartacus mellé esik.)

LENTULUS

Nagy istenek! leányom, Flaviám!

(Arczát eltakarva, a katonák karjai közé roskad.)

SPARTACUS

Szeretsz . . .? Kimondtad hát e szót?

FLAVIA

(Spartacus felé csúsztatva)

Most már örökre a tied vagyok!

(Meghal.)

LUCIUS

(a katonákhoz)

Emeljétek fel!

SPARTACUS

(elutasítva kezével a közelgő katonákat)

Hagyjatok nyugodtan

Meghalni . . . Clodius, emelj karodra . . .

Így jó . . . Nem látok, vér borult szememre . . .

Nézd meg, s mondd, nem pirul a győztes arcza,
Hogy győzedelmét asszony töre adta?

(Visszahanyatlik.)

Takard el arczomat . . . ne lássanak
Sápadni . . . Mit mondottál egykoron?
Emlékszem . . . úgy van . . . lásd, beteljesült . . .
A szerelem volt, mi elbuktatott . . .
Nem hittem, megtanultam s meghalok.

(Meghal.)

(Vége.)

A harmadik, végleges változat egyébként nem csupán a befejezésében, hanem a cselekmény bonyolításában is különbözik az első, eredeti változattól. Csiky új szereplőket visz a harmadik változatba, többek között Lentulus züllött fiát, Leontius-t. Míg az első változatban Spartacus nejét, Justinát a „tisztos” patrícius, Lentulus becsteleníti meg és ugyancsak ő öleti meg Spartacus gyermekét, az utolsó változatban e gazságokat a fiatal, erkölcselen Leontius követi el. Ezzel gazdagodott, árnyaltabbá, a fiát elítélő Lentulus és az elfajzott Leontius közötti összecsapással mozgalmassabbá, drámaibbá vált a cselekmény. Ugyancsak új mozzanat a végső változatban Crixus galliai rabszolga szerelme Justina, Spartacus felesége iránt.

Ez tehát Csiky Gergely Spartacusról szóló történelmi tragédiájának *három változata*.

Molnár Tibor
(Bukarest)

Németh S. Katalin

ZRÍNYI MIKLÓS ISMERETLEN LEVELEI 1664-BŐL

A bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv gyűjteményei közül egészen a közelmúltig feltáratlan volt a mainzi főkanclériai levéltár anyaga, amelyet 1852-ben helyeztek el Bécsben, egyesítvén a birodalmi levéltárak iratait. A mainzi anyag feltárása Buzási János munkájának eredménye, a levéltár tematikai leltára 1979-ben jelent meg.¹ A magyar vonatkozásokban rendkívül gazdag gyűjteményben számos Zrínyi Miklósról szóló dokumentum is található. Ezúttal Zrínyinek három 1664-ben írott levelét közöljük, amelyeket a mainzi érsekhez, illetve a birodalmi gyűléshez küldött.

A mainzi érsek mint egyházi választófejedelem a XVII. században is jelentős szerepet játszott a birodalom politikai életében. Zrínyi Miklóshoz fűződő kapcsolata a magyar nemesség és a Rajnai Szövetség törökellenes koalíciójának fontos láncszeme. Levelezésének jelentős része foglalkozik az 1664-es téli hadjáratral, Zrínyi Miklóshoz is több levelet írt.² Mivel Zrínyinek a jelzett időszakból viszonylag kevés levele maradt fenn,³ kétszeresen is érdekes bemutatásuk.

A mainzi érsekhez – Johann Philipp Schönbornhoz – írott első levele 1664. január 11-én kelt, benne a téli hadjárat kezdeteiről számol be.⁴ A levélből részleteket közöl R. Várkonyi Ágnes, aki a magyar külpolitikáról szóló tanulmányában a következőket írja: „Összességében a levél úgy értelmezhető, hogy az eddig személyesen már elköteleződött Zrínyi az ország nevében, mint az ország első minisztere mond köszönetet a Rajnai Szövetség elnökének, és kéri további segítségét az ország felszabadítására”.⁵ 1664. augusztus 25-én mutatták be Zrínyi másik levelét a regensburgi birodalmi gyűlésnek⁶ és ez időből származhat az érsekhez címzett keltezetlen levele is⁷. Mindkettőt keltezetlen bécsi

¹ Haus- Hof- und Staatsarchiv. Bécs. A birodalmi levéltárak magyar vonatkozású iratai. II. köt. Mainzi főkanclériai levéltár. Tematikai leltár. Összeáll. BUZÁSI János. Bp. 1979. 126.

² Zrínyi kapcsolatait Johann Philipp Schönborn érsekkel I. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*. 2. kiad. Bp. 1964. 642.; R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika*. Bp. 1975. u.ez in: *Magyarország keresztútjain*. Bp. 1978. Gondolat, 175–229, franciául: *La coalition internationale contre les turcs et la politique étrangère hongroise en 1663–1664*. Bp. Akadémiai K. 1975. 31 (Studia historica. Academiae Scientiarum Hungaricae 102.)

³ A Zrínyi Miklós leveleit tartalmazó gyűjteményes kiadás tizenhat 1664-ből származó levelet közöl. *Zrínyi Miklós összes művei*. Bp. 1958. Szerk. KLANICZAY Tibor és CSAPODI Csaba. II. 291–306. levél.

⁴ Jelzete: Reichstagsakten. Nichtpermanenter Reichstag. 219. csomó. Nr. 142. A levél másolata ugyanitt: Militaria. 15. csomó. 5. köteg. Ugyancsak itt található a mainzi érsek Zrínyihez írott levelei is: 219. csomó Nr. 91., 128., 173.

⁵ R. VÁRKONYI Ágnes, *Magyarország keresztútjain*. Bp. 1978. 207. Az idézett hivatkozásra Klaniczay Tibor hívta fel figyelmemet.

⁶ Jelzete: Reichstagsakten. Nichtpermanenter Reichstag. 222. csomó. fol. 64.

⁷ Jelzete: Reichstagsakten. Nichtpermanenter Reichstag. 220. csomó. fol. 96.

tartózkodása alatt írta – Bécsből eddig csupán az 1664. július 17-én keltezett I. Lipótnak szóló levele ismeretes⁸, – témájuk pedig Ludovicus Boisrenaut főadjudtáns fogsága.⁹

A levelek közül az 1664. január 11-i saját kezű (az anyagban másolata is megtalálható), a másik, az érseknek szóló levél aláírása Zrínyié, a birodalmi gyűlésnek írt levél másolatban maradt fenn.

A leveleket S. Varga Katalin fordította.

Eminentissime Princeps Elector

Domine Domine gratiosissime

Aeternas Eminentissima[e] Celsitudini Vestra[e] hoc afflictum Sclavonia[e] Regnum debet gratias, etenim cum his pra[er]teritis diebus maxima multitudo Barbarorum ad deuastandum ferro et igne uenisset, audita fama, huius uicini Imperialis exercitus, et tanta promptitudine alacritate accelerantis Domini Generalis Hohenloe, quantam nec nos nec hostes nostri a plurimis annis uiderunt, spe sua frustrati, non ulterius quam ad confinia uenire auti sunt, et inde quasi per modum fuga[e] ad hyberna retrocesserunt. Cum autem tota Christianitas sciat hanc modo liberata[e] et in futurum liberanda[e] Patria[e] nostra[e], felicitatem a benignitate Em[inentissi]ma[e] Celsitudinis V[est]ra[e] provenire ego qui huius Regni indignus minister et caput sum, non potui sine ingratitude nota nunc tacere sed humilimos gratios nomine Regni Em[inentissi]ma[e] Celsitudini V[est]ra[e] agere, et rogare ut ulterius etiam nos in suo patrocinio (sine quo certe perymus) conceruare elementer dignetur. Ego Vero qui Em[inentissi]ma[e] Celsitudinis V[est]ra[e] arctiori etiam obligamine deuictus sum nihil aliud in uotis habeo quam ostendere, quod sim donec uiuam Em[inentissi]ma[e] V[est]ra[e] Celsitudinis.

Chaktornia[e], 11. Ianuarij

1664

Seruitor humilimus et
deuotissimus
Nicolaus a Zriny

Eminentissime Princeps Elector Domine

Domine Patrone gratiosissime.

Cum summa obseruantia et humilitate accepi Eminentissimae Celsitudinis Vestrae literas, et intellexi desiderium suum de eliberando Generali Adiutante Ludouico Boisrenaut ex Turcica captiuitate. Doleo quod nunc statim me ad istam Curam applicare non possim, cum adhuc praeter meam Voluntatem, et expectationem hic Viennae delitescere debeam, expectando mei Clementissimi Domini mandata; illa[m] uerò hora[m], qua[m] domum mihi redire contigerit, totus eliberationi Suprascripti Generalis Adiutantis studebo; et quidem captiuos Turcicos non contemnendos habeo, quos si aliter fieri non poterit, etiam omnes pro uno dabo, uel si paratam pecuniam dare oporteat, non denegabo, nullam repensionem pro hac re expectans, cum fortunae loco mihi ducerem, Si Vestrae Eminentissimae Celsitudinis etiam minima mandata adimplere possem, humillime supplicans Eminentissimam Celsitudinem Vestram, dignetur mihi saepe suis mandatis suam benignitatem ostendere, hoc enim unum in uotis habeo, ut ostendam omni data occasione, quam sim

Eminentissimae Celsitudinis

Vestrae

Deuotissimus et oblig[issi]mus
S[er]uitor[um]
Nicolaus Zriny

⁸ Zrínyi Miklós összes művei. 306 lev.

⁹ Boisrenaut fogságáról két francia követi jelentés is beszámol. Dubois Davangour levele 1664. május 27-én a következőket írja:

De Boisrenaut allant par ordre d'un quartier a l'autre a esté pris et emmené dans la place au grand regnet de tout le monde; ils ont promis de le bien traiter, mais enfin sont des Turcs. OSZK Kézirattár Fol. Gall. 75. 2. köt. 28. Szintén Boisrenaut fogságáról szól Gen. Holach levele, azonos dátummal: Nostre pauvre M. de Boisrenaut en allant de nostre quartier a celui de Strozzi pour y porter des ordres a esté pris des Turcs, qui estoient cachez dans les rozeaux, et mené dan la ville. Fol. Gall. 75. 1. köt. 117.

dictat Regensburg den 25. Aug. 1664

Excellent[issimi]mi Ill[ustrissi]mi Reuerend[issimi]mi Generosi
Pra[e]nobiles Nobiles Clarissimi et Magnifici domini mihi
obseruandissimi.

V[est]rarum d[omi]na[tio]num Excell[entissi]marum Ill[ustrissi]marum R[eu]erendissi[ssim]arum honora-
tissimas literas cum debito respectu accepi, et intellexi earundem d[omi]na[tio]num V[est]rarum
Excell[entissi]mar[um] Ill[ustrissi]marum et Reu[erendissi]mar[um] sollicitudinem, de eliberatione
Generalis Adiutantis Ludovici Boisrenaut, vbi simul etiam me requirunt vt ea quantum vel maximè
possim adlaborem. Nihil profecto mihi gratius accidere posset, quam vt in hoc Christiana[e] charitatis
opere V[est]ris etiam d[omi]na[tio]n[is]bus, Excell[entissi]mis meum affectum et seruiendi studium
declararem, statimq[ue] me ad hanc curam libentissimè applicarem dummodo aliquos expeditiones in
hac Aula, quae bonum publicum concernunt, adhuc respectare noncogerer; Spero nihilominus breui
tempore domum me reuerti posse, quo quam primum Venera totus eliberationi pra[e]dicti Generalis
adiutantis incumbam, et vel permutatione aliorum Turcicorum captiuorum, quos Valdè insignes habeo,
et si aliter fieri non posset, omnes pro vno dabo, vel parata[m] pecunia[m] qualicumq[ue] tandem sum-
ma[m] erit eliberandus omnino ipsum redimere conabor, V[est]ra[e] Excell[entissi]ma[e] Ill[ustrissi]ma[e] et Reu[erendissi]ma[e] d[omi]nationes nihil de pretio illius eliberationis sollicita[e] esse velint,
cum ego mihi maximo honori et fortuna[e] esse ducam. Vt V[est]ris d[omi]na[tio]n[is]bus, Excell[entissi]mis Ill[ustrissi]mis et Reuerend[issimi]s non saltem in ista re, sed in omnibus alijs occasionibus
promptitudinem meam ostendere possim. Deus ter optimus V[est]ras na[tio]nes ad multos annos foeli-
cissimas conseruet, datum Viennae die 11. Augusti 1664.

Earundem Excell[entissi]marum Ill[ustrissi]mar[um]
Reuerend[issimarum] et d[omi]na[tio]num V[est]rarum

Seruiitor addictissimus
Nicolaus a Zriny

Legkiválóbb Választófejedelem
Legkegyelmesebb Uram.

Legkiválóbb Felsőgednek örök hálával tartozik Szlavónia ezen meggyötört tartománya, ugyanis a bar-
bárok hatalmas sokasága midőn ezen elmúlt napokban tűzzel-vassal elpusztításunkra jött volna, miután
híre ment ezen szomszédos tartományi hadnak és az oly készséges gyorsasággal odasiető Hohenloe
Tábornok Úrnak, amelyet sem mi, sem ellenségeink több éve nem láttak, reményükben megsalatkö-
zöttan csak a határig merészkedtek jönni, és innen szinte menekülésszerűen a téli szállásra visszavonul-
tak. Jóllehet pedig az egész keresztény világ ismeri, hogy kevéssel ez előtt megszabadított és a jövőben
megszabadítandó hazánk ezen szerencséje legkiválóbb Felsőged kegyessége által történik, én aki ennek
a tartománynak érdemtelen minisztere és fővezére vagyok, a hálátlanság szégyenfoltja nélkül nem tud-
tam most hallgatni, hanem a tartomány nevében a legalázatosabban mondok köszönetet legkiválóbb
Felsőgednek, és kérem, hogy továbbra is kiváltképpen méltóztasson bennünket kitüntetni oltalmával
(amely nélkül bizonyosan elveszünk).

Én, aki legkiválóbb Felsőgednek mélységesen lekötelezett vagyok, semmi mást nem kívánok, mint
megmutatni, hogy legkiválóbb Felsőged legalázatosabb és legragaszkodóbb szolgálja vagyok, amíg csak
élek

Csáktornya, 1664. január 11.

Zrínyi Miklós

Legkiválóbb Választófejedelem Uram

Legkegyelmesebb Patrónus Uram.

A legnagyobb tisztelettel és alázattal vettem legkiválóbb Felségtek levelét és megértettem óhaját Ludovicus Boisrenaut főadjudtáns török fogságból való kiszabadítását illetően. Sajnálom, hogy ennek elintézésével most azonnal nem foglalkozhatom, mivel szándékom és várankozásom ellenére még mindig itt Bécsben kell időznöm Kegyelmes Uram parancsára várankozva; amint viszont sikerül hazatérnem, azt az időt teljes egészében a fent említett főadjudtáns kiszabadításának fogom szentelni; és magam nem lebecsülendő török foglyokkal bírok, akiket – ha másként nem történhetne – egytől-egyik odaadom az egyért, és nem tagadom meg, ha készpénzt kell adnom, ezen cselekedetem jutalmául semmi fizetséget nem várva, mivel szerencsémnek tartom, hogy legkiválóbb Felségteknek a legkisebb megbízást is teljesíthetem, a legalázatosabban kérve legkiválóbb Felségteket, hogy méltóztassa utasításaival az irántam való kegyességét gyakran kinyilvánítani, ugyanis egyetlen kívánságom az, hogy minden adandó alkalommal megmutathassam, hogy legkiválóbb Felségtek legragaszkodóbb és legalázatosabb szolgálja vagyok

Zrínyi Miklós

Előadva Regensburg, 1664. aug. 25.

Legkiválóbb és Méltóságos számomra igen tiszteletre méltó
Kegyelmes Nagyságos Főtisztelendő Nemzetes Főnemes Urak.

Legkegyelmesebb Fényességes nagyrabecsült Uraságtoknak igen megtisztelő levelét illő alázattal vettem és átéreztem Ugyanezen Legkegyelmesebb Fényességes Nagyrabecsült Uraságtoknak aggodalmát Boisrenaut Ludovicus főadjudtáns kiszabadítását illetően, ahol egyszersmind engem is kérnek, hogy ezen ügyben amennyire csak képes vagyok eljárjak. Valóságban számomra semmi sem történhet örvedetesebben, mint ha a keresztényi szeretet ezen megnyilvánulásában is megmutatom legkegyelmesebb uraságtoknak hajlandóságomat és szolgálatkészségemet, és örömet adnám magam tüstént ezen foglalatosságra, ha nem kényszerülnék kivárni valamely hadi készüléteket itt az Udvarnál, amelyek a köz javára szolgálnak. Mindazonáltal remélem, hogy rövid időn belül hazatérhetek, amikor is minél előbb testestül-lekeztül az említett főadjudtáns kiszabadításával fogok foglalatostkodni, és akár más török foglyok kicserélésével – akiket igen jelentősnek tartok –, ha meg másként nem történhetne, az összeset az egyért odaadom, akár pedig készpénzért, végül is akármilyen összegért lesz kiszabadítandó, mindenképpen azon leszek, hogy kiváltsam, és Legkegyelmesebb Fényességes és Nagyrabecsült Uraságtoknak ne okozzon gondot, hogy ezen kiszabadítást jutalmazzák, mert én a legnagyobb megtiszteltetésnek és szerencsémnek tartom, hogy Legkegyelmesebb Fényességes és Nagyrabecsült Uraságtoknak nem csak ebben a dologban, hanem minden más alkalommal szolgálatkészségemet bebizonyíthatom. A kegyes Isten hosszú évekig őrizze meg szerencsésen nemzetségeket, kelt Bécsben augusztus 11-én 1644.

Ugyanezen Legkegyelmesebb Fényességes Nagyrabecsült Uraságtoknak

köteles szolgálja

Zrínyi Miklós

Kókay György

BESSENYEI GYÖRGY ISMERETLEN LEVELE ÁTTÉRÉSÉRŐL

A pozsonyi egyetemi könyvtár (Univerzitná Knížnica v Bratislave) kéziratárában, az MS 513 jelzet alatt, 110 lapból álló, 1779-ben készült másolatokat tartalmazó kézirat-kolligátum található. A kötet 65a–84b lapjai között különböző levelek vannak. Ezek között, a 78–79. lapon van egy Beszenyei György által Bécsben, 1779. augusztus 27-én Mihályfalvi János pozsonyi ágenshez írt levél másolata. A másolat 1779. szeptember 6-án, Pozsonyban készült; a másoló személyét nem ismerjük. Magának a

kézíratos kötetnek az eredetéről annyi deríthető ki, hogy azt a pozsonyi egyetemi könyvtár 1938-ban egy antikváriumtól vásárolta.¹

Bessenyei e levele nem ismert a szakirodalomban. Érdekessége még, hogy közvetlenül katolizálása után írta: mindössze 12 nappal azt követően, hogy a bécsi Karlskirchében, a salzburgi érsek előtt letette a katolikus hitvallást.

A levél címzettje Mihályfalvi János volt, aki 1775–1787 között Pozsonyban, majd Budán a Helytartótanács mellett működött, mint a magyar protestáns egyházak vallási ügyvivője, ágense.² Az eddig ismeretlen levél érdekes bepillantást nyújt a frissen áttért Bessenyei lelkiállapotába. Az író áttérésének kérdése ugyan behatóan foglalkoztatta már a szakirodalmat, de a katolizálását követő ilyen korai nyilatkozatát eddig nem ismertük. Jól mutatja a levél egykori megbízóihoz: a hazai református egyházkerületekhez fűződő viszonyának elmérgesedését csakúgy, mint Bessenyei önértetes, talán egy kicsit kompenzál. nyilatkozatát arról, hogy nem kell tartaniok egykori hitsorsosainak az így előállt új helyzetétől: ő nem fog ezzel visszaélni, jelleme nem engedi megtorolni az általuk rajta ejtett sérelmeket.

Ismeretes, hogy Bessenyei a testőrségtől való távozása után, 1773 végén, az akkor felállított református consistorium elnökének, Beleznay Miklós generálisnak a titkára, és – évi 2000 Ft. fizetésért – a hazai protestánsok bécsi ügyvivője lett. E hivatala kezdettől fogva konfliktus-helyzetek egész eredményezte közte és részben az egyes kerületek, különösen a tiszántúli egyházkerület, részben pedig a rendes bécsi ágens, Nagy Sámuel között. A feszültség annyira fokozódott, hogy 1775 elején a tiszántúli egyházkerület vezetői Beleznay és Bessenyei megkerülésével, közvetlenül Nagy Sámuelhez juttatták el sérelmeiket. Miután a dunamelléki kerületből is éles támadások indultak Bessenyei ellen – Vechelius János, a solti egyházmegye segédgondnoka például Bessenyeit tudatlannak és gorombának minősítette, és nem tartotta őt képesnek hivatala ellátására – az író sértődötten lemondott, sőt arra is célzott, hogy áttér a katolikus hitre. A tiszántúli kerület el is fogadta Bessenyei lemondását, sőt Beleznaytól már búcsút is vett, de a többi egyházkerület ekkor még mindkettőjüket maradásra szólította fel. Az úgy ahogy helyreállt béke azonban nem sokáig tartott, a válságot Mária Terézia tanügyi reformjának, a Ratio Educationisnak az előkészületei újra kiéleztek. Bessenyei és Beleznay ugyanis, ellentétben a protestáns egyházkerületekkel, lényegében támogatták a tervezett reformokat, csupán kisebb módosításokat szerettek volna. Amikor pedig gr. Teleki József lett a dunamelléki egyházkerület főgondnoka, személyében jelentős tekintély került a Bessenyeiékkel elégedetlenkedő tábor élére. A tiszántúliak közül főként Domokos Lajos fejtett ki nagy ellenállást Bessenyeiék ellen, akik így véglegesen elszigetelődtek. Beleznay 1778-ban le is mondott az egyetemes főgondnoki hivataláról, de másik pozícióját még megtartotta. Bessenyei ellen azonban, aki 1779-ben a Beleznay házánál megtartott értekezleten még informálni kívánta főnökét, a reformátusok és a luteránusok egyöntetűen felléptek. Ekkor maga Beleznay is megtagadta Bessenyeit, és elhatárolta magát tőle. Az írónak látnia kellett, hogy magára maradt; szinte belekényszerítették a felekezetével való teljes szakításba. Még 1779. augusztus 12-én – miként erre a most közlendő levelében is utal – közbenjárt a tiszántúli kerületől a Gömör megyei leányegyházak dolgában megbízott küldöttek érdekében, Szathmáry Király Miklós és Losonczy László küldötteknek a királynőnél való kihallgatása ügyében, de három nappal később a maga részéről úgy adott kifejezést a református egyházzal való teljes szakításának, hogy áttért a katolikus hitre.³

Az áttérésre 1799. augusztus 15-én került sor,⁴ melynek hírért maga a salzburgi érsek vitte meg Schönbrunnba, Mária Teréziának, aki az írónak évi 2000 Ft. kegydíjat juttatott. A 12 nappal később írt levélből kitűnik, hogy válaszeveletről van szó. A levél elején található voltaképpeni válasz azonban – melyben bizonyára arra a protestáns részről felmerült és hozzá intézett kérésre felelt, hogy juttassa vissza a vallási könyveket – csak alkalom lehetett Bessenyei számára arra, hogy elmondja mindazt, amit vallásváltoztatása alkalmából volt felekezet vezetőinek – korábbi megbízóinak – el akart mon-

¹ A kéziratos kötet analitikus leírása megtalálható: Dr. Imrich KOTVAN, *Rukopisy Univerzitetnej knižnice v Bratislave*. Bratislava, 1970. 191.

² ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. kiad. Bp. 1977. 13–14.

³ ZOVÁNYI Jenő, *Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár*. Sárospatak, 1909. 42.

⁴ WALDAPFEL József szerint – az Ephemerides Vindobonenses c. egykorú újság híradása alapján – augusztus 16-án történt Bessenyei áttérése. (*Bessenyei áttérése*. ItK 1921. 227.)

dani. Már egy kicsit a kért könyvek visszaküldésének megtagadásával is érezte azt a dacos elszánt-ságát, amit egykori főnökei és egyházi vezetői iránt érzett. A levélből részben erős sértődöttség érződik, részben pedig az az igény, hogy értésére adja a református egyházkerületek vezetőinek: ne aggódjanak: jelleme nem engedi meg, hogy az őt ért sértéseket most megtorolja. Éreztetni és példákkl illusztrálni is igyekszik ugyan a személyét ért „mocskolásokat”, és hangsúlyozza, hogy Domokos Lajost és Debrecent, a részükről őt ért támadások miatt nem felejtette el, de azt is közölni kívánta, hogy nincs okuk mégsem az aggodalomra: karrierjét ő nem egykori felekezetének elárulásával akarja biztosítani. Nem tért ki a levélben vallási kérdésekre, de jellemző az a megállapítása, hogy vallási művekre ezentúl még nagyobb szüksége lesz. E megállapítása okának feltárását olvasójára bízta: szánhatta megnyugtatóként is, de célozhatott már arra is, hogy a továbbiakban szándékában lesz a különböző vallások és világnézetek kritikai egybevetése; arra, amit későbbi írásaiban oly sokszor meg is tett.

Kitért röviden Bessenyei a Beleznayhoz fűződő kapcsolataira is, melyek – mint láttuk – szintén megszakadtak. Őt is biztosítja, hogy hallgatni fog az uralkodó előtt azokról a generálisra nézve bizonyára terhelő dolgokról, melyekről tudomása van, de azt is hozzáteszi: sajnálja, hogy a végén Beleznay is „ráunt”. Rosszul esett neki, hogy csak addig kedvelte, amíg ismeretségét dicsőségére fordíthatta – bizonyára Bessenyei bécsi kapcsolataira gondolva. Az író némi elégtétellel üzent a generálisnak és azoknak a protestáns egyházkerületi vezetőknek, akik már szinte kezdettől fogva irigyelték tőle az évi 2000 Forintos fizetést, hogy az uralkodó még nagyobb jutalmat biztosított számára.⁵ De hogy elejét vegye annak a feltételezésnek, hogy Mária Terézia a katolikus vallásra való áttérése jutalmául tette volna ezt, azt hangsúlyozza: az uralkodó ezt „hívsejért inkább mint religióért” tette, így szólván: „Minden Religióban megérdemled ezen jutalmat.”

Bessenyei e levele, ha kimondottan nem is áttérésének okaival és körülményeivel kívánt foglalkozni, mégis értékes adalékot nyújt vallásváltoztatásának előzményeihez, és saját lelkiállapotához: jogos sérelmeihez, indulataihoz csakúgy mint a korábbi évek hosszadalmas konfliktusainak radikális megoldásából származó újabb lelkiismereti és etikai problémái jelentkezéséhez. „A királynak több korpája van, mint önagységának” – üzent Beleznaynak válaszul arra a sértésnek szánt és neki szóló indulatos megjegyzésre, hogy „Akinek korpája van, kap ebet.” Vagyis – akárcsak Teleki József gróffal kapcsolatban⁶ – ezúttal sem volt hajlandó elfogadni a személyét ért sértést, hanem azt hasonlóval viszonozta. Ezzel csakúgy mint sérelmeinek emlegetésével bizonyára még jobban motiválni kívánta vallásváltoztatását, melyről jogosan sejtette, hogy volt felekezete körében nem csekély visszhangot fog kelteni. Bár e levélben inkább a negatív ösztönzések kerültek szóba, néhány utalás mégis történt arra is, mi vonzhatta e cselekedetéhez. Ezekből az áhmozható ki, hogy azért állt teljes egészében az uralkodó szolgálatába, mert annak nemcsak a hatalmát tekintette nagyobbának, hanem – különösen korábbi megbízóihoz képest – toleranciáját és felvilágosultságát is. Úgy érezhette, hogy katolizálásával nem kellett megtagadnia önmagát, hiszen ő már régóta másnak érezhette magát mint otthoni hitsorsosai. Nem küldte vissza a kért vallási könyveket, kifejezve ezzel is azt, hogy nem akarta önmagát megtagadni, de úgy érezte, hogy „az igaz keresztyénségnek és az uralkodásnak” így nagyobb szolgálátára lehet.

A levél szövege:

Bizodalmas Jó Uram!

A' Vallásba való írásoknak vissza kérésekkel, úgy látom meg tévelyedett. Jobban kell azokat tudnom most mint az előtt. Úgy esmérje jó Uram karakteremet, hogy minden vallásban való erőszaktelet edjütt, a' s'ir' ak i. öztetéséig utolsó lehellesemig fogom útálni, nem hogy keresztyénekét szenvedhetném. O' / sem vagyok, melly szerint a' Kigyelmetek árulásában, szerentsém elől mozdítását keresm... a' Protestáns Uraknak elég inprudentiájok vólt arra, hogy bennem személyyemnek szüntelen valo motskolásával magokon halálos sebet ejtsenek; Szerentséjekre szolgál betsülletes

⁵ Tudomásunk szerint a Mária Terézia által felajánlott és II. József uralkodásának kezdetéig folyósított kegydíj összege megegyezett a református egyháztól a korábbiakban élvezett honoráriummal: mindkettő 2000 Ft volt.

⁶ Bessenyeinek gróf Teleki Józseffel való ellentéire és az ellene írt gúnyversére nézve l.: GÁLOS Rezső, *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. 137–141.

Karakterem, mely emberiségébe nem változhatik, és Kigyelmeteknek sorsát nem útállya, hanem sajnállya, ha fel kívánnám mind azt Udvarnál fedezni árúlással, mit tudok, úgye adutekozhatnak? és a Jó Uramék Statusának tsak nem minden tromfját ki híhatnám. De nagyobb szívet jelent nem bosszulni. Ha motskolni üldözni kívánnám jó Uramék közt való ellenségimet, hasonló lennék ő hozzájok, mit nem akarok. Valakik barátim vóltak, maradjanak azok ha tetszik, mindenkor fognak bennem emberiséget találni, ha meg kívánnak vetni, tselekedjék. Ő Felsege Dissenteressentiamat a' Religioiban esmérén, most akarja, hogy a jó Uramék dolgában influallyak, mellyről az utolsó Követek bizonyoságot tehetnek.⁷ Valamit az igaz Keresztyénség, és az uralkodásnak valóságos haszna meg enged, mind azokban szolgálattokra lések az Uraknak, mint hív Jobbágyoknak, és édes Hazám Fiainak – *De Domokost és Debretzent még el nem felejthettem*. Generalis Beleznai Ő Nagysága felől, ő Felsegek előtt örökös halgatásba maradok, a' mit nékem mint meg hitt Baráttjának mondott, azzal soha nem sértem Királlya előtt, mert a' magam szívének kívánok eleget tenni. Kár hogy utóllýára úgy reám unt, 's ilyen szavakkal élt indulattýában: *A' kinek korpája van kap ebet*. El felejtette ő Nagysága meg gondolni, hogy a Királynak több korpája van mint ő Nagyságának. Míg valamit külső ditsőségúnkre fordíthatunk, kedvellyük, ha ez nem lehet meg vettyük. Vigasztalásom vagyon mégis abba, hogy ő Felsege első lépésében, az ő Nagysága Generalisi fizetésén felül jutalmazott, mit eszért, és hívségért inkább, mint Religioért adott, így szólván: *Minden Religióban meg érdemled ezen jutalmat*.⁸

Béts 27 Augusti 1779.

Vagyok bizodalmas nagy
jó Uram Agens Uramnak
Igaz jó akaró szolgálja
Bessenyei György.⁹

Szilágyi Ferenc

GVADÁNYI JÓZSEF LEVELE ÉS VERSE AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVMÍVELŐ TÁRSASÁGHOZ

Az *Egy falusi nótárius* hősének megteremtője, az írogató lovasgenerális levelezésben állt a kor másik műkedvelő írótabornokával, a szintén grófi címet viselő galántai Fekete Jánossal.¹ Míg azonban Fekete János a felvilágosodás lelkes híveként Voltaire-t fordította magyarra s magával a „ferney-i bölcs”-cse is levelezett,² a szakolcai generális saját szavai szerint legnagyobb ellensége volt a felvilágosodás eszméinek.

Mindennek ellenére kettejük közül Gvadányi volt a jobb költő, akinek prózája is telve a népnyelv ízes, szemléletes képeivel, fordulataival. Ismeretes az az anekdota is, hogy Voltaire a nála francia verseivel s tokaji borával kedveskedő Feketének ezt írta: „bora jobb, mint verse”.³ S ennek mintájára Gvadányiról is elmondhatjuk: versei jobbak, mint gondolatai.

Nyilván ezt méltányolta az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság is, mikor a magyarországi írók között Csokonaival, Földivel, Kazinczyval, Kármánnal, Verseghyvel, Feketével s a felvilágosodás többi hívével együtt őt, a konzervatív íróműkedvelőt is soraiba szándékozott választani.

⁷ E mondathoz – valószínűleg a másoló tollából – a levél szélén a következő latin nyelvű megjegyzés olvasható: „Gómmóriensium ori negot Religionis Legati cum praecedenti Instantia.”

⁸ A másoló megjegyzése a levél végén: „NB. Még itt vólt más fél rend; de úgy ki vólt törölve, hogy lehetetlen vólt el olvasni”.

⁹ A másoló jegyzete a levél alján: Denuo Descripsi, de propria Ipsius manu, data ad D. Joh. Mihályfalvi. 6ta Semtembris 1779. Posonii.

¹ L.: TAMÁS Ernő, *Gvadányi József ismeretlen verses levele galántai gróf Fekete Jánosnak*. Pesti H. 1925. nov. 22. 7.

² L.: François D'OLAY, *Voltaire et le comte hongrois Jean Fekete de Galánta*. Gazette de Hongrie. 1932. 32. sz.

³ Vö. TÓTH Béla, *Magyar anekdotakincs*. I. Bp. é. n. 376.; KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*. Nemzeti Ktár. 162.

A bevásztásról magáról nem tudunk: Jancsó Elemér csak annyit ír a Társaság iratait feldolgozó munkájában, hogy „Levelezett a Nyelvmívelő Társasággal.”⁴ s ezenkívül idézi az 1798. jan. 21. jegyzőkönyvet, amely szerint vették a költő verses levelét, s úgy döntöttek, hogy be is választják a Társaságba: „Olvastatik a Társasághoz küldött levelek:

gr. Gvadányi József magyar lovaggenerális[nak] szép versekben, Szokolca, 1. nov. 1797.

Gen[eralis] gr. Gvadányi úr hívatassék meg maga módja szerint is, és egyszersmind jelentessék meg egy válaszoló levelében, hogy a Társaság becses levelét örömmel vette.”⁵

Jancsó nem tud Gvadányi verses leveléről, noha másutt hivatkozik a Társaság kézirati anyagában található levelek lelohelyére.

A szokolcai költőnek a jegyzőkönyvben említett nov. 1-én kelt levele megvan az MTA Könyvtárának Kézirattárában,⁶ s külön jelzeten megtalálható terjedelmes, 164 soros verses levele is a Társasághoz, amelyről szintén szó esik a jegyzőkönyvben.⁷

A címzetlen levél maga rövid köszönőlevél s nyilván Aranka Györgyhöz, a Nyelvmívelő Társaság titkárához szól: megköszöni benne a Társaság első kiadványának megküldését⁸ s kéri, hogy mellékelt verses levelét juttassa el az érdekeltekhez.

A „lengeteg versek”-ről talán legtöbbet megtudunk, ha egybevetjük Csokonai azonos alkalomból írt s csaknem egyidejű versével, a *Marosvásárhelyi gondolatok*-kal. A huszonegy éves debreceni költő verse valóságos óda a felvilágosodás barbárságot oszlató fényéhez, s Gvadányi verses levele is a Marsnak áldozó régi harcias erkölcsöket, a „vadság”-ot állítja szembe „a Böltsesség fel szentelt Oltára”-val; feltűnő az is, hogy a nyelv pallérozására térve az antik kor példái mellett modern francia és német példákat is említ: La Fontaine s Fleury⁹ működését, illetve Gottsched és Gellert munkásságát. Mindez azt is bizonyítja, hogy a nyelvművelés ügye olyan ügy volt, amely alkalmas volt arra, hogy összefogja a legkülönbözőbb világnézetű hazafiakat.

Gvadányi és a marosvásárhelyi Társaság együttműködéséről még annyit tudunk, hogy a generális 1799. júl. 2-án Matkowitz nagypréposthoz írt levelében neheztel a Nyelvmívelő Társaság felemás válasza miatt, amelyben kitértek javaslatai elől.¹⁰ Ennek alapján föl kell tételeznünk, hogy 1797 novembere után újabb levélváltásra is sor került Gvadányi és Aranka között, amelynek anyaga föltehetően a kolozsvári Aranka-levelezésben található.¹¹ További levelezés már nem folytatható Szokolca és Vásárhely között, mivel a következő évben Gvadányi meghalt. Közben a Nyelvművelő Társaság sorsa is válságosra fordult.¹²

A következőkben betűhíven közreadjuk Gvadányi Arankához szóló köszönőlevelét s a Társaság üdvözlő verses episztoláját. (A versben itt-ott javítás található, mégis úgy látszik, hogy nem fogalmazvánnyal van dolgunk, hanem ez volt a Marosvásárhelyre elküldött eredeti példány. A rossz helyesíráson csak ott javítottunk megfelelő utalással, ahol az érthetőség ezt szükségessé tette.)

Bizodalmas Nagy jó Uram!

Még September holnapjának elénn vettem az Erdélyi Nagy Hertzegségben fel állott Magyar Nyelv művelő nagy Érdemű Társaság munkáinak első Darabját. Meg valloem nem tudom honnat érdemlettem hogy azzal méltóztatot meg tisztelni. Ezen nagy betsű Társaságnak⁹ Kegyességét néhány lengeteg Verseimmel régen meg akartam köszönni, de azokat postára nem akartam adni. Mostan pedig bizonyos

⁴ L.: JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság Iratai*. Bukarest, 1955. 403.

⁵ Uo. 260.

⁶ *MirLev.* 4-r. 154.

⁷ *MirLev.* 4-r. 3 : 38.

⁸ *A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabja*. Szeben, 1796.

⁹ Itt bizonyára Claude Fleury francia történetíróról (1640–1723) van szó, aki nagy egyháztörténeti művet írt s akinek Mikes Kelemen is több munkáját lefordította. Gvadányi ekkoriban dolgozott *A világnak közönséges históriája* c. művén, s ehhez használhatta a francia író *Histoire ecclésiastique* -jának köteteit.

¹⁰ L.: EÖTVÖS Lajos, *Gvadányi József levele*. Vasárnapi K. 1869. 258.

¹¹ Vö. JANCÓSÓ Elemér, *i. m.*

¹² L.: JANCÓSÓ Elemér, 69 kk.

alkalmatosságom adatván Nagy jó Uramhoz bátorkodom el küldeni olyann kérelemmel, hogy azokat Erdélybe azon tiszteletre méltó Tudós Társasságnak' méltóztassa meg küldeni azon jelentéssel, hogy én annak' váltószthatatlanul mindenkor lések valamint

Nagy Jó Uramnak is

Tökéletes szívű alázatos szolgája

Grof Gvadányi Josef

Szakoltza 1 9brs[bris] magyar lovas Genlis [= Generalis]

1797

Az Erdélyi Nagy Hertzegségben lévő Nagy Érdemű és Különös tiszteletre méltó Magyar nyelv művelő

Társasághoz

Musám ved [=vedd] szárnyait költsön Pegasusnak,

Vesd meg őszi szelét tömlős Eolusnak.

Repülő sietséggel te azon Országba,

Melybe Decebalus rég élt Királyságba,

De útzássodban vigyáz! és légy szemes,

Hogy te a Tordai nyílásba bé ne ess!

Bé érvén már abba, őt fel nem találod,

Megyéit, székeit bár miként vizsgálod.

Mert Trajánus <őket> őtet inset ki kergette

És e szép országot magáévá tette,

Hét hegyei közöt Trajánust se keresd,

Hanem szemed némely romladekokra vesd.

Ezek a szépségnek remeki valának,

Mellyek e Császártól fel állíttatának

Hogy így ez Országot még rabnak tehesse,

Mellyeken szemeit Népe legeltesse.

Talán Phydiasnak művei valának

Mert Földi tsudáknak ezek tartatának.

De valamint Trója városa el múla,

Darabokra ezen szépség is úgy húla,

Mivel ama kemény s' Vitéz Scytha Nemzet,

Mellyet tám' maga Mars, Bellonával nemzet,

Maeotis tavától, a mint ki indúla

Ez országba jutván kegyetlenül dúla.

Nem tsuda; hogy ők illy szörnyen pusztítottak

Márvány oszlopokat s' várakat rontottak,

Mert pogányok lévén vad vólt természetek

Azért nem is vala más igyekezetek,

Hanem tsak hogy mindent el pusztíthassanak

Valamérre mennek zsákmányolhassanak.

Ők ronták el azon sok drága szépséget,

Mert mást nem esmértek tsak a Vitézséget.

De bár fenék vóltak, még is észre vették,

Hogy ez áldot ország, ezt meg is szerették.

Azért meg szállottak itten Dáciiába,

De nagyob rész méne bé Pannoniába.

E két rész egy Nemzet, egy vér, s' Magyar neve,

A vitézségben is egy arányú heve,

Sok idegen nemzet kezeket érzette,

Kardgyok osmányokat leg inkább vérzette.

Ök e két országot máskép' keresztelték,
Pannoniát Magyar Országának nevezték,
Dáciát pediglen nevezték Erdélynek,
Tarthattya is magát mindenkép' kevélynek
4 5 Mert erdős hegyei mint egy koronázzák
És mint annyi Várak őrzik, és bástyázzák.
E vitéz nemzetnek vagyunk Maradéki
Nem egy bátoratlan népnek fanyaréki (? sanyaréki)
De pogányok lévén tudgyuk bálványosztak,
5 0 És hogy Mars Istennek leg inkább áldoztak
Éppen nem esmérték a tudományokat,
Természet ösztöne hajtá Kormányokat.
Első szent Királyunk mihelyest bé vette,
A Keresztény hitet: és Népe követte,
5 5 Mindgyárt vadságából nemünk ki vetkezet,
Hogy elő mehessen, azon igyekezet.
Kül földről hozot bé tudós Tanítókat
Mesterségekre is sok jó Oktatókat.
Minden első dolog szokot lenni gyenge,
6 0 A tudománynak is kezdete tsak zsenge,
De hogy ha serényen ez gyakoroltatik,
Tökélletességre, <ez> nagyra hozattatik
Köztök is eleint ez gyengen tsírázot
Mivel tehetségek még sokba hibázot.
6 5 Időknek múltával, hogy erősbek lettek,
Mindenekbe nagyob lépéseket tettek,
Minden tudományok kezdtek virágozni,
Mert mindenre lehet a Magyárt [!] rá hozni.
Most virágjainak látzik is gyümöltse,
7 0 Mert 'a Két Hazának vagyon már sok bőltse,
Meny [Menj] hát tovább Musám! járd bé e Tartományt,
Keresd fel azokat, a kik a Tudományt
Gyakorottják, s' Magyar nyelvünket mívelik,
Mellyel Nemzetünket Egekig emelik,
7 5 Járd bé az országnak kékellő hegyeit,
Zúgó patakokkal ált metzet völgyeit,
Fusd a Mezőségnak fátlan kopárjait
Tsik, s' Gyergyó Székeknek hágd meg havassait,
Hogy ha te ezeken reájok nem találsz,
8 0 Job lesz a térségre ha azokról le szálsz,
És a Maros, s' Szamos vizeit vizsgálod
Hid [= Hidd,] partjai közöt őket fel találod.
Mert rá akatsz majd a Ditsőség halmára,
Apollónak szentelt Palladiumára,
8 5 Ebbe gyűlnek öszve, itt vagyon lak helyek
Itt van a Magyar nyelv mívelő Műhelyek.
Ez a Tudományok kintseinek Tára,
Itt áll a Bőltesség fel szentelt Oltára.
Fel találván meny [= menj] bé, de nagy tisztelettel,
9 0 Nem lesznek felőled így bal itélettel,
Nem fogjak [!] azt vélni, hogy vad Nympha vólnál,
E világba té túl hogy tsak kaborolnál,
Hanem meg esméri, hogy jó járatba légy,
Azért mély fő hajtást te minyájának tégy.

9 5 Bé vezetnek tudom, majd a Musaeumba,
 A mely leg szenteb hely e Palladiumba.
 Meg látod te ebbe azon <Méltóságot> Társaságot,
 Mely szemedbe tűnet olly egy Méltóságot,
 100. Ki e Társaságnak [!] nagy érdemű Feje,
 Kinek mindég nagy vólt Nemzete eleje,
 Erdély országában a ki most is első,
 Királyunknak pedig Tanátsossa belső.
 Ez nagy Méltóságú születet Gróf Bánfi,
 Kérdezzed Erdélybe vagyon illyen hány fi.
 105 Mind e Társaságnak, mind Ország Kormányá,
 Két keze közt vagyon, mert nagy tudományá.
 Ezen Társaságnak a többi tagjai,
 Tudgyad: Apollónak minyájan fiai.
 Mert vessed szemeid köztök Arankára,
 110 Személyébe akatz arany darabjára,
 Mert nagy elméjének szép szüleményei
 Arany daraboknak ragyogó fényei
 A többi tagok is, szint illyen Bányászok,
 A tudományokban serény egy Vadászok.
 115 Mi Magyar nyelvünket ezek pallérozják
 Régi rozsdájából újabb fényre hozzák.
 Ki jött munkájoknak már első darabja
 Mely a Magyar Nyelvnek reguláit szabja
 Ebbe is Aranka sok aranyat hintet,
 120 Mellyek fénnye kit kit olvasásra kintet.
 Hogy jó, =sz= és szép munka, meg kell azt vallani,
 Tsak a kaján nyelve fogja ótsárlani,
 De mindennek fel kel [= kell] venni gondolóra,
 Hogy illy munka rosza nem válik de jóra,
 125 Mert ugyan nem szeb [= szebb] é? ékesen szóllani,
 Mint durva szavakkal valamit mondani.
 Nem de Demosthenes hajdan Athénába,
 A Görögök nyelvét így vette munkába?
 Nem de Ciceró is Rómába ezt tette?
 130 Hol a Deák nyelvet meg ékesítette.
 De nem szóllok azon régi Esztendőkről,
 Hanem mostanában folyó új időkről.
 Vessük tehát [!] szemünk elől Sorbonnára,
 Nézzünk La Fonténnek az ő munkájára,
 135 A Frantziák nyelvét ő mint ki dolgozta
 És mely virágzásra azt Flóriver hozta.
 Mennyünk ki Párisból Teutók Országába,
 Jó tsinált úton érünk Lypsiába.
 Meg halljuk itt a Nép mely szépen ír, s' beszél
 140 És mely válogatot Nemzet szavakkal él.
 Kérdezzük darabos nyelveket: illy szépre
 Ki vitte? mutatnak Gotsedre s' Gelléltre.
 Gyenge Musám ted [= tedd] itt öszve kezeidet,
 E Társaság előtt hajtsd meg térdeidet,
 145 Esedezél, hogy ők el ne oszollyanak,
 Mint eddig tovább is hogy úgy munkállyanak.
 Emellyék nyelvünk oly tökéletességre,
 Hogy ki terjedhessen a jövendősségre.

1 5 0 A késső Maradék fogja is hálálni,
Mert meg elégedést fog ebbe találni.
Az emlékezetnek örökös könyvébe
Be írja neveket Clío: s' őrvénnyébe
Feledékenységnek el nem temettetnek
Sótt arany betűkkel Marványra [!] metzetnek.
1 5 5 Mond [= Mondd]: úgy nézem azon tudós, s' bölts tagokat
Mint Magyar Egünkön fénylő Csillagokat,
És hogy én nem tudom honnat érdemlettem
Hogy első darabját munkáinak vettem;
Záloga ez a nagy Magyar Szívűségnek
1 6 0 Bizonyos jele is, szint' illy lelkűségnek.
Felette köszönöm e tett kegyességet
Részemről ajánlok én is olly készséget,
Hogy míg élek; Magyar hiv baráttyok leszek,
Szolgáljak is; melyre Úgy segéllyét teszek.

Szakoltzán November
havának első Napján
1797dik esztendőben

Gróf Gvadányi József
magyar lovas Generális

Befejezésül csak annyit jegyzünk meg, hogy Gvadányi íróháza, Fekete János gróf szintén levelezésben volt az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasággal: Jancsó szerint több mint félszáz darabra rúg az Aranka–Fekete levelezés,^{1 3} s egy részük verses költői levél. Ezek bemutatására más alkalommal kerítünk sort.

Budai Balogh Sándor

SZABÓ DEZSŐ LUDAS MÁTYÁS-FÜZETEI (1934–1942)

(Emlékezések, naplók, levelek)

Koporsómban kedvre kapok:
Uccu megint feltámadok!
Szalonnával, jó hagymával,
Kibabrálok a halállal . . .

Szabó Dezső

Ez a mottóban említett *feltámadás* Szabó Dezső életében megszokott volt. Hihetetlen dinamizmusa, életszeretete és elhivatásának biztos tudata: új és új harcra, soha nem lankadó erő kifejtésre ösztönözte.

Tehetsége, európai műveltsége és *mérhetetlen hiúsága* lehetetlenné tette számára – tartósan – a megvertség állapotát.

Elképzelhető, hogy 1933. május 17-én milyen gondolatokkal ballagott ki a Kúria épületéből. Ugyanis ezen a napon vesztette el végérvényesen azt a perét, amelyet a Genius Könyvkiadó Rt. ellen indított, régen eladott kiadói és szerzői jogainak visszaszerzése miatt.¹ Haragudott mindenre és mindenkire: elsősorban az akkori kormányzatra, amelyre később, Debrecenben, nem ok nélkül mondta: „Magyarországot egy gengszterbanda tartja a kezében.” (Erre az előadásra még visszatérek.)

A harmincas évek elején könyvei sem igen jelentek meg. A Bartha Miklós Társaság ugyan kiadja 1931-ben a *Megered az eső* című regénytöredékét, de ennek a jogdíját már 1928-ban felvette. A *Káldor*

^{1 3} L.: JANCSÓ Elemér, *i. m.* 402.

¹ L. ItK 1980. 510–512.

könyvkiadó 1932-ben vállalkozik a *Karácsony Kolozsvárt* „egyszerű kis koldustörténet” megjelentetésére, de a mindössze 174 oldalnyi kötet jogdíja minimális lehetett. Egy kis füzet is napvilágot látott 1932-ben Szabó Dezsőtől, a ma már *klasszikusnak számító* szatíra, a *Feltámadás Makucskán*. Abban az időben ilyen 20 filléres kiadványért *100–150 pengő* honorárium járt. Miből élt hát, ebben az időszakban, Szabó Dezső?

1933–1934-ben – kevesen tudják – a Magyar Úriasszonyok Lapjának volt a munkatársa. Ide szállított tárcákat, novellákat és életrajzi adalékokat. A megjelent művek nagy része másodközlés volt, de találni a folyóirat hasábjain *eredeti* Szabó Dezső novellákat és tárcákat is. Az itt közölt – összesen tizenhét – írás éppen hogy életben tarthatta . . . Meg kell jegyezni, hogy akkor e lapba írni egyáltalán nem volt szégyen, hiszen Karinthy, Móra és más neves író ugyancsak sűrűn publikált itt. Szabó Dezsőt – feltehetően – Papp Jenő, a folyóirat főmunkatársa patronálhatta. Ő volt ugyanis a szerkesztőségből a legnagyobb tisztelője.

Életkörülményeiről pontosan tudósít a *Karácsony Kolozsvárt* regényének főalakja, *Szűcs Barnabás*, akit – szokása szerint – Szabó Dezső saját magáról mintázott meg. A regény első fejezetének címe: *Halál a Csalán utcában*. És, valóban: Szabó Dezső 1931 áprilisától – 1932 februárjáig itt a Csatárkadűlőben, a Csalán utca 29-ben lakott és nyomorgott. Ő maga erről az időszakáról ezt vallotta:

„Sajátságosan keletkezett ez a regényem, tavaly ilyenkor irtó nehézségek jártak felettem, keserves, súlyos idők. A Guggerhegy alján laktam egy nyomorúságos odúban, ahol a padlóba búzát, rozsot lehetett volna vetni, úgy feltört a deszkák között a föld . . .”²

1934-re sem javult Szabó Dezső anyagi helyzete, de akkor már az I. ker. Törcsvár utca 24. szám alatti házban lakik. És akkor történt a váratlan fordulat. Valószínű, hogy álmában sem gondolta, hogy ezen a nyáron folyóiratot alapít. De hallgassuk meg Samu Jánost, aki az ügyben a leghitelesebb tanú. (1981-ben Kács községben lakik.)

„Szabó Dezsővel a Lónyai utcai református gimnáziumban ismerkedtem meg, 1920. december 12-én. A Bethlen Gábor cserkészcsapat alakuló ünnepélye volt. Hatodikos gimnazista voltam és Barthos Kálmán tanár úr mutatott be Szabó Dezsőnek, aki az ünnepi beszédét tartotta. Én az általam írt cserkészfogadalmat olvastam fel. Szabó Dezső megjegyezte: »határozottan ügyes volt amit írt« – és meghívott a következő vasárnapra Szirtes utcai lakásába. Megdőböntő felirat fogadott az ajtajára akasztva:

»Oh vendég, ki e ház küszöbén át lépni igyekszel,
Tudd: terhemre leszel, menj a fenébe te hát.«

Azért bekopogtam. Ettől kezdve időnként elmentem hozzá: többször voltam vele kirándulni, vacsorázni, kávéházban. Nem volt töretlen és állandó a kapcsolatunk.

1934 nyarán is meglátogattam. A Törcsvár utcai lakása konyhájában beszélgettünk. Panaszkodott, hogy nem tudja lakbérét sem kifizetni.

Mit mondhattam neki? Huszonkilenc éves fejvel, kis fizetésemmel hogyan tudtam volna rajta segíteni? De, nagy tisztelője voltam és talán ez adta az ötletet:

– Mester, nekem sincs pénzem, de van hitelem. Kiadunk havonta egy-egy Szabó Dezső-füzetet. A bevételből a hitelt kifizetem és a tiszta hasznon osztozunk . . .!

Én a tiszta haszon 15%-át kértem, de Szabó Dezső nagylelkű volt: az első szám után 40%-ot, a többi után 25%-ot ajánlott fel. Sok humor volt ebben a megbeszélésben, megállapodásban, hiszen akkor egy vasunk sem akadt az áldomásra.

Másnap ismét elmentem hozzá. Azzal fogadott:

– Jó, hogy nincs pisztolyom. Éjjel föbe lőttem volna magamat. Csak azt hajtogattam magamban: nem fog menni! El vagy ítélve és magaddal rántod ezt a fiatalembert is!

De azután mégis nekivágtunk. Felhajtottam a szükséges pénzt. Első és egyetlen hosszúlejáratú hitelezőm az egyik nagynéném volt, aki taka:ékbetétjéből adott kölcsönt, amit négy év múlva fizettem vissza, addig kamatokat szúrta le asztalára. További hitelezőim voltak még: két tanár, a szabómeszterem, egy déligyümölcskereskedő, egy kereskedelmi kamarai tisztviselő, egy pilóta és végül két uzorás. Ezek közül egyik sem szerette Szabó Dezsőt, egyik tanárt kivéve. Ezek a hitelezők a kisebb-nagyobb kölcsönöket legfeljebb három hónapra adták . . .”

² *Resurrexit*. MHírlap 1932. ápr. 24.

Most kicsit félbeszakítom Samu János barátom emlékezését. Meg kell magyaráznom, hogy Szabó Dezső miért vállalta ezt az új orgánomot: a Füzeteket. Vissza kell mennünk az időben tizenegy évet. 1923. Akkor szerkeszti az *Aurórá*t és folytatását, az *Élet és Irodalom* című folyóiratot. Összesen tíz szám után a vállalkozása elbukik. 1923. október 18-án írja:

„Circumdederunt me genitus mortis . . . Magyarul: a toll kiesik kezemből, az *Élet és Irodalom* meghal . . . Most már megint haraphattok, szúrhattok, döfhetek, agyonhallgathattok, ahogy tetszik: nincs már fegyverem, nem védhetem magamat . . .”³

Hat év után új vállalkozásba kezd: 1929 szeptemberében megindítja a *Kritikai Füzeteket*. Két szám megjelenése után ez is megszűnik. Az első számban látott napvilágot *Filozopter az irodalomban* című, Babits Mihályt támadó tanulmánya.

Az újabb bukás után, elkeseredésében és tehetetlenségében, Szabó Dezső bejelenti, hogy *Gheorghe Mille* néven román író lesz. (A Mille nevet édesanyjától vette kölcsön.) Ebből nem lesz semmi, de *Lázár Miklós* lapjában végre, 1930-ban, ismét cikksorozat írásába kezd. Három cikk után abbahagyja a sorozatot.

Közben a világban, a politikai életben, rengeteg és lényegbe vágó változások történtek. 1933 elején Németországban Hitler birodalmi kancellár lesz és alig másfél év múlva – Hindenburg halála után – kezébe kerül az elnöki hatalom is. Közben: az osztrák kancellárt, Dollfuszt, a nácik meggyilkolták.

Nálunk Gömbös Gyula a miniszterelnök és Kánya Kálmán a külügyminiszter. Egyre szorosabbak a szálak a hitleri birodalomhoz.

Bajcsy-Zsilinszky Endre a Dollfuss-gyilkosság után hatalmas vezércikket ír lapjában, a Szabadságban: *El Berlinton, de gyorsan!* (1934. július 29.) Majd ugyanez a lap két hét múlva fejlécén közli: *A nácik vezérhelyettese huszonnégy óra alatt rendet akar teremteni Magyarországon*. A második oldalon olvasható Balla Antal cikke: *Hitler diktatúrája* címmel.

Elképzelhető, hogy ilyen bel- és külpolitikai helyzetben Szabó Dezső mit érezhetett: nincs lap, nincs fórum, ahol véleményét elmondhatná. Őrült az új folyóiratnak, a közlés lehetőségének, amelyről Samu János beszélt. Ugyanakkor tartott tőle, hogy ismét nem sikerül, hiszen a dekonjunktúra, a nyomorúságos gazdasági helyzet cseppet sem volt kecsegtető . . . De mi történt ezután? Samu János folytatja emlékezését:

„1934. augusztus 29-én jelent meg az első füzet: *A kötél legendája*. Az 1932-ben már megírt *modern legendához* előző nap írt Szabó Dezső előszót. A hallgatás éveiből hosszabb időre telt a kéziratokból . . . Eleinte ezekből válogatott Szabó Dezső. Egyébként minden megjelenési dolgot ő döntött el – bár véleményemet mindig meghallgatta. Az első szám megjelenése után sörözni mentünk egy budai kerti vendéglőbe . . .

Az első három szám 5–5000 példányban került ki a nyomdából – ezekért 800 pengős számlákat fizettem ki. Szabó Dezső hiúsága nagy számú füzet eladásában reménykedett. A 4–5. szám – rábeszélésemre – 3000, a további 6–10. szám pedig 2000 példányban került az utcára. Így sikerült a havi nyomdászámlát 400 pengőre csökkentenem. *A kötél legendája* 3-ik ezerére Szabó Dezső, üzleti fogásból, a *második kiadás* feliratot nyomatta.

Üzleti könyvet is vezettem, de Szabó Dezső csak egyszer nézte meg. Látszott, hogy nem érdekl. Végül is: az első számból, *A kötél legendájából* 1200 példány fogyott el, ami 700 pengő bevételt jelentett – a 800 pengős nyomdászámllával és 100 pengős egyéb kiadással szemben: plakát, hirdetés, fuvar, posta, borraivalók stb. Ha hozzávesszük Szabó Dezső előlegét, a 200 pengőt – ezt tíz hónapig mindig megkaptam – könnyű kiszámítani a ráfizetést. Az én feladatomból, hogy a mindenkor szükséges pénzt megszerezsem, tárgyaljak nyomdákkal, kereskedőkkel, széthordjam a füzeteket: a vezérigazgatótól – a hordárig minden én voltam egy személyben. Igaz: volt egy segítségünk, *Porkoláb Márta* evangélikus hittantanárnő látta el a titkárnői teendőket Szabó Dezső mellett. A Mester abban az időben majd egész napját az Alagút utcai Philadelphia-kávéházban töltötte. Itt írta műveit, itt fogadta tisztelőit. Szabó Dezső a füzetek terjesztésébe nem szolt bele. Egyetlen kikötése volt: a Genius könyvesboltjában nem engedte árusítani a füzeteket. Az én időmben még nem volt előfizető. Vidéken a Centrál, az Ibusz és Földes úr terjesztette a füzeteket. Erdélyben az Erdélyi Fiatalok és a Polyglott segítette az árusításban. A felvidéken egy magánember.⁴

³ *Búcsú*. ÉI 1923. 7–8. sz. »

⁴ Polyglott, több nyelvű kiadó.

Az adósság egyre nőtt. Édesapám írta alá a váltókat . . . Most is úgy látom, hogy az első négy szám őrjási nyomdászamlája tette tönkre a vállalkozást. Kétezer példánnyal talán elcsoszogtunk volna . . . 1934 novemberére már olyan rosszul álltunk anyagilag, hogy Szabó Dezső örömmel utazott Debrecenbe előadásokat tartani. Gondolta, hogy ez majd megmenti a füzeteket. Ott aztán, mivel nem volt bevétel, megtámadta a kormányt, az ügyészséget és Bajcsy-Zsilinszkyt – mire nagy botrány tört ki. Nekem egy lapot küldött a következő szöveggel:

» Duce! Giorno triste, città dolorosa. Ma io non lascio. Venerdì mezzogiorno sarò a Budapest. «

» Vezér! Szomorú nap, fájdalmas város. De nem hagyom. Pénteken délben Budapesten leszek. «

Amikor hazajött tudtam meg, hogy a ráfizetés havi 80 Ludas Mátyás-példány. Úgy volt, hogy én is elkísérem Debrecenbe, ezért amikor megérkezett, ezzel üdvözölt: »Jó, hogy nem jött el, gyalog érkezünk volna haza . . . « A debreceni törlesztést már decemberben elkezdtük. Azután, amikor a debreceni bíróság megidézte, egy tanáromtól kértem kölcsön 100 pengőt számára. Mikor Szabó Dezső átvette az összeget, azt mondta: »Most szeretném magamat seggbe rúgni . . . «

Az első évfolyam után – tíz számot adtam ki – tökéletes volt a bukás. 3600 pengő adósságom jött össze és nyakunkon maradt 12 000 füzet. Nem bírtam tovább, nem vállalhattam tovább a füzetek kiadását – visszaléptem. Szabó Dezsőt kitették lakásából, elvették bútorait, növényeit.

Az általam kiadott utolsó (10. sz.) füzetben így búcsúzott tőlem: »Lelkes kiadomat pályája más kötelességekhez szólítja . . . « Nekem dedikált füzetünkbe pedig ezt jegyezte be: »Samu János úrnak egy évi hősi és győzelmes harc után. « (Dedikációit nekem mindig franciául írta, így is diskuráltunk.)

1935 végén még megírtam és kiadtam *Szabó Dezső* című kismonográfiámat – azzal a szándékkal, hogy tovább erősítsem a füzeteket, amelyeket már nem én adtam ki. Azután Görögországban dolgoztam, mint országunk gazdasági képviselője. Az athéni fizetésemből sikerült letörleszteni adósságaimat. Amikor szabadságra hazajöttem, küldözgettem pénzeket Szabó Dezsőnek. Számításaim szerint 4000 pengőt áldoztam a füzetekre – de nem éreztem áldozatnak, hanem kötelességnek. Hiszen 1934-ben én proponáltam Szabó Dezsőnek, én indítottam el. Nekem a füzetek tartalmához csak annyi közöm volt, hogy mindig biztattam Szabó Dezsőt, hogy dicsérje meg azokat, akik erre érdemesek. Így történt azután a füzetekben Gulyás Pál és mások elismerése.

Ja, igaz . . . ! A 12 000 megmaradt füzetet azután Szabó Dezső nekem 500 pengőért átadta, mivel gondoltam, hogy el tudom majd adni. De ez nem sikerült és ezért én visszaadtam Szabó Dezsőnek, darabonként 20 fillérért. Amikor elküldtem pilóta barátomat elszámolni, Szabó Dezső közölte, hogy még mind megvan. Soha többé a pénzt nem kértem. Azért jó barátságban maradtunk. Téves az a nézet, vélemény, hogy mi összevesztünk. Még a német megszállás után is többször meglátogattam József körüti lakásán. Az iránta való tiszteletem, elismerésem soha nem szűnt meg.”

Samu János emlékezése után nézzük meg közelebbről a Szabó Dezső füzetet. A 12 × 20 cm nagyságú füzet világos-drapp színnel jelent meg, Szabó Dezső 5 × 6,5 cm-es arcképével a tetején. Alul: Budapest, 1934. *Ludas Mátyás Kiadása*. Terjedelme – a borítón kívül – általában 68 oldal.

Mit jelent az, hogy Ludas Mátyás kiadása? Van-e köze Fazekas Mihály Ludas Matyijához? Szabó Dezső már a második számban leszögezi, hogy

„A Ludas Mátyás név nem a háromszoros visszaütést jelenti. Horizontunkban, bármily végtelenül végtelen, senkisémet látszik, aki annyi legény volna, hogy holmi visszaütésekre ámbicionálna bennünket. Ludas Mátyás, mint a francia Figaro, a letörhetetlen életakarát, a mindig éber életosztón, a folytonos életderű szimbóluma.”

Az első füzetet az Ábrahám és Sugár nyomda készítette, míg a többit – egy kivétellel – a Bethánia nyomda.⁵

⁵Bp. VIII. Gyulai Pál u. 9. sz. Felelős: Horváth János

Az első szám (*A kötél legendája*) után öt elbeszélést jelentetett meg Szabó Dezső *Mosolygok* címmel. Nem véletlenül Shakespeare *Lear király*ából veszi a mottót a kötethez. (Majd minden füzetéhez mottót választott. Ezek a mottók kiválóan jellemzik az adott füzet tartalmát.) Előszavában érdekesen vizsgálja a *komikum* és *tragikum* lényegét; „A tragikum és komikum tehát lényegében ugyanaz: ugyanaz a ráismerés, megpillantása az emberélet örült mechanizmusának.”

Az első két füzet megjelenése után, már érdemes belenézni a korabeli folyóiratokba. Hogyan fogadták Szabó Dezső új vállalkozását?

Sós Endre: *Ludas Matyi feltámadása*. (Részlet)

„Kik és mik ennek a fenyegető Szabó Dezsőnek a Döbröggije? Legjobb lenne a kérdést úgy feltenni: kik és mik nem? . . . Döbrögi: a kurzus, amelyet valamikor Szabó Dezső is agyontámogatott. Döbrögi: Herczeg Ferenc, aki pedig az 1920-as évek elején Szabó Dezsőt nyilvánosan vezérének kiáltotta ki. Döbrögi: az egyetem, az igazságszolgáltatás, a turanizmus, az egyház, a nagybirtok, a zsidóság, a svábizmus . . . Döbrögi: szinte mindenki, aki él és minden ami van.”

„Tíz évvel a nagy, szinte példátlan sikerek után Szabó Dezső nem tud többé könyvkiadót kapni. Ha nem csapott volna fel Ludas Mátyásnak, nem juthatott volna egy kis nyilvánossághoz.”

„Szabó Dezső *A kötél legendája*-ban egyébként újból biznyságot tett arról, hogy, sajnos, nem várhatjuk tőle az új magyar regényt. De biznyságot tett arról is, hogy a mai Európa egyik legragyogóbb pamfletistája. Van olyan nagy – ha más zsánerű is –, mint Emanuel Berl, Léon Daudet, vagy Fackel-Krauss.

Aki megírta tíz év előtt az *Elsodort falut*, nagy író. Aki megírta tíz év után *A kötél legendáját*, az is nagy író. Ám ez a nagy író a regényeiben is akkor igazán nagy, amikor pamfletet ír. Ami pedig szellem-történeti helyeti: egy lezárult korszak végére való és nem egy új korszak elejére”.⁶

Kállay Miklós: a *Körutazás Könyvországnak* című rovatból.

„Hosszú hallgatás után ismét írni kezd Szabó Dezső. Havonta megjelenő kis kötetekben adja ki legújabb műveit *Szabó Dezső-füzetek* címen. Most jelent meg a második füzet a címe *Mosolygok* és rövidebb-hosszabb elbeszéléseket tartalmaz. Ne gondolja azonban senki, hogy a megszokott novellákról van szó. Szabó Dezső ezúttal is egyéni utakon jár. Amit elbeszélés címen kiad, az rendesen példázat, moralitás, erkölcsi mese, ha legtöbbször éppen nem erkölcsös tartalommal. Szabó Dezső még mosolygásában is kegyetlen, marcangoló kedvű lélek. Kegyetlen szatírával tesz valomást arról a pesszimita meggyőződéséről, hogy ezen a földön a legmagasztosabb elhatározásoknak is szennybe, sárba kell fulladniuk az emberi hitványságok miatt. Vannak azért meglátott pillanatai is. Olykor valami szubtilis finomságú gyöngédség hálózza be szava mentén a szíveket, de tüstént az egész hangulatot összetiporja mosdatlan szájú, brutális cinizmusával. Röhögő szatír, aki olykor az angyaloknak is próbál egyet tilinkóznai.”⁷

Féja Géza: *Mosolygok*. (Részlet)

„Szabó Dezső havonta egy-egy kis könyvet ajándékoz a magyar irodalomnak. A másodikban legújabb novelláit adja . . . *A kötél legendája* igen érdekes fordulópont Szabó Dezső írói fejlődésében, mert az emberbe vetett nagy hit bontakozik ki benne. Ez a könyv azonban tagadja az embert, kicsinynek, torznak, betegnek találja a kozmosz színe előtt.”

„Szabó Dezsőben minden dolog, s ezt annyiszor hangoztatta is, a tagadásával együtt él.”

„Beteg kis pörsenés az ember a Kozmosz tökéletességéhez, nagyszerűségéhez képest – ezt tanítja e könyv minden sora.”

„Az előszóban elmondja véleményét a tragédiáról s a komédiáról is. Régóta izgatja ez a kérdés is, már a *Napló és elbeszélésekben* is írt róla. De most már nyugodtan megoldja. Amint minden szavában valami kikezdetlen nyugalom honol.”⁸

Ilyesmik jelentek meg a folyóiratokban, vagy hallgattak. [Főleg hallgattak a Szabó Dezső-füzetekről.] De, nézzük tovább az első évfolyamot. Teljesen új és érdekes tanulmányt olvashatunk a harmadik számban: *A magyar irodalom sajátos arca* címmel. Ez az *első* olyan írás, amelyet kifejezetten a füzeteknek írt. A keltezés: *Farkasrét*, 1934. október 16.

⁶ Lit 1934. szept. 15.

⁷ Képes Krónika 1934. 48. sz. 25.

⁸ Mírási 1935. jan. 58–60.

Ugyanebben a számban található két tanulmány, már a Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, az *Elő-
őr*-ben, hat évvel előbb megjelent. A borító belső oldalán olvasható:

„HÁLÁSAN KÖSZÖNJÜK a közönségnek azt a páratlan érdeklődést, mellyel vállalkozásunk két első füzetét fogadta. Fájdalom: a levelekre nem tudunk válaszolni: idő és *költség* nem futja. Külön köszönet azoknak, akik valósággal apostolai lettek füzeiteink terjesztésének.”

A 4–5. szám összevontan jelent meg: 1934 decemberi és 1935 januári dátummal. Ez már egy „vér-
bő”, politikus Szabó Dezsőt mutatott be: egy vadonatúj és egy régebbi – már közölt – politikai tanul-
mánnyal. Ugyanitt ismét olvashatjuk a *Feltámadás Makucskán* című kiváló szatírát. A választott mottó
itt is sokat mond:

Vivos voco,
Mortuos plango,
Fulgura frango.

Ez a régi harangfelirat, Jékely Zoltán fordításában, magyarul így hangzik:

Hívom az élőket,
Siratom a holtakat,
Megtöröm a villámokat.

Debreceni tanulságok címmel beszámol Szabó Dezső – némileg – a folyó perről, és találkozásairól: Oláh Gáborral, Gulyás Pállal, Juhász Gézával és a kollégium tanáraival beszélgetett. A három előadásá-
ról a legszebben ír.

A 6. füzet először hozza Szabó Dezső önéletrajzát: *Életeim, születéseim, halálaim, feltámadásaim* a teljes címe. (Önéletrajzát Szabó Dezső folyamatosan írja; nemcsak a füzetek megszűnéséig, hanem egészen haláláig.)

Nem lehet céloom a nyolc évfolyam tartalmának bemutatása, hiszen a nyolc évig tartó Ludas Mátás-füzetekben 262 mű és 109 jegyzet jelent meg az összesen 5514 oldalon. Ebből a hatalmas és kizárólag Szabó Dezső által írt anyagból főleg azokat emelem ki, amelyek a *füzetek történetére*, vagy – a történelmi időpontra figyelve – *Szabó Dezső akkori publikációjára* jellemző.

Ilyen például a 9. számban (1935. május hava) megjelent: *Magyarország helye Európában: Kelet-
európa*.

Sokan nem tudják, hogy 1935 elején volt a népszavazás a Saar-vidéken. Több mint 90%-os volt Hitlerék sikere. Márciusban már Németország bejelentette, hogy „önvédelmi légi-flottát szervez”. Göring porosz miniszterelnök Budapestre érkezett. A náci-Németország revansra készült – és „életter” után nézett. A gondolkodók számára ez a törekvés egyértelmű volt.

Mit írt akkor Szabó Dezső, az említett tanulmányában?

„Egy jól irányított meddő és kártékony irredenta zajgással arra a hitre nyomorították szerencsét-
len, vak látású középosztályunk öntudatát: hogy nekünk egyetlen lehető mentésünk Németország s
hogy minden érdekünk az, hogy sorsunk minél több szállal köttessék a német étvágy szekeréhez.”

Bizony – *akkor* – ezt kevesen mondták ki – ilyen nyíltan – hazánkban. A tizedik füzet végén: *Évzáró* címen búcsúzik Szabó Dezső:

„Az első állomásnál örömmel és meglelégedéssel nézhetünk vissza a megtett útra. Vállalatunkhoz
senki egyetlen fillért nem adott s minden ilyen pletyka hazugság. Teljesen függetlenül: tőke, reklám és
terjesztői szervezetség nélkül: tisztán gondolati és morális erejünkkel futották meg pályájukat e Fűze-
tek és lettek a magyar öntudat ható elemeivé . . .”

A tényeket *megszépitő* mondatok. Hiszen Samu János elmondta a valóságos történetet: 3600
pengő adósság, 12 000 megmaradt füzet. Samu János kénytelen volt a további kiadástól visszalépni,
Szabó Dezsőt kitétek Töröcsvár utcai lakásából, elvették bútorait, növényeit . . . Miben reménykedett?
1935. június 1-én a XI. kerületi Lágymányosi út 20. számú házba költözik – és a Philadelphia kávéház-
ban rója az oldalakat. Miért és hova?

Szabó Dezső elmúlt már ötvenhat éves és a Philadelphia idős pincére kölcsöneiből él. Akkor –
1935. szeptember 15-én – írja leghosszabb és legszebb versét: *A Philadelphia ablakában* címmel.
Néhány sor ebből:

Mint gyermek, aki esténként, ha jönnek
 Az Árnyék furcsa kőművesei
 S ha jön a Titok és a Félelem,
 Kis zsámolykát húz anyja térdihez
 S mint két könyörgő, meleg kis tenyért,
 Két nagy szemét elébe tartja s kér:
 – Mesélj, Anyám! –
 Úgy húzom én ide
 Vert életemet minden délután,
 Hű menedékem, bús Szentilonám.
 A nagy ablakhoz táva két szemem,
 Örök gyermek, könyörgőn szepegem:
 – Mesélj, Világ! –

Valóságos *ars poeticája* ez a 199 soros vers. Az utolsó öt sora:

Ülök tovább elrendelt ablakomnál:
 Nézem, nézem a keleti eget,
 S várom, hogy mint új titok betűi,
 Mint forró csók, ígérő üzenet:
 Feltűnjenek az örök csillagok.

Szabó Dezső – e vers tanúsága szerint – a *keleti* eget nézte, hogy „feltűnjenek az örök csillagok”. Jól tudjuk, hogy az ország vezetői akkoriban a nyugati eget kémlelték: hogyan lehetne jobban összehozni a náci-Németországgal? Szabó Dezső Ludas-füzeteivel hivatalosan nem lehetett foglalkozni.

Mégis – egy hónapos késéssel – 1935 októberében megjelent az új évfolyam első száma, sorrendben immár a tizenegyedik. Benne olvasható *A Philadelphia ablakában* című vers is.

Ilyen totális csőd után, mégis hogyan sikerült a füzetek folytatása? Kiadónak: „Horváth M. Baranya” van bejegyezve. Szabó Dezső hagyatékából egy eligazító levél maradt reánk. Teljes egészében közlöm, jó fényt vet az akkori Ludas-füzetek ügyére.

Kedves Mester,

Kémes. 1935. okt. 7-én.

ugye nem haragszik meg, hogy ilyen „kegyes” levélpapírra írok. De most nincs más a kezemenél, a Block papír még nem jött meg Hollandiából. E papírt még N.Váradról kaptam annak idején, amikor ott szolgáltam.

Kedves Mester, elsősorban is hadd mondjak köszönetet a legújabb számért. Jót mondott kedves Mester: a füzet füzet a talpán! Valóban az! A pécsi papi gyűlés résztvevőinek felolvastam – mondhatom *leírhatatlan* hatást keltett. Az ünnepi társaságnak (ahol a pesti jó nevű papjaink is ott voltak) az ebédnél Nyáry Pál esperes úr *hangosan*, tehát az összes jelenlevők számára elmondotta az Ánizs Péter történetét, azaz a kötél legendáját. És elragadtatva a csodálatos szépségétől azt mondta, hogy *így* még az egyetemes bűnösség gondolatát nem fejezte ki. És a „Kell a kereszt” című elbeszélését is ki kellene nyomtatni és mint *vallásos* traktátust kellene terjeszteni. Az egyik pesti pap azt mondta, hogy a Füzetek olyan értékesek, hogy sohasem mulasztaná el megvenni és elolvasni, mert megtermékenyülést jelent minden száma.

Ez a beszélgetés azért is jó volt, mert megtudtam, hogy kik azok még, akik nem ismerik a kedves Mestert. – Ime a felvilágosítás eredménye. Az esperes úr pár hónappal ezelőtt még különösen nyilatkozott s akkor a kezébe nyomtam a „kötél legendáját” s íme most már ő propagálja. A pécsi konferenciáról hazatérve a vasútban is szó volt kedves Mesterről s az egyik Jugoszláviából kiülőözött lelkész azt mondja, hogy számukra a kedves Mester művei valóságos *táplálék* voltak a magyar faj szeretetéért.

Egyszóval *nagyon sokan* vannak, akik a kedves Mester szíve verésére figyelnek s a szerint tekintik az életet és érzik feladataikat. Csak nem volt, aki csomóba fűzze a lelkeket. Most arra törekszem. – A füzeteknek egy *1 pengős* tábor szervezni, hogy a *tiszta* jövedelem a kedves Mesteré legyen. De még

vannak *nagyobb* dolgok is kilátásban. Egyelőre nem akarok az események elé vágni. Csak annyit mondhatok, hogy *igen* komoly helyeken érzik a *hála*-kötelességét a kedves Mesterrel szemben. A jó Isten segédelmével ezt igyekszem egy *biztos* mederbe terelni, hogy anyagi gondjai kedves Mesternek ne legyenek. Mert *hinni* kell abban is hogy eljön ez az idő is!!! Én hiszek benne. Eddig a Krisztusban való hitem nem hagyott cserben!!! Személyesen többet, mert D V.-14-18 között újra Pesten vagyok. Mivel Debrecenben kell tartanom előadást. Majd ott is szóba fog kerülni a Füzetek-ügye.

Most pedig kedves Mester – mondja el pár szóval, hogy mi lett a minisztérium segélyével és a lakással. Nagyon várom a sorait erről. Megismerkedett-e az én kedves Sebestyén Bandi barátommal? Írjon mindenről kedves Mester, mert minden mozzanataiban – viharos életének ott ver a szívem.

Az új füzeteket nagyon szépen kérem – kellő időre készítse el kedves Mester – mert *zavartalanul* megjelenhet ami a nyomdaköltséget illeti.

A Bethánia-nyomdától kértem 200 drbt, hogy e héten innen expedialjam.

Itt küldök a kedves Mesternek egy francia beszámolót a *genfi* nagy Hause Party-ról, érdemes a világ eseményeivel lépést tartani. Az bizonyos, hogy az egyházi kereszténység (legtöbbször Krisztus-nélküliség) – mely *nincs* hatása a modern életre és a politikára, míg ott, érdekes jelenségek vannak. Csak figyelmesen tessék elolvasni. – Kedves válaszát várva szeretettel üdvözlöi kedves Mester kész híve:

Horváth Laci

Ez a levél több kérdésre is választ ad: a 11. és 12. Ludas-füzetek mecénásai a Baranya megyei reformátusok voltak, a minisztériumi segély és lakás megvalósult, mert Szabó Dezső a lágymányosi albérletből 1935. október 26-án – az I. kerületi Városmajor utca 19/b I. 8. számú lakásba költözött, mint *főbérlet*.

A levél írója, a füzetek lelkes terjesztője, Horváth László református lelkész volt, aki – Samu János közlése szerint – ideggyógyintézetben halt meg.

A két „baranyai kiadású” füzetnél – melyek ugyancsak nem bizonyultak jövedelmezőknek – elszállt Szabó Dezső szemérmes optimizmusa. *Ludas Mátyás kérése a magyar közönséghez* címmel, többek között, ezeket írta:

„A múlt év folyamán a *Ludas Mátyás* neve alatt megindult vállalkozásnak tíz füzete jelent meg. A beljük fektetett munka értékének nagy részét nem kaptam meg. Vesztesség, mely sohasem fog megtérülni. Ennek következménye volt, hogy minden bútortomat s dédelgetett növényeimet oda kellett áldoznom . . . Ezt és a múlt számot egy áldozatos lelkű magyar ember agitációja révén adtam ki. De az ő lehetőségeinek is határai vannak . . . Járuljon mindenki a maga tehetsége szerint ahoz, hogy e Füzetek legalább egyévi megjelenését biztosítsuk . . . Igen sok vidéki olvasóm egyévi kártyapénzével egy-két évre meg tudná oldani a Füzetek problémáját. Minden hozzájárulást címemre kérek: I. Alagut-ucca 3., Philadelphia kávéház.”

Ugyanebben a 12. számú füzetben Szabó Dezső hozsannás cikket ír az olasz diktátorról, Mussoliniről. (Emiatt: ezt az egyetlen Ludas-füzetet a felszabadulás után a hatóságok indexre tették.) Ma már – bizonyos történelmi távlatból – könnyű megállapítani, hogy egyes politikusaink, közírónk akkor miért nem tettek egyenlőségi jelet Hitler és Mussolini között. Nézzük például Bajcsy-Zsilinszky Endre egyik cikkét: „*Százszázalékos egyetértésben a Duceval!*”

. . . végképpen elszakadtak a baráti szálak a hitleri Németbirodalom és Mussolini Olaszországa között . . . A magyar külpolitika önállósága semmi esetre sem jelentheti, hogy ne simulhassunk százszázalékosan Európa legnagyobb államférfiának, a magyar nemzet erős barátjának ama politikájához, amely úgy is hajszálnyira összeesik a legfontosabb európai kérdésekben, a magyar nemzet életérdekeivel és távolabbi jövődjével.”⁹

Mussoliniről – *akkor* – így vélekedett nemcsak a kormány-sajtó, hanem az ellenzéki is. Hiszen ő volt az első, aki felemelte szavát a trianoni igazságtalanságok miatt. Szabó Dezső Mussolini-cikke 1935-ben tehát *nem volt feltűnő*, hasonló cikket igen sok neves, nem fasiszta és nem reakciós publicista is írt.

Szabó Dezső Ludas-füzetei változatlanul gyengélkedtek. A 13. füzet megjelenítését a „*baranyai mecénások*” sem vállalták – feltehetően nem babonából, inkább azért mert elfogyott a pénzük.

⁹ Szab. 1934. júl. 29.

Új szereplő lép a színré: Sepsiszentgyörgyi *Kiss István*, vámtiszt. Eddig is ott volt Szabó Dezső mellett, mögött, mint csodáló, mint bálványozó, mint önkéntes titkár. De mutatkozzék be ő személyesen az 1974. november 4-én felvett magnó-tekercsről:

„Nevem Kiss István. Apai ágon székely vagyok. Őseim között sok vitéz katona, közéleti férfiú és pap volt. A nemesi oklevél valószínűleg a sepsiszentgyörgyi levéltárban található. Fiumében születtem: 1899. február 8-án.

1929 előtt Szabó Dezsőnek csak a regényeit, elbeszéléseit, néhány tanulmányát és a folyóiratokban megjelent cikkeit ismertem – de megéreztem a „zseniszagot”. Szerintem ilyen nagy arányú géniuszt csak *Petőfi* és *Ady* lehetett. Jellemző, hogy a Pozsonyi kir. katolikus főgimnáziumban – ahol érettségiztem – Adynak még csak a nevét sem említették.

Elhatároztam, hogy Szabó Dezső közelébe férközöm. Ehhez járult valami lokálpatriotizmus is. Mindkettőnk családja háromszéki székely volt, sőt megtudtam azt is, hogy az *ő Jenő bátyja* az én egyik nagybátyám előtt volt református pap Illyefalván. Nem messze Sepsiszentgyörgy fölött.

1929-ben, Szabó Dezső születésnapjára, mely éppen az ötvenedik volt, barátaimmal közösen vásároltunk neki egy kakukkos-órát. Ezzel a naiv trójai falóval csempésztem be magam Szabó Dezsőhöz. Ez a közellett 1944-ig tartott, azaz tizenöt évig. Tudomásom szerint senki más emberfia nem volt ennyi ideig a közelében. Sokan mondják, hogy mindenkit elmart maga körül. Engem nem! Sőt, teljesen megbízott bennem . . . Például: rám bízta a Városmajor utcai lakásának őrzését és megkért, hogy szedjem rendbe iratait.

Már a füzetek előtt valódi *sáfárja* voltam. Hordtam neki a róla szóló hazai és külföldi kritikákat, cikkeket; leveleztem *Göllnerovával*, aki a „*Segítség!*” című regényét fordította cseh nyelvre; tartottam a kapcsolatot a felvidéki *Sarlós*-mozgalommal; megbízásával, eladtam a kéziratait, amit ő soha nem gyűjtött.

A Ludas Mátvás-füzetek megjelenésétől 1942-ig gyártottam a havi 300–400 db. papírtasakot, amelyekben a Füzeteket elpostáztuk.

Amikor haldokolt a Füzet – 1935 őszen és máskor is – szó szerint mindent megtettem, hogy segítsek a Füzeteken, Szabó Dezsőn. Szervevényesen és szisztematikusan, csaknem kétségbeesetten és erőszakosan gyűjtöttem az előfizetőket: rokonaim, ismerőseim, barátaim, hivatali kollégáim, vidéki diákok és teológusok között. Többször előfordult, hogy alacsony, vámtiszti fizetésemből váltottam ki a Füzeteket a nyomdából. Szabó Dezső látta nagy erőlködésemet, sok munkámat és talán – megkockáztatom – ő is becsült, szeretett.

Éppen a 13. füzetbe, amikor kiváltottam s elhoztam a nyomdából, a következő dedikációt írta:

» Kiss István barátom ódesanyjának,
fiát ismerve nagy tisztelettel

Szabó Dezső
Bp. 1935. dec. 20. »

A következő Füzetbe:

» Leglelkesebb apostolomnak
Kiss Istvánnak
Phil. 1936. febr. 6. »

Szabó Dezső

[A 13. szám felelős kiadójának: Kiss Testvérek és Michel Angeló van feltüntetve. A 14. számban pedig: Nulla Cupido, Hold-u.]

„Unokaöcsém, *Kiss Ferenc* ugyancsak vámtiszt volt és ugyancsak hozzájárult a Füzetek fenntartásához. A Michel Angelo név mögött *Andrássy Kurta János* szobrászművész barátunk volt. A „Nulla Cupido, Hold utca” Szabó Dezső tréfás, mérges, szomorú latin fogalmazványa. Azt jelenti „nincs szerelem”, a Füzetek megsegítése a Holdban létezik . . .”

Most megszakítom Kiss István barátom emlékezését, aki 1981-ben Budapesten elhunyt. Rövidesen újabb érdekes, eddig ismeretlen adatokat mond majd el a Füzetek és Szabó Dezső életéből.

A 13. és 14. Ludas Mátvás-füzet keserves megjelenéséről Szabó Dezső a következőket mondja el:

„*Ludas Mátvás dolgai*. Hát bizony: Matyinak göröngyös talajon megy a kocsija s a 13-as szám kegyetlenül megőrizte az egyéniségét vele szemben. Úgy volt, hogy már eláll a lélekzetünk a 13-ik számnál s nem jelenhetünk meg karácsonyra. Aztán mégis csoda történt, hiszen én csodából élek már vagy tizenkét év óta. (Mai jegyzetek. 1.) Ez olvasható a 13. számú füzetben.

Ludas Mátyás igen sok dolga. Matyi Játszik. Mit játszik? Döglősdit. Matyi, szegény, agonizál.

Pedig ha meghal: bennem is meghal valami. Ez a valami: a legénebb énem, amiért születtem, amiért vezérszólam vagyok a psalmus hungaricusban.

Szétjajgattuk a Füzetek baját és elénekelhettük: Vagy alusznak, vagy nem hallják, Vagy talán nem is akarják. Ötszáz pengőbe kerül a Füzet egyhavi költsége. És nem egy évi, de egy havi megjelenés költségeit sem tudták összeáldozni azok, akik olyan hangosan adnak igazat az igazunknak és a mi magyarságunkat viselik lelki paszomántként . . ." (Szabó Dezső Füzetek 14. Mai jegyzetek. 3.)

A 14. sz. füzet ismét csak egy hónapi késéssel, 1936. februárjában jelent meg. A mottó – stílszerűen – Madách Imre: *Az ember tragédiája* nyolcadik színéből vététt:

„Oh, jó e kor, mely e rideg közönyt
Leolvasztandja? Mely új tetterővel
Szemébe néz az elavult lomoknak,
Bíróul lép fel: büntet és emel.
Nem retten vissza a nagy eszközöktől,
Nem fél a rejtett szót kimondani . . .”

Hozzájárulásokat kér Szabó Dezső a füzetek előállítása, megjelenése, forgalmazása céljából. Kiss István, Horváth László és a többi Szabó Dezső-hívő nehezen bár, de kiharcolja a Füzetek folyamatos megjelenését. Rövidesen 78 (hetvennyolc) állandó hozzájáruló van: ők teszik lehetővé a Ludas Mátyás-füzetek további életét. A reánk maradt névsor 27 doktorált személyt mutat: tehát elsősorban az ún. középosztály támogatta a Füzetek megjelenését, beleértve a református papságot is. Miért?

*Az akkori magyar parlamenti*ről – többek között – ezeket írta:

„ . . . ennél a kérdésnél még a mai magyar nyelv csodálatos gazdagsága mellett sem találunk megfelelő nyelvi eszközöket arra: hogy a való tényt a törvényektől szabott határokon belül tudjuk megmondani: *Egy képtelen választási rendszer, mely magában hordja a történelmi csalás és az emberi becstelenség minden jegyét: minden lehető politikai svihákság szabad zsákmanóvá teheti a nemzeti munka nagy tömegeit. És lehetővé teszi, hogy bármilyen lelkiismeretlen vagy idegen érdekű kalandor, egy jól megszervezett banda élén, karmaiba kerítse az egész országot és minden magyar munka, magyar termés, magyar élet végzete lehessen.* Természetes: hogy e mellett a gangster-választási rendszer mellett nincs képviselő a magyar parlamentben a nemzeti munka leg-szélesebb rétegének: a magyar parasztnak: De: hamis látszatok ellenére – nincs képviselő a magyar munka másik két elemének: a magyar munkásságnak s a magyar szellemi munkásságnak sem.” (*A mai magyar politikai horizont.* Szabó Dezső Füzetek. 14.)

A „törvényeken belüli” területről nem lehetett mindezt magyarábbul elmondani, a bekövetkezett eseményeket jobban megjövendőlni. A figyelő és érdekelt rétegek úgy látták, hogy ezt a sajtó-organumot segíteni, fenntartani kell. A kormánylapok – természetesen – továbbra is *negligálták* Szabó Dezsőt.

A történelmi helyzet már fenyegetővé vált. Hitler 1936 januárjában már kinyilatkozta, hogy a versailles-i békeszerződést „megváltoztatja”. Márciusban már felmondja a locarnói egyezményt és bevonul a Rajna-vidékre. Ezek a náci lépések egész Európát nyugtalanítják – különösen, hogy ennek a hónapnak végén a német választás Hitler példátlan győzelmével végződött. Több mint 98%-át kapta a leadott szavazatoknak. Mi magyarok mit várhattunk ettől?

Szabó Dezső mindenesetre elővette régebben megírt és megjelent *Koppány* című tanulmányát és az 1936 márciusi füzetében magyarázó lábjegyzettel megjelentette. Részlet a tanulmányból:

„Az összeomlás után a magyar életakarat első ösztönös mozdulása lett volna, hogy végleg kiszakítsa magát a germán imperiálizmus halálos öleléséből, kiköpje a germán kultúra emészthetetlen szilvas-gombócait s visszagyökerezve ősi pszihéjébe: a megváltó magyar faluba egy sajátcélú, saját lelkű nagyszerű új életet kezdjen. De ki nevelt erre a célra megvalósító réteget a magyarság kebelében? . . . Hát megjelentek a germánság ügyes kis vigécei. Egy ordító antiszemitizmussal és irredentával elvonják a figyelmet egycélú, egy parancsú hódításuktól . . .”

Gondolom, akkor ez a hangvétel, ez a kiáltás – *hősi kiállítás volt* és egyre nagyobb tömeget vonzott a Füzetekhez és Szabó Dezsőhöz.

Ez a magyarázata a Füzetek sikerének, annak a ténynek, hogy most már egyre többen várták – különösen értelmiségi körökben – a megjelenését.

A 15. számtól *Váradi Béla* a kiadója a Ludas Máttyás-füzeteknek. Ki volt Váradi Béla? Találkozhatunk vele Szabó Dezső életrajzában. Osztálytársak voltak a Kolozsvári Református Kollégiumban, majd együtt laktak a Főherceg Sándor utcában (ma Sándor utca) és együtt iratkoztak be az egyetemre, a jogra. Sőt – és talán ez legdöntőbb barátságukban – együtt „fedezték fel” Budapest század eleji éjszakai életét is. Úgy látszik a sok közös emlék és több együtt lakás életre szóló barátságot eredményezett. Samu János szerint Váradi Bélának *semmi része* nem volt a füzetek kiadásában. Talán szeretetből, de Szabó Dezső őt szerepeltette, mint kiadót a 15–32. számú Füzeteken. Gondolta, a régi barátot a Füzetekkel teszi halhatatlanná.

A 19–20. kettős szám 1936 júliusában jelent meg. Szabó Dezső most is szépen búcsúzik. *Ludas Máttyás vakációja és érzékenyebb ügyei* – a cím.

„És most legszebb, legkedvesebb kötelességemnek teszek eleget és végtelenül boldog vagyok, hogy végre nekem is van alkalmam eféle. Őszinte és nagy köszönetet mondok. Nagy köszönetet mondok mindazoknak, akik hozzájárulásaikkal szerető gondossággal tették lehetővé, hogy Máttyás kopolyúni ne maradjanak okszigén nélkül. . .”

És sorolja azoknak neveit, akik „áldozatkészségükkel vagy a Füzetek lelkes terjesztésével töltték ki a lelkünket.” De azért megjegyzi: „A legutóbbi Füzetet a nyomdából: dr. Ambrus Pál, dr. Kardos Ernő és bátyja és Kiss Ferenc hozzájárulásából ill. gyűjtéséből váltottuk ki.”

Ezen a nyáron új ötlete támadt Szabó Dezsőnek. Egy rölapot fogalmazott:

FELHÍVÁS

Két év óta, nehéz körülmények és ellenséges akaratok közt bírtam a Szabó Dezső Füzetek kiadását. Most a magyar közönséghez fordulok: tegye lehetővé: hogy ez a pártoktól és érdekszövetségektől teljesen független tiszta hang minél több magyar lélekhez szólhasson. E Füzetek egész jelenlegi munkásságot adják, minden szépirodalmi, kritikai, elméleti és politikai dolgozatomat. Török tovább azt az utat, melyet az Elsodort Faluval kezdtem meg. Más megnyilatkozási lehetőségem nincs a közönség felé.

A Szabó Dezső Füzetek harmadik sorozata október elején indul meg. *A tizenkét füzetből álló harmadik sorozatra előfizetést hirdetek.* Az előfizetés összege a tizenkét Füzetre: tíz pengő. – Postatakarékpénztári csekklapon (40 060 szám) vagy postautalványon címemre küldendő: I. Városmajor u. 19/b. I. 8. Ugyanitt személyesen is elő lehet fizetni d. e. 8 és d. u. 2 óra közt. Aki tíz előfizetést gyűjt: ingyen kapja a sorozatot. Nagyon kérek mindenkit, hogy tájékoztatásért az itt nyomtatott levelezőlapon (2 filléres bélyeggel) értesítsen: hány előfizetést eszközöl és mikor küldi be az összeget. Az eddigi Füzetek is fenti cím alatt kaphatók.

Városmajor, 1936. július 15-én.

Szabó Dezső

Milyen volt az „írói műhely”: a *Château-Didier* (Dezső-kastély), ahogyan Szabó Dezső nevezte új lakását a Városmajor utdában? Elmondja Kiss István:

„A Városmajor utcai lakás nagyon primitív berendezésű volt. Az előszobában volt egy rozoga heverő, Szabó Dezső ezen aludt. Az egyetlen szoba négy falán egymásra rakott gyalulatlan, festetlen ládák jelentették a könyvvállványt. Ez csaknem a mennyezetig telve volt könyvekkel. Egy nagy íróasztal, néhány fonott szék és egy ruhásszekrény alkotta a bútort. Talán legfeltűnőbb és legégyénibb „berendezési tárgyak” voltak a párizsi Notre Dame katedrálison látható szörnyalakok kicsinyített másai, apró szobrai. »Ezek sugallják a műveimet« – magyarázta egyszer nekem Szabó Dezső.

Két fénykép volt a falon. Az egyik, szomorúan mosolygó édesanyját ábrázolta, a másik magát Szabó Dezsőt – rendkívül sovány állapotban, 1919-ből. A lakáshoz tartozott még egy kis konyha, fürdőszoba és kamra. A lakás bére: havi 82 pengő volt. Erre jól emlékszem, mert a megszerzése sokszor okozott gondot. Állandóan rendezte – átrendezte – a könyvtárát. Az állványokat nagy betűkkel látta el: *A – D könyvoszlop* szerepelt. Külön volt csoportosítva a magyar szépirodalom (ez volt a leggazdagabb), a külföldi szépirodalom, majd történelem, vallás, természettudomány. Pallas-lexikon, szótárak, a kis Larousse. Nála olvastam Márki: *Dózsa György* című életrajzát.

Minden alkalommal rátért és tekintetével végigsimogatta a könyvtárát. Szerette volna megszerezni Pázmány műveit, 12 magyar és 12 latin nyelvű köteteket, valamint Kazinczynak a korára vonatkozó hallatlanul érdekes levelezéseit.”

Kiss István a füzetekre történő előfizetés meghirdetése után szerez 30 előfizetőt. És még jelentkeznek 30-an.

Szabó Dezső az októberben meginduló évfolyamban jelentheti: „Most már beszámolhatok hatvan előfizetőről, ami nagy dolog: mert most már csak hétszáznegyven előfizető hiányzik ahhoz, hogy Ludas Máttyás nyugodt biztonsággal nézzen a nyomdászamlák és más szükségek eleibe. Izmosodunk, mint a csalánba tévedt pulykafiók.” (*A Közönséghez*. Szabó Dezső Füzetek. 21.)

1936. október 1-én elkezdődik a Marcibányi téren (Lövészkeret – Schütz-vendéglőben) a sokak számára emlékeztetés Szabó Dezső előadás-sorozat. „Hogy néha én is lelkeket érezzek magam körül s hogy legyen alkalmam személyesen is találkozni a Füzetek híveivel: minden hónapban egyszer, a hó második napján, (októberben kivételesen – elsején) együtt vacsorázok azokkal, akik érdeklődnek a magyarság problémái iránt.”¹⁰

Dr. Kémeri Dezső orvos, a Szabó Dezső-vacsorák, előadások, előzményéről a következőket mondotta: „Egy alkalommal, egy Dezső napi farkasréti kirándulás alkalmával, betértünk a Németsvölgyi úti Zöldvendéglőbe. Itt Szabó Dezső rögtönzött beszédet tartott a magyarság sorskérdéseiről. Akkor határoztuk el a rendszeres Szabó Dezső előadásokat. A Marcibányi téri vendéglőbe mentünk, mert a Farkasréti temető a Zöldvendéglőhöz túl közel volt . . .”

Keresztury Dezső ezekről a vacsorákról így nyilatkozott: „Előadásai mindig szenzációsak voltak. Csodálatosan ragadta magával a hallgatóságot. Kiváló szónok volt!”

Kiss Ferenc színművész: „Óriási előadó volt. Tökéletes mondatfűzés jellemezte. Minden gondolatot a legalaposabban tárgyalt és észrevétlenül ment át a következő témára. A hallgatóság észre sem vette az idő múlását. Soha nem találkoztam hasonló előadóval . . .”

Püski Sándor, könyvkiadó: „Ott voltam Szabó Dezső Marcibányi téri előadásain, amikor Hitler-ellenes előadásokat tartott. A négy-ötszázás hallgatóság frenetikusán ünnepelte . . .! 1939-ben én adtam ki a Ludas Máttyás-füzetek tanulmányaiból egy gyűjteményt: *Az egész látóhatár* címen”.

Ezek az előadások, amelyekre *szinte zárandokolt* a magyar értelmiség színe-java, nem kétséges, nagymértékben elősegítették a Füzetek népszerűségét. Az előadásokon általában részt vettek az Erdélyi fiatalok, a felvidéki Sarlósok és – adataink szerint – parasztok, munkások is.

A Lövészkeret-vendéglőben – 1941. június 2-ig – összesen *ötvenhét* előadást tartott Szabó Dezső – elég sokszor nagy viharokat kavarva. Volt úgy, hogy a rendőrség az előadást 10–15 perc után betiltotta. Mégis, miről beszélt Szabó Dezső? Mire tolongtak, sokszor már délután, az emberek?

Néhány cím: *A magyarság életkérdései*. (Az első előadás.) – *A magyar család problémái*. – *A nemzeti állam és a politikai állam*. – *A magyar politika 1848-tól*. – *Négy arc: Vörösmarty, Arany, Tompa, Petőfi*.

Közben, 1936 októberében, a Zeneakadémia nagytermében is tartott három előadást Szabó Dezső. Címük: *Erdély a magyarság életében*. – *Az örök Bánk Bán*. – *A magyar ifjúság problémái*.

1936. október 6-án Gömbös Gyula m. kir. miniszterelnök meghalt. Szabó Dezső nem mindennapi nekrológot írt a Füzetek novemberi (22.) számába. Részletek:

„*Gömbös Gyula*. Azok számára, kik pályájukat a közönség sorsába keverték: a halál nem alibi és nem menedék. Ellenkezőleg: a bezáruló sír követeli a szigorú vizsgálatot, a minden elfogultságtól független kritikát.

Az, akit ágyúörgések s a hivatalos pompa minden ragyogása kísértek a sírjába: ambíció volt (. . .) Természetes, hogy a politikussá változott katona az akkori napok két uralkodó szenvedélyét: az irredentát és az antiszemizmust fogja be vitorlának hódításra induló hajója elé. Megalapítja a *fajvédő pártot*. Sajátságos lármás és zagyva bárka ez, hol . . . az öntudatos németiség nyugodtan irányíthatja hódítását (. . .) De nagy történelmi bűne: hogy kormánya alatt, most már félrevetve minden álarcot és illendőségi szabályt: az ország lehető minden irányítást, vagyont, hatalmat jelentő helyét a germánuság elemeinek kezébe juttatták. Így betetőzője lett egy halálosan végzetes folyamatnak. A magyar géniuszból, a fájdalmas és gyönyörű magyar kultúrából, a termő és alkotó magyar lélekből nem értett semmit:

¹⁰ L. idézett helyen.

távol és idegenül állt velük szemben. Egy olyan testnek akart a feje lenni, melynek szívéből nem értett semmit, melynek szívéhez nem volt szíve.”

Gömbös Gyula később felállított szobrát – mint olvashattuk – Szabó Dezső már 1936-ban „*aláaknázta*”. Abban az időben a Hitlert és Mussolinit utánzó fasiszta miniszterelnökről jobb képet senki sem festett. Történt ez akkor, amikor az elhalt miniszterelnök emlékének hódolt az országgyűlés két háza. – Csoda, hogy 1936-ban *egyetlen lap sem foglalkozott* a Füzetek tartalmával? Ettől függetlenül, az év végére – a reánk maradt nyilvántartás adatai szerint – az előfizetők száma elérte a 184-et. Kik voltak az első előfizetők? Végignéze a névsoron, találunk sok orvost, mérnököt, tisztviselőt, de tanárt, kisgazdát és munkást is – a már említett református papokon és vámosokon kívül. A postásokat – szép sikerrel – Jani János nyerte meg a Füzeteknek. (1981-ben Budapesten él.) Még egy módja volt a Füzetek árusításának. Elmondja Kiss István:

„A vacsorákra rendszerint én kísértem el a lakásáról Szabó Dezsőt. Minden alkalommal 50 Füzetet raktam a táskámba eladásra. Előadás után haza kísértem a Városmajor utcai lakására és nyomban elszámtoltam az eladott füzetek árával. Ilyenkor – borozgatás közben – megbeszéltük az esten történeteket.”

Eötvös Flóra, a Szabó Dezső-társaság egyik hölgy-tagja, ny. tanítónő, a vacsorákra így emlékszik vissza:

„Székely származású pesti barátnőm, Jancsó Sári révén kerültem el a Marcibányi téri vendéglőbe, hol Szabó Dezső akkoriban rendszeresen tartotta előadásait. Ekkor már műveinek nagy részét ismertem. Mikor első ízben résztvettem ezen, az előadást követő vacsorázáskor asztalunkhoz jött Kiss Istvánt üdvözölhettem. Érdeklődött, hogy honnét jöttem. Mikor hallotta, hogy Makádról, megkérdezte: ki az a Magyar Katica? Elmondtam, hogy én. Ugyanis, ezen a néven küldözgettem hozzájárulásaimat a füzetekhez. Kiss István rögtön Szabó Dezsőhöz vitt, kinek rendkívül tetszett a falusi tanítónő – papeleány – bekapcsolódása hívei közé és szellemi mozgalmába.

Ettől kezdve, 1936-tól, rendszeresen jártam ezekre a Szabó Dezső-vacsorákra, amiket követőleg gyakran mentünk kávéházba, 10–12 fős társaságban, de olykor még többen is voltunk. Legtöbbször a Baross-kávéházban voltunk, de egyszer a Simplonban, s – ha jól emlékszem – a Trombitás-féle vendéglőben, de máshol is.

Megelőző hosszú előadásának szellemi munkája ellenére, ilyenkor is tovább szíparkázott a Mester, – mi így neveztük – s a helyzetadta fesztelenséggel tréfálkozott. Ilyenkor persze szókimondóbb volt a nagyvilág, de elsősorban a magyar világ aktualitásának megítélésében. Így, például a Baross-kávéházban, mikor legfeljebb féltucatnyian vettük körül, Horthy Miklós kormányzóval kapcsolatban azt mondta: „Ha tőlem kérdezné meg, hogy mit tegyen, azt tanácsolnám neki, hogy sürgősen mondjon le . . . !”

Közismerten kirándulás kedvelő volt Szabó Dezső. A társasággal együtt voltam – többek között – Dömsödön, Vácon, sőt az Angol-parkban is. A Barlangvasútban közvetlen mellette ültem. Megjegyezte, hogy ez a nagy vidámság benne nagy lehangoltságot kelt.

Egyszer a Gugger-hegyi kiránduláson Bognár József – aki akkor egyetemista volt – megkérdezte a Mestertől, hogy mi a véleménye a népi írókról. Gyorsan válaszolt Szabó Dezső: »Képzeljének most a hegyoldalra egy kecskét, az a Szabó Dezső. Amit pedig elpotyogtat maga után – azok a népi írók.« (Eötvös Flóra 1981-ben Budapesten él.)

Az előfizetők egyre népesebb tábora, a Füzetek körül kialakult baráti kör és Szabó Dezső rendszeres előadásai 1937-re már megszokottá teszik a megjelenést. Akkor már maga Szabó Dezső a kiadó – de titkolja. Valószínűnek látszik, hogy az adóztatást akarta kijátszani. A megküldött adóívre ugyanis akkor ezt írta:

„Múltamban nincs öröm,
Jövőmben nincs remény,
Kimondhatatlan az, amit
Írántad érzek én!”

(Kiss István közlése.)

Érdekes módon: az adóhivatal elfogadta ezt a „vallomást”. (Lehet, hogy a kéziratot eltették emlékül?) Csak a 33. számtól jelöli önmagát kiadónak is. Addig, régi barátja, Váradai Béla szerepel kiadó gyanánt.

Az 1937 februári füzetben (25. sz.) Szabó Dezső egy humoros „Hirdetést” tett közzé, ez már kedvező jel volt:

„Keretetik egy olyan kétlábú, de nem tollatlan, sőt megtollasodott magyar, akinek van elég szíve és magyarsága, hogy Füzetek fenntartásához eredményes összeggel hozzájáruljon.”

Ugyanakkor bevallja, hogy a Füzetek elvitték „az őszi zeneakadémiai három előadás minden jövődelmét”.

Szabó Dezső nem tudta – ezt a mostani kutatás derítette ki –, hogy a budapesti kir. ügyészségnek szemet szűrt Szabó Dezső erősen ellenzéki publikációja. Munkához láttak tehát, hogy Szabó Dezsőt büntetőjogilag vonják felelősségre. Baróthy Pál kir. főügyész először a 26. számú füzetben megjelent *Virrasztó Koppány* című tanulmányt vette politikai bonckése alá.

Az igazságügyi miniszter érdekes indokolással küldte vissza a vádindítványt Baróthynek:

„A kir. ügyészség jogi felfogásában nem osztozom. A jelentésben említett sajtótermék megjelölt részei a nyomozás tárgyává tett bűncselekmény megállapítására nem alkalmasak.

A gyanúsított fejtegetései jöllehet itt-ott útszéli kifejezésekkel tarkítottak, magas színvonalú bölcsészeti megállapítások, amelyek, ha néha merészek és élesek is, gyűlölet felkeltésére nem alkalmasak. Gyűlölet felkeltésére a szidalom, a becsmérítés, való tények elferdítése, túlzása vagy ríkító színezése avagy tényeknek a maguk mezítelenségében indulatok kiváltására alkalmas módon való előadása avagy való és valótlán tényeknek célzatos csoportosítása alkalmas.

A gyanúsított fejtegetéseinek elsősorban gondolatokat ébresztő hatása van s a publicisztikában szokásos módszerektől és színvontól el nem tér. Megállapításai nem igaztalanok és nem célzatosak . . .” Bp. 1937. ápr. 16.

Baróthyék azonban nem nyugodtak bele a fiasókba. A 28. számú füzetben megjelent *A magyar néphadseregről* című írás miatt ismét vádat kívántak emelni Szabó Dezső ellen. Itt a visszadobás indokolása kimondottan humoros:

„Ami a tanulmányban kifogásolható, az a maró gúny, amellyel a régi hadsereg tisztjeit általánosságban illeti, továbbá az a tárgyilagosság rovására menő néhány gúnyos megjegyzés, amellyel a volt nemzeti hadseregre céloz,¹¹ továbbá néhány, az elhunyt Gömbös Gyula m. kir. miniszterelnök szellemi képességeit lekicsinylő bírálat. (. . .) Tagadhatatlan azonban, hogy a tanulmány írója által megrótt típus valóban létezett s e tekintetben a valóság bizonyítása tekintetében kínos feltűnést keltő indítvánnyal is kell számolni. Bp. 1937. aug. 7.”¹²

A csokornyai felterjesztett vádindítványból az igazságügyi miniszter végül is talált egy alkalmas írást a bűnvádi eljárás megindítására. Baróthy Pál kir. főügyész a 27. számú füzetben közzét *A szélsőségek rendszere* című Szabó Dezső írást találta büntethetőnek. Miért?

„a szerző a szélsőségek fogalmával foglalkozva, a földműves osztályt szembeállítja a nagybirtokos és nagytőkés osztállyal . . .” – írja többek között 1937. július 6-án kiadott vádiratában.

A budapesti kir. büntető törvényszék „B. XXXV. 8832/1937/3. sz. ítéletében Szabó Dezső 58 éves ref. vallású, kolozsvári születésű, budapesti lakos, író *bűnösnek* mondta ki: *sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás vétségében és ezért 1 (egy) hónapi fogházzal* bünteti.

Bp. 1937. október 8.-án

Dr. Méhes Ignác s.k.
Kir. büntető törvényszéki tanácselnök”

Az *indokolás* a tanulmány számos részét idézi. Például ezt: „. . . a forradalom után visszatért tízezer holdak tulajdonosai, ismét építhetnek, gyárthatnak, termelhetnek, mulathatnak és tobzódhatnak a jólétben. A magyar paraszt megint csak megmaradt rögös életviszonyai között, földtelenül, a feljutás minden kilátása, az egészségvédelme, a kulturális fejlődés lehetősége nélkül, pénztelenül és kenyér nélkül.”

Szabó Dezső a m. kir. Ítéző Táblához fellebbezett. A fellebbezése indokait három pontban írja le: (Kissé rövidítve. B. B. S.)

„1.) Az izgatás tényéhez három elem szükséges: a.) Egy, aki izgat. b.) Egy, aki ellen izgatnak. c.) Egy, aki vakdühű izgalomba jöhet ettől az izgatástól. Mármint: újabb műveim havi füzetei négy-öttség

¹¹ 24. 1., 2. bek.

¹² Főv. Levéltár. Főügyészégi irattár.

példányban fognak el és csakcsupán a látájner középosztály legműveltebb, legintelligensebb elemei közt. (bírák, ügyészek, orvosok, mérnökök, tanárok, stb.) Hiszen már nyelvi megjelenésük és szellemi tartalmuk is olyan, hogy csak az ilyen elemek tudhatják olvasni. Ezeknél pedig igazán nem lehet attól tartani, hogy írásomtól vakdühű tettekre ragadtatnának. Így: az izgatás tényének legfontosabb eleme hiányozván: az izgatás ténye meg nem állapítható. Felfogásom alátámasztására hivatkozhatom egy előbbi esetre: amikor a kir. Törvényszék *Törek tanácsa* egyéb vádak mellett osztály-ellenes izgatás miatt *kétévi börtönre* ítélte. A kir. Ítéltő Tábla és a kir. Kúria teljesen azonos védekezésemet elfogadta és az osztály elleni izgatás vádját velem szemben elejtette.

Ezért is mertem erősebb hangot használni. És ezt megokolta teszi az a tény, hogy a múlt fejlődésének különböző körülményei miatt politikailag tájékozatlan, közömbös vagy álmos középosztályunk a mai történelmi napok halálos sürgetésében arra a belátásra jöjjön, hogy természetörvényileg szükséges egy egyetemes, az élet minden terére kiható történelmi reformmal kiküszöbölni a nemzet életéből mindazokat az elemeket és tényezőket, melyek az egyetemes magyarság egészséges fejlődését gátolják.

2.) . . . A magyar bíróság nem elzár sziget, ahová a magyar élet szomorúságai, problémái nem hathatnak el. Hanem: a magyar érdekek legfőbb védelme, mely ezt a védelmet éppen e szomorúságok és problémák éber vigyázásával gyakorolja. E tényeket és megmutatásokat különben húsz év óta a legkülönbözőbb hangnemben viszem át a magyar középosztály tudatába, anélkül hogy ezért vád alá estem volna. Ellenkezőleg: ezért járt ki munkásságomnak a magyarság megbecsülése. Az pedig: hogy közleményemben a valóság tényei mint kirívó gazdasági és szociális ellentétek jelennek meg: nem az én hibám. Nem én csoportosítom őket azzá: az életben, a valóságban csoportosulnak úgy az egyetemes magyarság halálos veszélyére. Hiszen így börtönbe, fegyházba lehet dobni azt a szegényembert, akit a háború hazája védelmében nyomorékká marcangolt. És aki egy banknak vagy grófi palotának dülve alamizsnát kér. Nem osztály és felekezet elleni izgatás-e ez részéről, hogy a társadalmi tényeket ilyen ellentétekké csoportosítja?

3.) De nem áll meg az elsőfokú bíróságnak az az állítása sem: mintha én és az én közleményem bolygatná fel a nemzetiségi kérdést. Falvainkban, egyetemeinkben, a különböző álarcú alakulatokban és „pártokban” a hazai németiség hódításra öntudatosított elemei állandóan olyan izgatást fejtenek ki, párt már a magyar nemzeti Állam létjogosultságát is megtámadja. (Nemzeti Akarat pártja: Hungária Egyesült Földek.) Ezzel a veszéllyel szemben elmulasztani a politikailag eléggé nem nevelt, gyenge öntudatú, oldott szolidaritású magyar középosztály és magyar ifjúság életösztöneinek felébresztését: bűn és a magyar sors elárulása volna.

Mindezek alapján mély tisztelettel kérem az elsőfokú Bíróság ítéletének megsemmisítését s felmentésemet a vád alól.

Bp. 1937. november hó 22-én

mély tisztelettel
Szabó Dezső”

Az Ítéltőtábla az elsőfokú bíróság ítéletét helybenhagyta, de a fogházbüntetés végrehajtását *három évi próbaidőre* felfüggesztette. A Magyar Királyi Kúria ezt az ítéletet végzésével megerősítette.

Szabó Dezső komolyan nem hihette, hogy felmentik, hiszen ismerte a „független” bíróságok szerepét az akkori államgépezetben.

1937-től Kiss István, az önkéntes titkár, naplót vezet. Ebből sok olyan műhelytitkot megtudhatunk, amely Szabó Dezső akkori napjait mutatja be. Hitelességéhez kétség nem fér.

Közbevetőleg: az első átütő sikert az 1937 októberében megjelent 31–32. számú füzet aratta. *Ede megevé ebédem!* a címe a kettős füzetnek. A közel százötven oldalas tanulmány nemcsak Szekfű Gyula történelmi írásán, a *Schittenhelm Ede* című – valóban elhibázott – elmefuttatásán veri el a port, hanem az egész hazai hitlerizmuson. A füzet napokon belül elfogyott – rövidesen új kiadására került sor.

Kiss István 1937. november végén kezdte írni naplóját, ebből mutatok be szemelvényeket:

„1937. november 28. (Vasárnap) Ma délelőtt feljött hozzá Schimkó György Gyula könyvkereskedő, Bencze László festőművész Dudaról és Medvegy Elemér mérnök. A mérnök Áchim András parasztvezér veje és dokumentumokat hozott apósa életére vonatkozólag. Szabó Dezső ugyanis nagy tanulmányt készül írni Áchimról. Amikor a három úr elment, Szabó Dezső átöltözött és ebédelni mentünk a Gül Baba étterembe. A Mester belépése nagy feltűnést keltett: a nők félhangosan lelkendeztek: ni,

Szabó Dezső! Ebédünk: ragouleves, nyúlgerinc vadasan, töltött káposzta, túrós és káposztás rétes, 3 deci burgundi, feketekávé. Közben Móríc Zsigmond tűnt fel egy nővel. Szabó Dezső megjegyezte, hogy Zsiga nagyon összeant, Arany Jánoshoz hasonlít. – Hazakísértem. Ma és holnap javítja a 34–35. Füzet imprimatúráját.

1937. december 1. (Szerda) Este 8-kor mentem fel hozzá. Bélyeget szed elő s egy kis tányérban vizet tesz az asztalra. Együtt ragasztjuk fel a bélyegeket a holnap szétküldendő Füzetek tasakjaira. A tasak-készítésen kívül – én gyártom őket havonta – Szabó Dezső mindent egymaga csinál: megírja a Füzeteket, korrigálja a kefelenyomatot és az imprimatúrát, megcímezi és bélyeget nyal a borítékokra, belerakja a Füzeteket a borítékokba (maga megy érte a nyomdába s maga viszi el egy fiúval a postára is), s ő végzi az összes expedálásokat is. – A bélyegnyalás után vörös ürmöst és barackot iszunk.

1937. december 2. (Csütörtök) Ma volt a huszadik Szabó Dezső-vacsora a Lövészkerth vendéglőben. Soha még ennyien nem voltak. A nagy díszterem zsúfolva, kint a folyosókon is tömegesen állottak. Valaki több mint 500 vendéget olvasott meg. Nagy politikai előadás volt. Összefoglalása a magyar politikának 1848 óta. – 78 füzet kelt el (a kettős számból!) az előadás alatt. Szabó Dezsőt többen kísértük haza, de a lakására csak én mentem fel és a füzeteket cipelő fiú. (Schimkó inasa.) Amikor a fiú elment, mi áldomást ittunk a szép este után. Nagyon tetszett neki Eötvös Flóra. Én egy asztalnál ültem Flórával, a bátyjával, Ferivel, Margittal és Borbély Ferivel.

1937. december 4. (Szombat) Boldogan mutatja a 10 üveg befőttet, melyet ma kapott a híveitől. Tele van élet- és munkakedvvel. Szeretné megírni a *Barangolás önmagamban* című dédelgetett tervét.

1937. december 7. (Kedd) Ma nagyon fel van villanyozva, mert volt egy 18 éves lány-vendége, aki lelkesedésből nagyon megelégette. Most egy férfi kísérővel jött, de megígérte, hogy legközelebb egyedül fog jönni. – Elsőízben panaszkodik a Bethánia-nyomdára. 80 pengőbe került az új *Előfizetési felhívás*. A röplapnak szép a befejezése: »Nézzék el azt a naivságot, hogy a magyar közönség támogatását kérem ahhoz a munkához, melynek minden küzdelme, kockázata és szomorúsága az enyém. Minden eredménye: a magyar jövőé. Városmajor, 1937 november havában.

Szabó Dezső. «

1937. december 11. (Szombat) Szabó Dezső meséli, hogy fent járt nála unokahúga: Sári. Nagyon rossz benyomást tett rá. Bárdos színgazgató elé akar jutni, mert szavalni szokott. Szeretné, ha nem jönne el többet. »Bárcsak megírná, hogy mikor jön el, hogy megszökhetnék tőle. Általában legjobb teljesen távortartanom magamat a rokonaimtól« – mondta. – Ragaszkodik ahhoz, hogy a dec. 21-i látogatásra Kovács Dezső munkást is hívjuk meg.

1937. december 21. (Kedd) Este 11/2 8-kor állítottunk be hozzá heten, karácsonyi ajándékkal felszerelve. Schimkó Gyula, dr. Hanny Lajos, Berentés Antal, Bognár József, Kovács Dezső, Székely Jenő és én. – Vittünk neki egy sötét bíborszínű hosszú gyapjú háziköntöst (52 pengőbe került), 50 drb. Regalia Média szivart, Illyés Gyula: *René a romokon* című verseskönyvét, 5 kg. gyulai hentesárut, egy kézifestésű lámpaernyőt (Bencze László művét), néhány üveg bort és befőttet s 1 kg. Meinel-kávét.

1938. január 6. (Csütörtök) Mint érdekességet említi az Őreg, hogy Lukinich Imre egyetemi tanár, aki azelőtt az utcán elfordította a fejét – most előfizetett a Füzetekre.

1938. január 8. (Szombat) A lakást, mint legtöbbször, újra átrendezve találtam. Az „A”-falról a könyveket mind a „B”-falra rakta. Roppant jellemző az, hogy egyetlen szobájának bútorzatát állandóan rendezgeti. Tágabbnak érzi így a lakását?

1938. március 12. (Szombat) Az *Anschluss* napján felindultságomban a Szabó Dezsőhöz menekültem este, hogy halljam, mit szól a nagy eseményhez. Rettentően le volt sújtva a történetektől. Nem bírt embert látni és emberi szót hallani. Minden szavamra szörnyű vitriolos mondatokat szúrt belém. Egy ártatlan megjegyzésemre ezt kaptam: »Hozzájárulok egy pisztoly árához, legyen öngyilkos...!« Elmenekültem, mielőtt kidobott volna.

Szabó Dezső e szomorú történelmi nap alkalmából elővette és az áprilisi füzetében ismét leköszölte a profeciának is beillő: *Az Anschluss* című írását, amelyet még 1927-ben írt és először az Esti Kurír közölte.

Mégis e számnak fő-szenzációja *A magyar Miniszterelnökhöz* szóló nyílt levele volt. 1938. március 15-én írta meg Szabó Dezső. Akkor, amikor előző nap – a tudósítások szerint – „Hitler harangzúgás közben vonult be Bécsbe”. Akkor, amikor már köztudomású volt, hogy zsidótörvény készül. Akkor, amikor Darányi Kálmán miniszterelnök elmondta hírhedt győri beszédét.

Miket írt Szabó Dezső, hogy ezt a füzetét, szinte percek alatt elkapkodták, hogy két különle-nyomato-t kellett készíttetnie és még a *Népszava* is igényelt példányokat?

„Ó, Elnök Úr, én a magyarság sorsát nem a börtön és tébolyda szökötjeivel, az emberkloákák törté-nelembe tört ordasaival, nem az analfabéták szenvedélyeivel, nem márkákra gerjedt politikai és sajtó-gengszterekkel, nem idegen mozdítású titkos összeállások cinkos tényével, nem a beámtertség minden engedelmségre gerinctelenül riadt Vazuljaival és nem is az antiszemita álarccal magyarkodó törté-nelmi orgyilkosokkal akarom biztosítani, megépíteni. Hanem a szellem, a gondolat, a tudás erejével, egy egységes gondolatrendszer roppant szervezésével. A magyarság tehetségben, tudásban, morálban kiötlő legjobbjaival.”

Pár lappal odébb: „... a magyar életosztön egyetlen igézetű rémévé, a magyar lélek egyetlen meg-szállottságává igyekeznek tenni a zsidógyűlöletet, egyrészt azért: hogy ezzel elvonják a figyelmet a német hódítás, a német hatalomba vétel irtózatoss honfoglalásától. Másrészt azért: hogy a zsidó-ellenes vak szenvedély bódulatával egy korlátlan parancsuralom egy ostortól hajtott csordájába szorítsák a magyarságot...”

E nyílt levél megjelenése után áradtak a levelek Szabó Dezsőhöz. Néhány a sok közül:

„Közlelyugati szorongatásunk súlyos napjaiban örömmel olvastuk a Szabó Dezső füzetek áprilisi számának bátor kiállítását az önérdékű magyar gondolat mellett.

A Márciusi Front egyetemi csoportja nevében fogadja együttérzésünk kifejezését. Budapest, 1938. ápr. 2. Pollner György Pogány Ö. Gábor Porga Lajos.”

„Mélyen tisztelt, drága Mester!

Nagy megrendüléssel olvastam a Miniszterelnökhöz intézett kiáltványát és dermesztő igazságait szívszorolva és tehetetlenül nézem a többivel együtt, ki magyarsága mellett kisebbségé válik maholnap ebben az országban. A kormány gyalázatos és ostoba zsidótörvénytervezete ellen egy kiáltvány félélt szerkesztettem, melyet Móricznak és Bartóknak is elküldtem, hogy aláírják, rajtunk, „fiatalokon” kívül. Ugyanis nem hiszem, hogy avval, hogy egy csomó nyomorult kis zsidót kiszorítanak minden-honnan s beültetnek egy sereg svábot, országunk bajai megoldódnának. (Vida Jenő és társai csak örül-nek a dolognak.) Nagyon örülnék ha a Mester aláírná ezt a nyilatkozatot, melyet valamelyik lapban publikálunk. (Természetesen csak született magyarok írjuk alá.)

Ha valamelyik tétele a szövegnek változtatást igényel Ön szerint, mértékadónak vesszük és az *Ön javítása szerint* közöljük le.

Bp. 1938. IV. 9.

Szívességét előre is köszönve maradok
igaz tisztelője és híve Fodor József
Gábor Áron u. 43.”

„Olvastam a Magyar M.E.-höz intézett kitűnő írást. Majdnem minden sorával egyet értek. Szívélyesen üdvözöl Pallavicini György ögróf

1938. április 12. (postabélyegző)

I. Remete u. 16.”^{1 3}

Nemcsak a levelek „záporoztak” Szabó Dezsőre, de most már az újságcikkek, füzetismertetések is. A *Korunk*, az *Erdélyi Fiatalok*, a *Magyar Út*, az *Ungarische Jahrbücher*, a *Magyar Élet* és a *Magyar Nemzet* foglalkozik többször és elemzően a Füzetek tartalmával és sokszor idézgetik Szabó Dezső mondatait, megállapításait. Még olyan folyóirat, mint a *Szocializmus* is, hosszan méltatja a Füzeteket.

Ez Szabó Dezsőnek igazán nagy korszaka. Amikor – 1938. április 26-án – a képviselőház együttes bizottsága nagy többséggel elfogadja a zsidótörvényjavaslatot – Szabó Dezső nekiül és megírja *Az anti-judaizmus bírálat*a című elsodrő erejű tanulmányát. Az ötvenoldalas mű 1867-től tárgyalja a magyar történelmet és *Törvény? Örvény?* című fejezetében mélységesen elítéli a „Nemzet egy rétegének ki-pécézését.” Ugyanakkor kitűnően világítja meg a német veszélyt és a magyar hitleristák összefonó-dását, közös céljaikat:

„Hisz a német kormányhatalom korlátlan irányításában levő németországi sajtó valóságos erotikus ráhajlással védi Nyugat-Gyepű e záptojású Kolumbusát, (nyilván Szálasi nyilasvezérre gondolt. B. B. S.)

^{1 3} Az eredeti levelek az OSZK Kézirattárában.

Most már sok biztatást kap a népi íróktól és Kodolányi János hatalmas, nagyon szép, lelkes cikkel lepi meg 1938. október 23-án a *Magyar Nemzet* hasábjain. „Szabó Dezső visszatért oda, ahol a legvadabb s legdöntőbb harcok kavargognak s íme, teljes fegyverzetével ront rá az ártó szellemekre, melyek Magyarországot fenyegetik. Előadásokat hirdet, ismét elfoglalta helyét az előadói emelvényen. Csillogó szemek figyelnek rá, felszabaduló indulatok dübörögnek felé a kicsattanó tapsorkánból... Szabó Dezső: nomád. Nomád harcos. Nem tűr semmiféle féket, szubordinációt és köteléket... Ő az az ember, akít ha nem volna, föl kellene találnunk. Lehetőségei korlátlanok, mert minden korlátot lerombolt maga körül...” (*Az egyedüljáró*)

1939 májusában – júniusában hármas füzet jelenik meg: 49–50–51. Az oldalszám is példátlan: 224! Szabó Dezső ezzel a produkcióval önmagát tiszteli meg, hiszen június 10-én *hatvan éves*. Hívei is – elsősorban a „Ludasok” – kitesznek magukért: *országgra szülő* ünnepséget rendeznek május 23-án, Dezső napon, a *Városi-színházban*. Az ünnepség rendezője dr. Kardos Ernő (1981-ben Budapesten él.) A műsor rendezője dr. Németh Antal, a Nemzeti Színház akkori igazgatója. Parádés szereposztásban adják elő Szabó Dezső műveit. Enekkarok teszik ünnepélyessé az estet – és Szabó Dezső is beszél. Szabó Dezső-számot szerkeszt és ad ki a Magyar Élet. Mórincz Zsigmond köszöntője itt is megjelenik, – amit az estélyen olvastak fel – *Ott állok mellette* a címe. Bartók Béla sajátkezűleg írja meg elismerését és jókívánságait. Szabó Dezső – úgy tűnik – újjászületett.

A vaskos hármas füzetben új regénye közlését kezdte meg: *Miért?* címen. Most 160 oldalt közöl belőle, majd a következő kettős számban (52–53. szám) újabb 150 oldalt. És vége. A félbemaradt regényt többé nem folytatja. Miért? Nem lehet tudni. A jubileumi ünnepségről szólva ironikus humorizál: Köszönetet mond „a magas Kormánynak, hogy az ünnepségen részvételével nem okozott bosszúságot...” (*A Szabó Dezső-ünnep*. 52–53. szám.)

Az új lakás, a József körúton már valódi *Dezső kastély* volt: három tágas szobájával, komfortjával. Új bútorok és új könyvvállányok tették *szabódezsőssé*, otthonossá a lakást. A *13 000 kötetes* könyvtár – valóságos könyvtácaikat képezett. Itt kereste fel Szabó Dezsőt a népi írók kiadója, dr. Püski Sándor 1939 nyarán, hogy a Füzetekben megjelent tanulmányokat könyv alakban megjelentesse. (1981-ben dr. Püski Sándor New York-ban él.)

„Szabó Dezső belement a kiadásba és 4000 pengőt kért. Előlegként 1000 pengőt adtam, de amikor először jártam nála 150 pengőt hagytam ott. A megállapodás: .

Ngs. dr. Püski Sándor úrnak. Bpest.

Eladom Önnek a Szabó Dezső Füzetekben megjelent tanulmányok ötven nyomtatott ívre terjedő részének ötévi magyarnyelvű kiadó jogát. Ön ezért fizet nekem f. év. augusztus 15-én Ezer, f. év. szeptember ötödikén Ezer, f. év október ötödikén Ezer és december huszadikán Ezer: összesen Négyezer pengőt. A könyvhöz legalább egy nyomtatott ívnyi előszót írok s a korrektúrát és imprimatúrát végzem. Az ötévi kiadó jog a megjelenéshez, vagyis 1939. október havához pontosan öt évre fog megszűnni. Ön a következő napon a könyveket már nem árusíthatja, viszont én a művet rögtön kiadhatom.

Kiváló tisztelettel
Bp. 1939. augusztus 7-ikén
Szabó Dezső (s. k.)

Egyben nyugtázom Százötven (150) pengő előleg átvételét.

Szabó Dezső (s. k.)”

Az egész látóhatár – a címet Szabó Dezső adta, a fülszöveget Kovách Aladár írta – 1939 karácsonyára jelent meg. Három kötetben, összesen *1218* oldalon.

„Először 3000 példányban adtam ki, majd még kétszer. Összesen 9–10 ezer példányban került az üzletkebe. Bary Zoltán főügyész igen jóindulattal kezelte a Szabó Dezső művet, egészen keveset húzott, sőt a második kiadásnál biztatott is, hogy újból ne adjam be a művet, hanem úgy jelentsem meg, mint az első – változatlanul. Így is történt.”

Három héttel *Az egész látóhatár* eladása után – kitört a második világháború. A Ludas Mátyás-füzetek hatodik évfolyama elé – 1939. szeptember 21-én – *Az olvasóhoz* címmel Szabó Dezső, többek között ezt írta: „... a mai véres szemmel leselkedő veszélyek előtt mindenkinek erős fegyvel-

met kell önmagára szabnia. Vannak problémák és igazságok, melyeket ma egyáltalában nem lehet, s vannak olyanok, melyeket csak bizonyos határig lehet tárgyalni . . .”

Ez a korlát rányomja bélyegét a következő füzetekre. Szép és követésre méltó cikket ír a *Szellemi honvédelem-ről, A háború és a magyar szellemi élet problémájáról*, majd roppant érdekes tanulmányokat *Lombik és falanszter* és *A bánya mélye felé* címmel. Ebben az időben főleg a Magyar Nemzet idézgeti a Szabó Dezső-cikkeket, de Móricz Zsigmond is felfigyel: a *Kelet Népe* 1940. június 15-i számában részleteket közöl *A bánya mélye felé* tanulmányból.

A háború második évében Szabó Dezső nagy buzgalommal folytatja önéletrajzát és új sorozatot kezd *Elkergetett istenek* címmel. Ebben a nagy francia forradalom teremtette „új mitológia” istenségeit (Szabadság, Egyenlőség, Testvériség) és a demokrácia, liberalizmus kérdéseit tárgyalja alapos részletességgel. Sok ezekben a füzetekben a másodközlés is. A Magyar Nemzetben először megjelent *Budapesti séták* most ismét olvashatóak; egyre ritkább az új, az aktuális füzetnek készült írás. (Már a *hetedik évfolyamban* tallózunk.)

A *Teleki Pál* öngyilkosságára írt nekrológ teljesen világos: „. . . erre a matematikai képlet tisztaságával beszélő halálra minden magyar lelkében pisztolyt fogott önmagára . . .” (*Teleki Pál*. 1941. május.)

A miniszterelnök halálának oka: tiltakozás a szerződészegés ellen, a náci-német hadosztályok országunkon történő átvonulása ellen, a jobbak lelkében mély megrendülést és kijózanodást jelentett. [A *Teleki*-levél akkor még nem volt ismert.]

A füzetekben közölt – nagyobb lélegzetű – politikai tanulmány közlésére az 1941 júliusi (68.) számban kerül sor: *A döntő probléma* címen.

A nyolcadik (utolsó) évfolyamot Szabó Dezső már 1941 augusztusában elkezdte. Folytatja *A döntő probléma* sorozatot – és előveszi régi, már majdnem elfelejtett novelláit: *Béke, Az örült kunyhó, Tanárok, A fordított kukker* ismét a Füzetek oldalaira kerülnek. Háborús pangás . . .

Akkoriban keresi fel Szálasi Ferenc nyilasvezér, hogy megnyerje ügyének. Berentés Antal, az egyik „Luda”, mesélte el:

„Ott voltam a József körüti lakásában, amikor Szálasi belépett. Mindjárt lelkendezni kezdett: – Mester, ismerem a tanításait . . . ! Mi csecsemők vagyunk önhöz képest . . . !

Szabó Dezső gyorsan válaszolt: – Csecsemőkre nem bízám az országot . . . ! És pár mondat után formálisan kituszkolta, kidobta Szálasi. Nem csoda, hogy később a nyilasok belőttek az ablakába.”

Az előadásainak színhelye is megváltozik: Mészárosok és hentesek Ipartestülete a Rákóczi-tér 2. szám alatt. Ugyancsak Berentés Antal jegyezte fel: „A nagy német visszavonulás idején, Szabó Dezső bejött a *kopott* terembe és harsányan felkiáltott: Hol vannak a mázolók . . . ? – Hitler eredeti foglalkozására célozva. Azután a háborús események, elsötétítések miatt az előadások is véget értek.”

Szabó Dezsőnek a 78. füzetében még van egy nagy horkanása a „Mélymagyarakhoz”. Az akkori korszak néhány népi írójának volt ilyenfajta kísérlete a magyarság megbontására. Szabó Dezső intelmei megszívlelendők voltak:

„Mélyikém: ne mélymagyarkodj. Olyan nem magyar, és még inkább nem magyar népi dolog ez a saját csodapókságod előtti impresszárióskodás . . .”

. . . Tartsátok becstelen embernek és a magyarság ellenségének azt, aki bármily teendő ellátásánál ezt mondja: – Nem a tehetség a fő, az a fő, hogy jó magyar legyen . . .”

Amilyen váratlanul alapított Szabó Dezső folyóiratot 1934-ben, ugyanolyan váratlanul szűntek meg a Füzetek 1942-ben, a 80. számmal. Ugyanis egy rendelet 1942. július 17-én, korlátozó intézkedéseket hozott a 3 pengőnél olcsóbb könyvek, füzetek előállításával kapcsolatban. (Ez volt az ún. „ponyva-rendelet.”) Szabó Dezső *lélektani lehetetlenségnek* tartotta, hogy minden Füzetnél papírkitalást kérjen. Életrajzában erről így ír: „Júliusban egy bántás ért . . .”

Most, *negyven évvel* az utolsó Ludas Mátyás-füzet megjelenése után, méltán állapíthatjuk meg, hogy a *közíró* Szabó Dezső főműve ez a nyolcvan – egyedül írt, szerkesztett – füzet volt, mely a korba helyezze, feltétlenül a *progresszív* Szabó Dezsőt mutatja be. De a nyolcvan füzet, mint kortörténeti dokumentum, önmagában is *egyedülálló jelenség* a magyar irodalomban, publicisztikában.

Rónay László

TERSÁNSZKY ÁLLATREGÉNYEIRŐL

1925-ben jelent meg a Nyugatban *A csóka* című Tersánszky-regény, s a harmincas-negyvenes években újra meg újra feltűnnek olyan művei, melyekben látszólag nem az emberek, hanem az állatok a főszereplők. Ebbe a sorba tartozik a *Legenda a nyúlpaprikásról* (1936), *A csóka* új változata, *A szerelmes csóka* (1937), az *Egy vezérbika emlékiratai* (1938) és tíz évvel később, a *Harmadik Bandika a vészben*. Elbeszélései között is mind több olyanra bukkanunk, amelyekben emberforma állatok a főszereplők, akik romlatlanabbak, büntelenebbek, igazabbak, mint az emberek.

Valamennyit jellemzi a legenda-szerűség; ezt a fogalmat – a maga sajátos értelmezése szerint – címadóvá is teszi az író a *Legenda a nyúlpaprikásról*-ban. A legenda eredeti jelentése szerint „olvasmány”, az úgynevezett legendáriumok a szentek életrajzait tartalmazzák. A *Legenda a nyúlpaprikásról* főhőse Gazsi, a falu legelesettebb, legszerencsétlenebb flótása, maga is ilyen „szent”. A földi igénytelenség és a szegénység szentje, aki lelkében birtokolja az evangéliumi nyolc boldogság némelyikét. Az éhezők, a szegények és a sírók majdani boldogságát részletesen fejtegeti Péter apostol is levelében. („Még ha szenvednetek kell is az igazságért, boldogok vagytok.” 1 Pét, 3, 14. „Ha Krisztus nevéért ócsárolnak, boldogok vagytok, mert az isteni Fölség Lelke pihen meg rajtatok.” 1 Pét. 4, 14.) Tersánszky a maga legendáriumának befejezésében utal is regénye előzményeire, melyek boldogságot ígérnek az elesetteknek: „Tudom én, hogy egy ilyen Gzsit sosem tartanának méltónak arra, hogy ott szerepeljen a lélek nemességének, béketűrésnek, vértanúságnak, igazságnak, vidámságnak hivatalosan számon tartott nagyjai között!... Bárha én nyomatékkal kérdem; hogy: minek nem, ha egyszer minden érdeme megvan hozzá? ... Azért adtam demonstrációképpen a 'Legenda' címet a Gazsi történetének.”

Persze Gazsi nagyon is különbözik a kanonizált szentektől! Őt nem fényes ünnepek közé sorolják az égi boldogok közé, hanem az író szolgáltatta neki igazságot, ő osztja számára a földi boldogságot, mégpedig azon a szinten, mely Gzsinak a leginkább megfelel, hiszen rendes, megbecsült uradalmi alkalmazott lesz belőle, nem több. De Gazsi és a Gazsi-félek számára ez a boldogság csúcspontja, melynél többre nem is vágyakozhatik magukfajta ember. S még ebben is van mesészerű elem jócskán, mint ahogy az egész regényen végighúzódik a mesei igazságszolgáltatás szelleme: a zsupori mezőőr maga is ilyesmire hivatkozik, amikor Gazsi elhozza neki azokat a lelőtt nyulakat, melyeket a bankigazgató kocsisa a maga számára dugott el a mezőn. „... csak Isten tett vidám igazságot ezzel” – gondolja vígan a mezőőr, s ez a hol „vidám”, hol szomorú igazságszolgáltatás, mely olykor nagyon is kérdésessé válik, végighúzódik Tersánszky majd minden állat-történetén.

Arra is egyszerű alkalmat szolgáltatnak ezek a „legendák”, hogy bizonyos mértékig egyszerűsítve, mindenfajta fogalmi elvontság nélkül elelmélkedjék bennük az emberi élet fontos kérdéseiről, s a választ is úgy adja meg, hogy azt vagy az állatok, vagy az egyszerű emberek tehetik, a maguk színvonalán, mely az étellel hitelesített, s nem „komplikált”. A *Pimpi, a csíz* egyszerű alkalmat ad, hogy Tersánszky a szabadság relatív voltát jelezze, amikor Pimpi a maga elhatározásából választja a kalitka rab-ságát, s „fájdalom helyett örömben és megelégedésben fújja trilláit”. A szeretet természetéről szól *A két anya*, melyet majd szó szerint megismétel *A vezérbika emlékirataiban*. Az ember rosszabbik énjéről, gyilkolási ösztönéről elmélkedik *Az emberek jósága* című elbeszélésben, melyben megölik azt a medvét, amelyik bízik az értelmes, a szerető szívű emberben. (Ez a téma más változatban is megjelenik irodalmunkban: Pilinszky János *KZ-oratóriumában* tér vissza a „tisza szívű” állat, melynek ösképét ugyancsak egy legendáriumban találhatjuk, mely assisi szent Ferencről és a gubbioi farkasról szól:

Hol volt, hol nem volt,
élt egyszer egy magányos farkas.
Magányosabb az angyaloknál.
Elvetődött egyszer egy faluba
és beleszeretett az első házba, amit meglátott.

Már a falát is megszerette,
a kőművesek simogatását,
de az ablak megállította.

A szobában emberek ültek.
Istene kívül soha senki
olyan szépnek nem látta őket,
mint ez a tisztaszívű állat.

Éjszaka aztán be is ment a házba,
megállt a szoba közepén,
s nem mozdult onnan soha többé.

Nyitott szemmel állt egész éjszaka,
s reggel is, mikor agyonverték.

Ugyanígy közeledik az emberekhez Tersánszky elbeszélésében Janka, a medve, aki „pont a szeretet szent estéjén” végzi életét a gyilkos puskagolyótól, holott „bízott az emberekben és hűséges volt a gazdájához”).

A „legenda” műfaja, a teljességében antropomorf állati világ nagyszerű alkalmat ad Tersánszkyknak, hogy közvetetten szóljon az élet nagy kérdéseiről. Ugyanakkor azonban műfajválasztásában megnyilatkozik egyfajta óvatosság is, mely ezekben a bájos történetekben rutinszerűséget okoz. 1929-ben kapja első Baumgarten-díját, s ez után szinte évente szerepel a díjazottak között. A nagy nyomorgások kora véget ér. A Baumgarten-díj nem jelent túlságosan nagy anyagi biztonságot, de bőven keres hozzá, hiszen egyre-másra írja kisregényeit, melyeket alighanem a ponyva műfajába kell sorolnunk. A termékenység magával hoz egyfajta lazulást is, egyre magabiztosabban és természetesebben él jól bevált patronokkal, melyek jelenlétét az állatregények egyformaságában is érzni.

E regények és kisregények alapképlete nagyjából azonos: bennük egy tisztaszívű, okos, emberi mértékkel mérve is kiváló állati lény játssza az egyik főszerepet, s mellette egyre-másra tűnnek fel ugyancsak egyszerű, de jó szándékú emberek, akiknek életében majdnem mindig egyfajta igazságszolgáltatás is érvényesül. Hol felemelkednek jó tulajdonságaik révén – vagy éppen a körülmények szerencsés találkozására folytán –, mint a *Legenda a nyúlparikásról* Gázsija, hol váratlan, de az állati ész logikájával teljesen egyértelműen magyarázható tragédia következik be, mint a *Baleset!*? című elbeszélésben.

Tersánszky maga is egyfajta *paradoxográfiát* művel, amikor esett, szegény hőseinek – akár állati köntösben – igazságot szolgáltat. Ez az ókori prózában feltűnő műfaj voltaképp a mítoszokat értelmezte újjá, mintha azt a költők eltorzították volna, s a regényíróknak kellene régi jogaiba és történeti hitelébe visszahelyezni. Tersánszky több ízben is kifejti, hogy az élet igazságtalansága folytán a tisztaszívűek kerültek torzított, hátrányos helyzetbe, az ügyeskedők, életre valók eltapossák őket. Ezt a valóságos igazságtalanságot orvosolja a maga módján a „legenda” anyagában. Gázi például még sokkal lejjebb áll a társadalmi ranglétrán, mint Kakuk Marci. De ő is méltó arra, hogy az író felemelje, s megmutassa jellemének eredendő nemességét. „... benne teljesen lefokozódott az életöszton – írja Schöpflin Aladár –, csak ténfereg, ütődik jobbra-balra a világban, gondolata sincs, hogy magán segítsen. Egyetlen vágya van: nyúlparikást enni, és ezt se tudja elérni. Akiknek egész rakás nyulat hozott haza, azok nem adnak neki belőle, ő maga csak ábrándozni tud róla, de azt is csak úgy, hogy majd hoz nyulat a mezőőrnek, akinek nyári konyhájában télen lakik, aztán kér belőle egy tányér parikást.”

Gázsiban valóban érzni a teljes egyszerűséget, s ugyanakkor benne mégis az emberi érzések ősrétegei, egy, az idők folyamán, a társadalom által megrontott lelki őstípusig nyúl vissza Tersánszky, mikor újra fölfedezi a teljesen természeti embert, aki nem igyekszik rendet tenni magában és maga

körül, hanem olyannak fogadja az életet, amilyen. S ahogy az antik regény visszaállította a mítosz eredeti értelmét, úgy rehabilitálja Tersánszky ezt a már-már ősinek nevezhető embertípust, mely néha azonos magával a természettel, belé olvad, s vele lélegzik. Gazsi élete csupa rettegés, mintha vak erők vennék körül, melyek folyvást vesztére törnek. S ugyanezt a rokon érzést fedezi föl Paprikás, a nyúl szemében is, aki – Tersánszky állatregényeivel kapcsolatban alighanem ezt a vonatkozó névmást illik használnunk a nyulak, csókák és gímek „személyeivel” kapcsolatban – a körvadászat zaja elől menekülve rémülten inal a mezőrék nyári konyhájába, hogy ott találjon menedéket. Amikor Gazsi ki akarja halászni a kemence üregéből, „a nyúlnak a két szemében mérhetetlen, zokogó esdeklést látott”. S megérzi e tekintet üzenetében, hogy mindketten egyformán kiszolgáltatottak, nyomorultak. A természetbe olvadás, a természettel való azonosulás módját mutatják azok a jelenetek is, melyekben a megszelídített Paprikás és Gazsi mélyen „emberi” viszonyáról, kapcsolatáról szól az író:

„Máskor meg . . . és ez volt többször . . . Paprikás sarkában Gazsi hozzá hasonló, vad tapsifülest látott. Alig akart elmaradni ez a nyúlajtás Paprikástól.

No! Gazsi nagyon kitalálta, miről van szó. A Paprikás eladó nyúlkisasszony volt már rég. Hát a nyomában feltűnedező tapsifülekétségek kivül az udvarlói voltak.

A tény mégis az volt, hogy a Paprikás, magánál az édes-kedves párjánál is jobban vonzódott, lám, Gazsihoz, a gazdájához, amikor a párját is otthagya Gazsiért.

Szerette is Gazsi úgy ezt a Paprikást, mint emberszív nem szeretett még. Meg nem vált volna tőle semmiért. Kérték Gazsitól már a nyulát . . . tréfából is próbára tették . . .”

A „legendák” és állatregények antropomorfizációja fokról fokra finomodik Tersánszky írói gyakorlatában. *A szerelmes csókában* – mely a legkorábbi közöttük – jóval kevesebb nyoma van az azonosuló részvétnak, itt az emberiesítés egyértelműbb, jóval ironikusabb. A célzások, utalások pontosan lefordíthatók. Tyákó, a csóka első nevelője nagybátyja, a püspök. „Ő mindig a legokosabb csóka a nemzetségünkben. Mivelhogy mindig ő a legnagyobb és legerősebb csóka. Magányosan él, mert az ő családja az egész csókanemzet, s feleség- és gyermek gondoknak nem szabad őt zavarni nagy hivatása teljesítésében. Ez a cölibátus különböztet meg bennünket a kálvinista varjaktól, akiknek papjaink házasodnak.” S talán még ennél a részletnél is ironikusabban idézi ugyanebben a regényében a „Szentháromság-tant”, mely a „csóka-hit foglalatja”. A csókáknál ugyan nem háromszemélyű egy istent tisztelnek, hanem négyet, a tavasz, a nyár, az ősz és a tél istenét, s valamennyinek igen nagy szerepe van az állatok szerelmi életében.

Az állat-szimbólumokat *A szerelmes csókában* olykor maguk az emberek fordítják le. Amikor Tyákót a dühödöt és féltékeny csókaferjek intim kapcsolatai miatt félholtra verik, és elüldözik, eszméletét vesztve fekszik a fák alatt. Arra járnak a „félelmetes lények”, s így kommentálják a csókatetem látványát: „. . . én azt hallottam, hogy a csókák minden ősszel püspököt választanak maguknak, és ilyenkor olyan vad verekedéseket rögtönöznek, akár nálunk a követválasztáson. Talán ez is valami bukott jelölt itt. . . Azt hiszem, az emberek is legszívesebben így némitánák el ellenfeleiket. Ez valami ellenzéki vezér lehetett.”

A szerelmes csóka Tersánszkynek önmagáról talán legtöbbet eláruló regénye. E közvetett formában majdnem mindent elmond arról a világról, mely a regény születése előtt három esztendővel kis híján öngyilkosságba kergette. Egyszer sem leplezi le oly élesen a pénzre és a szerzésre épülő társadalmat, mint éppen itt, ahol a csóka végre kendőzés nélkül vallhat az író legszemélyesebb érzéseiről. „Hovatovább pedig – mondja Tyákó – egyetlen hatalom lesz, a pénz hatalma.” S a pénzen alapuló csókatársadalom abban sem különbözik a kor emberi világrendjétől, hogy hazugságra épül. Testvérei közül Tyákó bizonyul a legéletrevalóbbnak, hamarosan mocorogni kezd a fészekben és egy vigyázatlan mozdulatánál kizuhan, s beleesik az alattuk levő, mélyen megvetett – mert aki lejjebb fészkel, a csókák világának is lenézett tagja – baglyok közé. A kiscsóka a sötétben elmélkedve némi iróniával jegyzi meg, nem is az a baj, hogy kiesett otthonából, s most aggódva keresik, hanem az, hogy éppen ide! „Hátha még azt tudták volna, hová kerültem! Bizonyára inkább láttak volna palacsintának a fa tövében, mint hogy ilyen züllött társaságba keveredve, már ilyen fiatalon. Hiába, a társadalom már ilyen önzetlen. Szívesen feláldozza a legnagyobb fiát is szent elveirért.” S ennek az általános érvényes társadalmi erkölcsnek foglalatát fejti ki Krox, a torna- és vívómester is, aki a kis csókákat először oktatja. „Aki gyöngre – mondja nagy bölcsen –, az csak a köznek használ azzal, hogy mindenki felrúghatja, és elkaparinthatja a csőre elől a falatot. Ha pedig így éhen fordul fel, akkor is csak a köznek használ tetemével, ha marad még hús rajta, amit felfaljanak társai.” A szegény csóka és a szegény ember értéke nagy-

jából egy. Amikor Tyákó hosszas bolyongások után a kaszárnyába kerül, ahol végleges otthonra talál, jól megjegyzi az őrmester bölcsességét: „... egy sánta csirke többet számít egy honvédnél, mert a sorozás nem kerül egy fityingbe se.”.

A *szerelmes csóka* talán az egyetlen olyan Tersánszky-regény, amelyben nem a cselekmény az igazán fontos, hanem a keret, amelyben az író kedve szerint fejtegetheti eszméit. Különösen filozófiai nézeteit adja szívesen Tyákó és a többi szereplő szájába. Kedvenc gondolata, hogy a megromlott emberi közegben az emberiség legfontosabb pozitív elvei visszajukra fordulnak, relativizálódnak. Riki-krox, az énektanár, aki Tyákóra nagy hatást tesz a természetes erkölcsiség hangoztatásával, így nyilatkozik fogékony és lelkes tanítványának az igazságról: „... az igazság nem lóg a levegőben, hanem a többség csinálja, és aki más tesz, az bolond. Viszont, aki elismeri magáról, hogy bolond, ahelyett, hogy százat csinálna a maga többségének, az már rászolgált a nevére.”

Tersánszky visszatérő gondolata, hogy egészséges lélek csak jól fejlesztett, harmonikus testben lakhatik. Ideálja – mint ezt nemegyszer hangoztatja – a spártai nevelés, amely e kettősséget egyesíteni tudta, s ugyanakkor nyíltan megvallotta az erősebb jogát. Becsületesebb, igazabb volt az a világ, mint a mai, mondja, mert nem ítélte el a kis gazembereket a nagyok törvényeinek szellemében. Mindezt „csóka-színvonalon” is kifejezi *A szerelmes csókában*. A kaszárnyába került madarat az őrmester fia, Miska mindenféle mutatványra megtanítja, s végül arra buzdítja, hogy lopjon ki néhány piculát a számvevő őrmester előtt tornyosuló pénzhalomból. Tyákó elgondolkodik.

„Kissé haboztam. Mert tudtam már, hogy az emberek egészen más törvényeknek hódolnak, mint az állattársadalom. Ők csak bizonyos szertartások keretén belül lohatnak büntetés nélkül egymástól, amiknek a szentélyeit bözéknek s több effélének hívják.

Úgy tudom, hogy egyetlen egy országa volt csak az embereknek, ahol nyíltan tanították az iskolában az ifjúságnak, hogy az ügyes tolvajlást is szentesíti a törvény: már azzal, hogy amiről nem tud, az szabad. Ebből legalább annyi igazságérzet sugárzik, hogy ott nem kellett szégyenkezniök a nyomorult csirketolvajoknak, akik a betevőért vétkeznek a nagyobb gazemberekkel szemben, akik hamis bukásokkal, közéleti panamákkal, a csömörön túl is tömni akarják magukat.

Ez az ország Spárta volt, és fiait az egészség fiainak hívták az emberek. De kipusztították őket, s velük az egész fajtájukat. Csak a jogról, az igazságról, a szépségről való és elferdített elveiket használják most is a népek.”

A természetjogot több változatában is fejtegeti a regényben. Mint ahogy már-már kanonizálja a természetes észjárást is. „... a bölcsesség nem az – eszmélkedik Tyákó –, hogy csupa okosat beszélünk, hanem hogy el tudjuk hallgatni azokat a számárságokat, amiket pártatlan igazság névvel illetünk.” A „számárságok” közé sorolja a hagyományok kábult tiszteletét, s a babonáságot, mert ezek „bódítószerek”, s azért is terjednek macacsul, mert jobb szeretjük „megőrizni, mint beismerni” butaságunkat. Ezzel kapcsolatban több ízben is visszatér a vallásos hit kérdésére. Tersánszky maga alighanem a természet-vallás talaján állt, s mint Tyákó ő is némult döbbenetet érzett, amikor a világegyetem hatalmas körforgásában ráébredt a maga parány voltára. De mihelyt mindezt elméleti rendszerbe foglaltan látta viszont, s természetfeletti magyarázatával találkozott – melyeknek közös vonása, hogy mind tévedhetetlennek tartja magát –, az „egy bárgyú hahotával kavardott tova róla”.

A „legelemibb természeti törvények” az egyetlen elfogadható tény. A többi gondolat kísérlet, a fogalomalkotásé vagy az általánosításé is, csak relatív lehet. Gürinka, a kedves csókaasszony, Tyákó egyik szerelme igen gondosan ki is fejezi ezzel kapcsolatos elméletét:

„Tulajdonképpen minden általánosítás teljesen relatív a legelemibb természeti törvények kivételével. Mert hogy egy egészen útszéli példával éljek; ha azt mondom: 'a vágy rosszabb, mint a kielégülés, mert fáj, míg amaz élvezet' ... és ha erre azt mondom: 'a kielégülés rosszabb, mint a vágy, mert ezt a csömör követi, míg amazt a gyönyör' ... hát mindkettő teljes igazság, s azt mutatja, hogy minden általánosításnak az ellenkezője is igaz. Így lévén azonban, megállapíthatjuk, hogy minden általánosítás haszontalan, amellettt hogy minden fejtegetés értelmetlen, és minden megállapítás bizonytalan, ha valami pozitív, egyetlen, tehát ismételtetlen jelen esetre nem vonatkozik. És persze, amennyiben ez is, amit most állapítottam meg, éppen ilyen általánosító megállapítás, akkor ez bizonyos tekintetben a szavak csődjét jelenti, hogy általuk valamit megérthessünk és elérhessünk, ha csak ...”

Itt Tyákó megszakítja a bölcs csókahölgy előadását, aki a filozófia történetének egyik legizgalmasabb kérdésébe gabalyodott bele. A történelem tragikus korszakaiban, midőn az ember bizalma megrendül a tapasztalásban és a szellem értékeiben, újra meg újra jelentkeznek az a filozófiai szkepticizmus,

melyet itt is olvashatunk. Kínzó élességgel fogalmazódik meg ilyenkor az a valóban súlyos probléma, hogy a mindennapos tapasztalás nem tükrözi adekvátan a dolgokat. Akadnak olyan szélsőséges gondolkodók is, akik szerint az érzéki adatok hamis látszatok, s nem alkalmasak az ismeretszerzésre. Parmenidészről és Zénontól Humex-on keresztül a modern kor filozófiai gondolkodásáig, ha elméletibb kifejtésben is, de találkozhatunk azzal az eszmével, hogy mindenfajta ítélet bizonytalan. S Tersánszky ezt a gondolatot nem a kanti értelemben érti: nem úgy gondolja, hogy a szkepticizmus az emberi fejlődés természetes tudatállapota, melyet a fejlődő ész meghalad, hanem mintegy a természetes észjárás végkövetkeztetésének állítja be, olyan felismerésnek, melynek szabályoznia kell és lehet az ember létmódját. És a csókák világában legalábbis valamelyest hatnak ezek a felismerések, hiszen – mint Tyákó meséli – itt nyilvánvaló, hogy az érzelmi világban semmiféle törvény nem érvényes, illetve csak egy: úgy kell örömmel élni az életet, hogy sose kísértsen a csömör és a hiábavalóság érzése. De így – erről gyakran beszélgetnek a csókák egymás között – az emberek nem tudnak élni. Mert „bennük egyszerűen felgyülemlik a kultúrában elhasználatlan és levezethetetlen gyilkolási ösztön, akár a kocsimák parazslegényeiben a virtus. Ezért rontottak népek és fajok, nemzetek és osztályok egymásnak, mert hiszen arra, hogy a föld sárgulója tízszer annyi embert kényelmesen és jóllakottan eltarthasson, százezernyi békés mód kínálkozik.”

A szerelmes csóka s A vezérbika emlékiratai bölcselkedő traktátusaiban újra meg újra felvetődik az a kérdés: hogy a vér és a veríték „mocsakában” élő emberiség megfejtetheti-e az élet, az igazi élet titkát. Tersánszky szerint az életen mindig életmódot kell értenünk, s ennek mikéntje foglalkoztatja, nem az élő anyag keletkezése és múlása. Nézeteit bőségesen dokumentálja állatregényeiben, legegységelműtben *A vezérbika emlékirataiban* fogalmaz, midőn azt fejtegeti, hogy akiknek az Élet feltárulkozik, azok soha nem „szóradatokban”, hanem tettekben mutatják meg „megihletődésük mérvét”. De azt is hozzátesszi, hogy az emberek tettei többnyire rosszra irányulnak, mert az emberiség még nem érkezett el szellemi fejlődésének arra a fokára, amikor újításait és fölfedezéseit a maga javára kamatoztathatja. E nézeteit meglehetősen közvetetten és leegyszerűsítve adja a gím ajkára, mégis a történelem további fejlődése sok vonatkozásban igazolta elképzeléseit.

De nemcsak az egész emberiség vonatkozásában hangoztat Tersánszky némiképp szkeptikus elveket, hanem úgy látja, hogy az egyéni kiválóság is inkább szerencsétlenségek forrása, semmint a fejlődés hajtóereje. „... keserves dolog az – írja *A szerelmes csóka* bevezetésében –, ha valaki kiváló egyéniség, ... a dicsőség egyenesen végzetes szerencsétlenséget hoz bárkire”. Állatregényei majdnem mindig ennek a tételnek illusztrációi, hiszen a csóka vagy a szarvasgím bármily kiváló is, nem szabadulhat az átlag kötöttségeitől. Tyákó szinte páratlan bölcsessége annyira elegendő, hogy megmentheti életét, megmaradhat a veszélyek közepette, és maga választja a biztonságot adó kalitkát, amely megőrzi az individuumot. Az egyén legfeljebb a társadalmon kívül találhatja meg boldogulásának feltételeit. „Hősei nem a társadalmi kiváltságok kapuit döngetik – írja Bóka László *A szerelmes csókáról* –, hanem remekül érzik magukat a társadalmon kívül. Hősei nem hősök, mégis hódítanak, mert csóka-császárogásuk, csibész szemtelenségük, gyerekkotyogásuk ösztöneiknek azoknak a mélyeihez szólnak, amelyek csak eufémizmusok hazug álrühájában merik néha felütni a fejüket.” Talán ezért is nevezhetjük ezeket az állatregényeket társadalmi szatíráknak, holott az író tiltakozott e feltételezés ellen.

Aki ennyire tisztában van az individuális kiemelkedés korlátaival és nehézségeivel, nyilván azt is pontosan látja, hogy az írói eredetiséget is sajátos áttételeken keresztül tudja megvalósítani. Tyákó ezzel kapcsolatban is kifejti nézeteit, melyek aligha különböznek Tersánszky elveitől. „... nem izgat az eredetiség – mondja egyhelyütt –. Legfeljebb megjegyezhetem róla minden kapcsolat nélkül az előzőkhöz, hogy épp azt tartom igazi eredetiségnek, ha valaki úgy tudja beadni a saját kieszelését, mintha azt a közajkról szedte volna.”

A szerelmes csóka meglehetősen komor képet rajzol a szellem fejlődésének lehetőségéről. Tyákó repdesései során megismerkedik városi rokonaival, akik látszat szerint sokkal bölcsőbbek, mint az erdei csókanemzetség, hiszen büszkén vallják a felvilágosult természettudományos elveket, s alaposan átértékelik mindazt, amit annak idején nagybátyja előadásában hallott a világrépről. Tyákó azonban hamarosan felismeri, hogy az elméletek lehetnek ugyan újjak, de abban mindegyik közös, „hogy az ősi csóka hitregékhez kapcsolódnak”, azaz a tudásnak van egy ősi foka, melyet meghaladni és variálni lehet, de igazában elszakadni tőle – soha. Az új nézetek kivétel nélkül elméletnek tartják magukat, s valamennyi jogot formál a csatlakozhatatlanságra. Valójában azonban épp ez a legnagyobb gyengeségük, hiszen megmerevedve alkalmatlanná válnak a fejlődésre, az új gondolati elemek befogadására. Ebben persze

megint tetten érhetjük az író vonzódását a naturális, a természetes észjáráshoz. Vagy ahogy Tyákó mondja önmagáról: „Nekem . . . kissé paraszti irtózatom van minden csináltságtól”. Számára a bölcsélet nem az életről való elmélkedés tudománya, hanem az abban való teljes elmerülése, s olyan apró élettények felmutatása, melyek bölcséleti mezben is értelmezhetők. Csak ilyen magatartással lehet véleménye szerint ismét helyreállítani a világ és a gondolkodás megbomlott egyensúlyát, melyet oly megragadó hitellel és erővel ábrázolt több nagy regényében. Hogy a világról, vagy az emberről milyen képet alakítunk ki magunknak – hangsúlyozza –, az mindig a nézőpont kérdése, tehát alapvetően relatív. Meglehet, a csókák, akik följebb élnek a fán, mélyen megvetik a sötétben bujkáló baglyokat, akiknek csak lejjebb juthat odú. De a tételt meg is lehet fordítani: a baglyok ugyanígy lenézik a csókákat, hiszen azok nem látnak a sötétben. Tyákót élethetetlennek és ostobának tartják a kisbaglyok, bagolyanyó azonban védelmébe veszi: „– Ne bántsátok! – szólt. – Ez a kis buta is jót fog egy rendes családban. Másként sosem tudhatnátok, milyen ügyesek vagytok.”

Hasonló relativizmus jellemzi azt a módot is, ahogy a csóka a társadalom erkölceit szemléli. Tyákó több ízben is ellenkezésbe és összeütközésbe kerül a társadalom által kodifikált erkölcsi renddel. Mindig olyankor, amikor természetes hajlamait igyekszik követni, s olyat tesz, ami neki, személy szerint, jó. Ebből egyértelmű a következtetés: a törvények azért születnek, hogy az egyén jóra irányuló hajlamait megfékezzék, hogy elnyomják azokat az ösztönöket, melyekkel a természet ad jelt magáról. Amikor Tyákó ráveszi az ifjú csókákat, hogy a felnőttek módjára játsszanak „szerelmesdit”, hatalmas botrány tör ki, s az idősebbek iszonyúan elpáholják őket. Pedig ez a „játék” becsületesebb és igazabb volt a felnőttek életének keserű valóságánál:

„Hiszen elvégre is, mi csak a felnőtteket utánoztuk. Sőt az utánzat ezúttal jobb volt az eredeténél. Hiszen a meglett csóka-hitestársak közt sokkal több veszekedést, torzalkodást láttam, mint odaadást, míg mi, ifjú szerelmespárok, csupa gyöngéd egyetértés és kedvesség voltunk egymáshoz. Hát ha azzal a nagyszerű családi kötelességekkel kecsegtetnek bennünket a jövőre, és botorsággal szidalmazták ifjúságunkat, akkor bizony inkább maradjak örökké akár hülye ifjú is, mint okos felnőtt.”

A *Szerelmes csóka* baglyai bizonyos mértékig a természetes életmódot választó és vállaló „hülye ifjak”, akiket megvet ugyan az egész társadalom, de nem tud mit kezdeni velük, mert nappal alsznak, és csak akkor jönnek elő, amikor leszáll az éj. A baglyok lehetnek akár az éjszakai kávéházakban gyülekező írók-újságírók szimbólumai is. Ezekre is haragszik mindenki, de életmódjuk többé-kevésbé megközelíthetetlenül teszi őket. Éjjel azonban elemükben vannak: „gyalázatos visongással meg huhogással ijeszti fel álmukból a jámbor nappali madártársadalmat”. „Nyomorúságos pincelakásokban” élnek, meglehetősen szegényen, s hiányzik belőlük a jó modor és a tisztesség.

Az igazi költészetnek mégis sugárzása van, melynek, aki csak ismerkedik vele, nehezen tud ellenállni. Hősünk nagybátyja emelkedett, szép és kenetes prédikációkat mond, ezek azonban hamarosan leperegnek a hallgatóról. Riki-krox, az erdei énektanár viszont gyönyörű hanggal rendelkezett, életmódja is kötetlen és felháborító volt, mint az igazi művészemberé, nem véletlenül óvták hatásától gyermekeiket a jól nevelt csókaszülők. Ám az énekes mégis nélkülözhetetlen tagja a csókák nagyszerű társadalmának, mert „akit csak valami bánat ért, csak odament hozzá, hogy nótát és hetyepetyéjét hallgassa, és már különkülön megvigasztalódott az életen, mint püspökünk legkenetesebb erkölcsi prédikációjától.” Ezúttal Tersánszky szükségesnek tartja Tyákó szavaihoz hozzáfűzni a maga nézeteit is. . . . az emberek közt is ilyenek a művészfélék. Nem hogy megtűrik őket, de kénytelenek megtűrni, mert ha nem akadnának köztük ilyen léha, vidám lelkű Riki-krox fajták, hát beledögölnének az unalomba, vagy egymást kezdenék öldökölni azért a rémítő ostobaságért, amit úgy neveznek, hogy tökéletes erkölcsi társadalom. Mert bár mindenki hangoztatja, hogy erre kell törekedni, azért magában úgy van, mint egy nagyszerű orvossággal, hogy inkább másnak kívánja, hogy része legyen benne. Maga beéri már kártékonyabb étkekkel és italokkal is, sokkal szívesebben. Így hát azt hiszem, hogy ha valaha el is lehetne érhető egy tökéletesen jóerkölcsű társadalom, a tagjai kénytelenek volnának maguk közül sorshúzás útján letisztességteleníteni egyeseket, hogy nagyon kirívó kivételek ne legyenek benne azok, akik mégis megbotolnának. Ezért van, hogy az emberek, az ilyen Riki-krox-félék iránt, akiket leszólnak nyilvánosan, titkon nagyon is hálásak lelkükben a rossz példáért.”

Az író e szavakkal egyszerre igazolja Kakuk Marci látszólagos erkölcstelenségét és a maga életmódját, művészetszemléletét is. Kakuk Marci, a társadalom szemszögéből legalábbis, deviáns magatartást tanúsít. (Mint ahogy Tersánszky is azt tanúsított sok esetben.) Ám ez az átlagtól való eltérés ugyanakkor megajándékoz az igazi költészet szabálytalanságával, és olyan erkölcsi példával, melyet

erkölcstelennek nevezhetünk ugyan, de lelkünk legmélyén élnek és munkálkodnak azok az ösztöneink, melyek inkább ezekkel azonosítanak. Embervoltunkhoz hozzátartozik ugyanis, mint ezt Tyákó nagy bölcsen megállapítja egyik elmélkedése során, hogy az utat összetévesztjük a céllal: pénzt halmozunk, s közben elmulasztjuk azokat az örömeket, melyeket a felhalmozott pénz révén igyekeznénk megszerezni. „Így gürölnék költők, tudósok, művészek, penészes pandekták és festékesdobozok közt, és legfőképpen a koporsójukat vagy a sírkövéket bámulja meg személyük helyett a sóvárgott dicsőség.”

A *szerelmes csóka* történetének középpontjában az emberi társadalom képmutató és hazug erkölcsének megvető méltatása, leleplezésének szándéka rejlik. Az életnek szinte minden területéről elmondhatja véleményét az író csókahősével. Kiváltképp sokszor fejtegeti elképzeléseit a nevelésről, mely merev és természetellenes szabályaival eleve képmutatásra serkenti a fiatalokat. Mondanunk sem kell talán, hogy Tersánszky elemében van, amikor a fiatalok nemi felvilágosításáról elmélkedik, hiszen egyik visszatérő – nem is alaptalan – feltételezése, hogy a felnőttek társadalmának nagyon sok gátlása származik abból, hogy az ifjúság számára sok téma „tabu”, mert az életben és a törvényekkel szabályozott emberi környezetben rendszerint nem a hozzáértők foglalkoznak a nemiség témájával. Nyilvánvaló – fejtegeti Tyákó a csóka –, hogy a nemiségnek meghatározó jelentősége van az egész emberi történelemben. Ezért is érthetetlen, hogy vele államférfiak, bírák és ügyvédek foglalkoznak, nem pedig orvosok. A szerelemről általában kialakul egy ideális kép, amely azonban nem adekvát a valósággal. Ilyesformán ugyanis sok olyan vonatkozása is kanonizálódik, mely természetellenes.

A *szerelmes csóka* olyan korszakban fejtegeti nézeteit, amikor a jó középosztálybeli keresztény erkölcs központi problémájává vált a nevelésnek. Az első világháború súlyos következményei fokozott önvizsgálatra készítették a társadalom úgynevezett vezető rétegeit is, melyek a maguk számára azt a tapasztalatot szűrték le a történelmi földrengésből, hogy fokozni kell az erkölcsi nevelés hatékonyságát, hogy majdan egy edzett, a kemény önevelés iskoláját elvégzett nemzedék próbálkozhassék megváltoztatni a trianoni végzést. E szilárd erkölcsiség megteremtésén különösen a vallási közösségek fáradoztak. A korszak ideáljának legjellemzőbb megnyilatkozásai Tóth Tihámér százszáz példányszámban közkézen forgó munkái voltak (legismertebb a *Tiszta férfiúság*). Tersánszky csókája bizonyára rá is céloz, amikor inkább az orvosok feladatává szeretné tenni az ifjúság nemi felvilágosításának ügyét. „Az emberek, tudom, egész könyvtárakban fektetik le az ideális szerelem körmönfont szabályait és tüneteit – mondja a többi között –. De csak egyet jegyez meg rá. Mi jobb? Ha illúzióimba beleférnek kétes tisztaságú dolgok is, hogy ne csalódjam soha bennük, vagy kiküszöbölöm őket, és aztán csömört kapok a tiszta szerelemtől is, mert tapasztalnom kell, hogy az nem lehet el kétes tisztaságú dolgok nélkül?”

Tersánszky ifjúságától kezdve tapasztalta, hogy miközben lelkesítő eszmék hangzanak el a tiszta erkölcsről, a jellemről, a társadalomnak meghatározó jellemzője a képmutatás, melyet Tyákó a „tisztességes modor” fogalmával azonosít. Alighanem messzire vezetne, ha e korszak nevelésének és erkölcsiségének belső ellentmondásait fejtegetnénk, melyeket a csóka oly vonzó szakímonddal nevez meg. Kétségtelen, a sokat emlegetett „jómodor” elsajátítása közben a fiatalok is találkozhattak olyan jelenségekkel, melyek enyhén szólva megkérdőjelezték ennek érvényességét. Az úgynevezett „korporációk” csak a középosztályi ifjúság számára voltak nyitottak, s hogy mit is jelentett ezek „keresztény szellemisége”, arra vonatkozóan jó fogódzkodat adhat például Thurzó Gábor *Bárány az akolban* című elbeszélése, melyben egy ilyen közös együttlét élményítő valóságát idézi föl, azt is éreztetve, hogy az erkölcsi célkitűzésekbe belejátszott a majdani „országvezérlő feladatok”-ra való felkészítés szándéka is.

A *szerelmes csóka* erkölcsi fejtegetései során nagy szerepet kap az író sokat hangoztatott elméletellenessége is. Szerinte a bölcelet épp a tett hiánya. Amikor az embernek nincs módjában cselekednie, akkor kezd el elmélkedni arról, mit is tenne. Ezt nevezik filozófiának. A fennkölt erkölcsi törvények forrását pedig az undor érzésében kell keresni: amikor eszmélkedés vagy a tapasztalás közben megtalálunk valamit, ennek okát igyekszünk szabályok formájában kirekeszteni.

A regényben, akár csak a kor egyik legsikeresebb művében, *Az elsodort faluban* élesen szembeállítja az író a „bűnös város” és az „érintetlen, tiszta falu” erkölcsiségét. Természetesen Tyákó ezt is a tapasztalat szintjén általánosítja. A városi csókák ugyanis féltékenyen ügyelnek a társasági illemszabályokra és a jómodorra, s közben szemet hunynak olyan erkölcstelenségek fölött, melyet ők is elkövetnek. Természetesen nem nyíltan. Mert a városi csókák – szemben vidéki rokonaikkal – sem az érzés, sem a tett szintjén nem ösztönlék. „... azt tapasztaltam – mondja a csóka –, hogy a városi csókálányok maguk azok akik túltesznek kacérságban a legvirgoncabb vidéki lányokon is. Szemükbe szinte nem is nézhettem. Csak legfőképpen a kontyukból különböztettem meg őket. Annyira kizárólag hátat fordított-

tak nekem. De ami jobban feltűnt, hogy a menyecskék, sőt a korosabb, férjes nők is egészen nyíltan viselkednek velem ilyen szabadosan. Hogy azonban erre a hímcsokak valami nagyon gyűlölködő vagy féltékeny pofákat vágnának rám, alig észleltem. Legalábbis egészen az udvariasság alá rejtették érzéseiket. Annyi bizonyos, hogy az egész érintkezésmód alig hasonlított ahhoz, amit csókatársaságban az erdőből ismertem.” A „simánci” városi csókok a beszédet, az emberi érintkezés eszközt is kiforgatják eredeti valójából: „nemcsak önmagáért való élvezetté vált náluk, hanem finom-finom élű fegyverré készítették ki egymással szemben”.

Az *elsodort faluban* mely hat évvel *A csóka* (ezen a címen közölte *A szerelmes csóka* első változatát Tersánszky a Nyugatban) előtt jelent meg, Szabó Dezső szinte monumentális, s irreálisra növeszti a tiszta ember típusát, aki izmaiban őrizi „egyetlen akarat mámorát”, s megtestesítője „a tömegek egészséges érzék”-ének. Tersánszky csókája nemegyszer hasonló problémákat fejtet, de sosem rugaszkodik el a valóságtól, sosem téved az illúziók ingoványába. Ez a csóka józan és talpraesett, mert rokona Kakuk Marcinak is. S ugyanakkor némi iróniával is rendelkezik, ami Szabó Dezső hőseiből teljességgel hiányzik. Azt Tyákó is jól látja, hogy az „alsóbb néposztályok” természetes és romlatlan ízlése, érdeklődése sokkal fogékonyabb mindenfajta új hatás, különösen a művészi modernség megnyilvánulásai iránt. De ezt a felismerését sem elméleti általánosítások formájában közli, hanem egy szellemes, ötletes helyzet forgatagában, amikor a művelt ezredesné szalonjában modern zenét játszanak a muzikusok:

„Az ezredes igen egyszerű bácsi volt. És sokszor nyíltan bevallotta, hogy neki ezek az új zenei remekek úgy hatnak, akár a fűrészfű vagy a gyöngytyúk idétlen nyiszergése.

A vendégek közül persze többen szörnyülködően és buzgólkodóan igyekeztek vitatni az alezredes előtt az új művészi muzika szépségeit.

De többit láttam ugyanezek közül a vendégek közül, hogy unottan bámészkodnak el éppen a legújabb művészi darabok játéka alatt. Önkéntelen kis ásitásokat gyúrnek le és csak röstelnek fészengeni. Míg aztán, kimenet az udvaron, egy közönséges verkli hangjaira, éppen olyan önkéntelen röstelték el, hogy megragyo a szemük, és füttyre idomul az ajkuk.

Vizont észrevettem egy kapitány úrhoz járó borbélylegényt, aki flótázott műkedvelésből, hogy az udvaron állva gyönyörrel és szájtátva eresztette át hallóidegein az ezredesné magánhangversenyét. Pedig hát ez a közönséges lelkű fickó aligha komédiázott, s még kevésbé volt fogalma, hogy a legújabb remekeket élvezi. Konyitani pedig sohasem konyított a zenetörténethez.”

A csóka azt tartja az emberek legnagyobb vétkének, hogy nem becsülik a lét legszebb ajándékát, magát az életet. Ez is Tersánszky visszatérő gondolata. Végigélve a front borzalmait, látva a hullahegyeket, megmenekülve a gáztámadás szörnyűségeiből, újra meg újra visszatér ahhoz a felismeréséhez, hogy az emberi élet értéke – mely pedig a maga nemében csodálatos – devalválódott. Amikor az egyéb területen levezetetlen ösztönök felhalmozódnak, mint palackból a szellem, rászabadul a világra az öldöklés igézete. S amikor az emberiségnek nagyon jól megy a dolga, „szenvédést, nyomorúságot, gyászt, borzalmakat zúdítanak magukra”. Tyákó maga is részese lesz a háborúnak, sőt legvégül, amikor a fogságba jutottak üzeneteit hazajuttatja, kitüntetés is kap. Mégis pacifistának mondja magát, s csak egyetlen okot ismer el, amikor a népek háborút kezdeményezhetnek: „... Ha életlehetőségeitől megfosztott nép emeli öklét igaztalan és magokat agyonzabált elnyomóira és kizsákmányolóira, utolsó mentségül”.

Ha Tersánszky háborús témáit vesszük vallatóra, feltűnik, hogy az idő távolában egyre több ábrázolásában a humoros elem, s egyre nyíltabban tárja föl azokat a visszaéléseket, vezetési ügyetlenségeket, melyek az első világháború nagy vereségeihez vezettek. *A szerelmes csóka* ebben a vonatkozásban nem a *Vizontlátásra, drága* vagy *A margarétás dal* párdarabja – ezekben ugyanis jóval több a tragikus elem. Sokkal inkább tekinthetjük az *Egy ceruza története* rokonának, legalábbis azokban a részeiben, melyekben a front élményeit idézi. Tyákó ugyanazokat mondja el, amiket a ceruza. A hadsereg felszereltségéről („Hadseregünk a legelemibbekkel szükségbe jutott. A mi ezredünk szintén úgy megfoghatott, hogy a trének közül is bevonták a felesleges legénységet sorkatonának.”) éppen úgy, mint azokról az értelmetlenül humoros jelenségekről, melyek Tersánszky háborús regényeit sok vonatkozásban teszik a *Svejk* rokonává. Tyákó nagyszerűen bevállalja hírvivőnek. De milyen üzeneteket kötnek kártyalapon a szárnya alá? Például ilyeneket. „Kifogyott az ánizsszesz. Utánpótlás! Két tucat kártyát küldjön. Ha nincs, rendeljen azonnal.” Vannak majdnem szó szerinti egyezések is Hasek és Tersánszky ábrázolásában. Svejk tőprengve áll egy plakát előtt, melyen az látható, hogy a baka keresztüldöfi szuronyával ellenfelét, s közben megsérti fegyverét is. Svejk elmagyarázza a dühöngő Dub had-

nagynak, hogy a katonát meg fogják büntetni, mert a fegyver épségét minden körülmények között óvni kell. S Tyákó a csatatéren ugyancsak egy muszkát lát, „akinek ujjnyira kiállt hátából a szurony, ahogy a mi bakánk keresztüldöfte. Ki se tudta húzni belőle”.

A szerelmes csóka egyik érdekes szereplője Kormos önkéntes, aki verseket ír. Vészesen hasonlít a *Svejk* egyéves önkéntesére, nemcsak beosztása miatt, hanem azért is, mert hosszú és bölcs intelmekkel fűszerezi az eseményeket, s közben elmondja azt is – alapos iróniával, – miért jelentkezett frontszolgálatra: „Nézzétek csak, nem nagyon szeretem túlságosan hangoztatni, hogy önként jelentkeztem a háborúra katonának. Mert nem tudom, mennyire tettem hősi hiúságból, mennyire a hazám iránti lelkesedésből, bizonyára leginkább azért, mert ha az a mesterségem, hogy kell az emberek minden érzését éreznem, hogy megszólaltathassam őket, akkor ott kell lennem, ahol a legmelegebb a hajcihő. Ellenben dicsekedni azzal, hogy a tűzvonalba kíváncsoztam, alig lehet akkor, amikor jól tudjátok, hogy gonosztevőket büntetésből is küldenek ide.” (Hasek önkéntese mindenesetre az utóbbi okból került a tűzvonalba, és ő is elmondja magáról ugyanazt, amit Tyákó Kormosról: „Az önkéntes a hadseregben olyanféle szerzet, mint az állatok közt az öszvér. Se ló, se szamár. De mind a kettő igényelheti rokonának. Az önkéntes már nem baka, de még nem tiszt. A tiszték azért nem veszik be, mert bakaféle, a bakák meg azért, mert tisztfele.”)

Kormos önkéntes monológja s a róla adott tömör jellemzés Tersánszkyra is jellemző: ő sem érezte magáénak az első világháborút, s minél inkább megismerkedett igazi arcával, annál erősebb lett benne a leleplezés szándéka és az ironikus távolságtartás gesztusa. A csóka eszmélkedéseiben többször is megfogalmazza a saját önportréját, s Tyákó szabálytalan, a konvencióktól ugyancsak eltérő gondolkodásmódjában sem nehéz az övére ismernünk. Tyákóval együtt ő is elmondhatja, hogy nem volt lázadó természetű, általában elfogadta a törvényeket, viszont nem volt hajlandó öröklött hajlamai ellen cselekedni, s „igaztalan rendelkezésekkel szemben a tökéletes feledékenységgel és szórakozottsággal álláspontjára helyezkedett”. A „szabad természet gyermeke”-nek mondja magát a csóka, de az volt maga Tersánszky is, aki regénybeli állat-alteregójához hasonlóan vajmi kevés lelkesedést érzett a katonai „diszciplína” iránt. S még nagyobb azonosulással helyezkedik bele a csóka szerelemfilozófiájába, melynek kifejtésekor ráismerhetünk ezzel kapcsolatban korábbi és későbbi írói nyilatkozataira (és tetteire). A csókához hasonlóan némi idegenkedéssel nézte a féltékenységet, s ezt a bölcs Tyákóval így indokolgatja: „Én sem önző, sem féltékeny természet nem vagyok. És őszintén szólva a féltés érzését a szerelemben kissé alantas tulajdonnak tartom. Bár megengedem, hogy természetszerűleg érthető járuléka. Sőt azt is, hogy esetleg afféle nyevet jelent, ami összetartja a családokat a tisztességben. De nem akarok általánosítani.” Tyákó-e vagy Tersánszky, aki jogos büszkeséggel fontosnak tartja tudunkra adni: „... annyira és olyan kivétel nélkül szeretem tényleg a nőket, hogy már ez a közvetlen és aggálytalan gyöngédség se bírna megállapodni egy nővel bennem”?

Tersánszky állatregényeinek közös jellemvonása a kedves, évődő báj, s a humor, mely a Kakuk Marciohoz hasonlóan sokféleképpen mutatkozik meg. A szerelmes csókára és a *Legenda a nyúlpaprikásról* is jellemzők a széles alapozású hasonlatok, melyekben a váratlanság, a hasonló és a hasonlított látszólagos divergenciája az uralkodó elem. A csóka-regény „címetes őrmesterét” a következőképpen jellemzi: „... igen jeles és ismert egyén volt. Hatalmasabb volt a termete, mint Orbán szobra a szőlők közt, és kétfelől a képén akkora volt a császárszakálla, akár egy kisebb galagonyabokor.” Egyébként visszatérő eszköze humoros hatást keltő kitételeinek, hogy választékos kifejezésekkel él nem éppen választékosnak nevezhető helyzetekben; a helyzetkomikum, a már-már színpadi hatást keltő, vígjátéki helyzeteket különös kedvteliséssel színezi ki, részletezi. Amikor Tyákó a tiszték társaságában orosz hadifogságba esik, elfogóik éppen Hantunyeket, a „címetes őrmestert” vélik a főparancsnoknak, mert neki van a legtekintélyesebb külseje. „Hiába volt minden beszéd, Hantunyek őrmestert fogták karon a jó muszkálik, és nagy diadallal vitték a csapat élén. Az ezredes és a többi tiszt urak szerényen cipelték mögötte a tomisztart. Csak odaát, a muszka vonalakon túl sült ki végre a tévedés, és cserélődtek meg a szerepek, mikor a fogolytábor felé sorakoztattak bennünket.”

Ez a megértő, az élet ellentéteit olykor lekerekítő kedvesség talán a *Legenda a nyúlpaprikásról* legjellemzőbb eleme. Mindvégig érezni, hogy Tersánszky szereti az ütött-kopott, élettől meghajszolt, szerencsétlen Gazsit, hogy vele érez, s maga is szeretné, ha megtalálná boldogulása módját (a maga életkeretei között). Gazi egyike azoknak a ritka hőseinek, akiket belülről ábrázol. Eltávolítja viszont környezetét, melyről az írónak megvan a véleménye, legfeljebb nem fogalmazza azt meg, illetve közvetve érzékelteti, megint csak a vígjátékiró módszerével. A regény egyik legfeszültebb jelenetében Paprikás, a

nyúl menekülni kezd a vadászok vonta körből, s megpillantja őt a mezőőr hűséges vizslája. A kutya hanyatt rántja gazdáját, aki rögvést összeszóalkozik a grófkisasszony kocsisával, s míg ők hangosan perlekednek egy félreértés miatt, a riadt nyúl némi előnyre tesz szert. Olyan leleményesen, annyi találmányossággal ábrázolja Tersánszky az üldözés izalmában támadó félreértéseket, oly könnyedén bonyolítja a cselekményt, s teremti a feszültség új és új forrásait, hogy abból egy valóban a csúcra érkezett író habitusára ismerhetünk.

A *Legenda a nyúlparikásról* nem nagyigényű történet, de Tersánszky nem is választott ilyet soha, ő igazán akkor érzi elemében magát, ha az élet esetstjeinek sorsáról számolhat be. Sosem élezi végtelenség a lét ellentéteit, nem formálja drámaivá ezeket, mert a leírás szintjén is teljes hitellel tudja ábrázolni őket.

Tersánszky hősei általában egyszerű emberek. A *Legenda*... Gázsija mellett a mezőőr mégis az egyszerűségnek egészen más fokát képviseli: ő belül van a hatalmon, s már csak öntudattal viselt állása miatt is mintha a hivatalos hatalom képviselője és megbízottja lenne. De ezt a mezőőrt Gázsii messze felülmúlja emberségben. Mert az a mélyről fakadó, érintetlen naivitás, mely őt és a hasonszőrűeket jellemzi, hiányzik azokból, akik már némi vagyont szereztek maguknak, s különböző ügyeskedésekkel gyarapítani is akarják. Ezt sem mondja ki az író. Számára elég, ha különböző alakjai egymás mellett szerepelnek, s a történet folyamán így vagy úgy érintkeznek is egymással. A sűrűlódások és találkozások során világlik ki egészen egyéniségük és gondolkodásmódjuk különbsége. A legenda akkor veszi kezdetét, amikor Gázsii megtalálja a mezőn azokat a nyulakat, amelyeket a kocsis rejtett el a maga számára. Hóna alá vágja őket, s az iszonyú hóviharban elkezd hazafelé bukdácsolni. Embertelen szenvedéseket áll ki, s valósággal bebukik a mezőőrek konyhájába. „Hasmánt” fekszik, ájultan, s a mezőőr és felesége bökdösik, rugdalják, éleszteni próbálják. Nem azért, mert megszánják a szerencsétlent, hanem mert kíváncsiak, honnan tett szert a nyulakra, melyek otthon már komoly perpatvar ürügyéül szolgáltak. A mezőőrné megállapítja, hogy Gázsii lélegzik. „Lehel! lehel! – kiáltja, s a következő utasítást adja tébláboló férjének –: „egy kis pálinkát adj neki. Szagoltassad vele, attól is felébred, ha nem, akkor töltsél neki a foga közé. Én nem őrzöm már itten. Megyek és készítem el hamar a vacsorát ebből az egyik nyútból. Hú, milyen finom kövérek! Kár, hogy nem segíthetl nyúzni! Hamarabb menne!”

Ebben a néhány mondatban tetten érhetjük a kivételes megfigyelőt, aki belelát az emberi lélek mélyeibe. Már az is remek megfigyelés, hogy a mezőőr felesége inkább csak szagoltatná az ájult emberrel a pálinkát. Az pedig telitalálat, hogy miközben Gázsii alétan fekszik, az asszony a nyulakat kezdi gusztláni, s boldogan készülődik a főzéshez, csak azt sajnálja, hogy a férje el van foglalva a szerencsétlennel, pedig kettesben „hamarabb menne” a megnyúzás munkája. Aztán felül Gázsii, és az az első gondolata, hogy ne itt müljék ki végelgyengülésben, „a mezőőrek kellemetlenségére, a szép szobájukban”. Tersánszky „szent igénytelenség”-nek nevezi gondolkodásmódját. Mondhatná szent együgyűségnek is. De ez az együgyű, tehetetlen ember mégis lélekben nemesebb, mint akik életre keltésén buzgólkodnak. S még mélyíti ezt az érzésünket az az egyezés, mely a mezőőrek és Gázsii között létrejön a csodálatos nyúl fogás után. Az őt nyúl ellenértékeképp Gázsii, míg a disznókondával el nem indul a határba, minden nap kap egy tál meleg ételt, „csak abból, amit a mezőőrek is esznek”. Közben megfő a nyúlparikás, illata csábítón tölti be a házat, de Gázsii bizony senki nem invitálta meg belőle, egy falatra sem.

Gázsii – bár gyenge pontja valóban a nyúlparikás – voltaképp sebezhetetlen az élet csapásaival szemben. Részben épp együgyűsége teszi érinthetetlenné. Amikor a fertelmes hidegben visszaindul megkeresni a mezőőr kését (ekkor találja meg a nyulakat), szinte hipnotikus erőt kölcsönöz neki az a tudat, hogy indulásakor a mezőőr Isten áldásával biztatja. „Gázsii az volt az érzése, hogyha érette egy olyan derék, kemény, veres nyakú paraszt jár közbe az Úristennél könyörgőleg, mint ez a mezőőr, az Úristen lehetetlen, hogy ennek meg ne hallgassa a szavát!” De ebben a már-már mennyei ártatlanságában Gázsii azért megmarad törvénytisztelő embernek. Amikor a kacor társaságában meglesi a nyulakat, azon kezd eszmélni, hogy lopott jószágot lelni nem tiszta munka. „És még azt is másnak lelni. Az még éppen vacak egy ténykedés.” Ilyen finom megfontolás eszébe sem jut a mezőőrné vagy a feleségének. Ez csak a Gázsii-félek fejében fordul meg. Ők azok, akik makacsul hisznek a Nyomorultak Erős Gyámolának létezésében és hathatós támogatásában, s az élet szorításában is „kétségbeesett, együgyű” fohászokban fordulnak hozzá, hogy óvja-védje őket. S ha e fohászok nem találnak is meghallgatásra, mégis paradox biztonságérzéssel tölti el őket, hogy van valaki, akinek elmondhatják panaszukat, aki biztos meghallgatja őket, s feljegyzi érdekeiket. Mert hiszen – mint a *Legenda*... bevezet-

tésében olvassuk – a „Világ Üdvözítője” ezt az embertípust választotta a „Mennyek Országá főnemességét”.

Mindez nem jelenti azt, hogy Tersánszky idealizálja a szent bárgyúságot. *A vezérbika emlékiratai* azt igazolja, hogy a szellemi képességek jóvoltából igenis kiemelkedhetik valaki az átlagból, és arra is alkalmas, hogy övéi feje felől elhárítsa az élet veszedelmeit. De a dolgok természetéből adódóan kevesen vannak ilyenek. A tömeg egyedei nem bízhatnak a szellemi adottságok primátusában, számukra inkább a belenyugvás, a józan egyszerűség életszemlélete adódhatik. Ez marad Gazsi féllálati létének is egyetlen kristályosodási pontja. Beéri azzal, ami van, nem vágyódik többre, talán föl sem fogja, hogy a megélhetően, a „túlélésen” kívül az életnek egyéb ajándékai is lehetnek. Vágyai közelre, a megfogható, anyagi valóságterületre irányulnak, egy nyúl-paprikásra – melynek csak illatát szívhatja be mohó vágyakozással –, szerény odúra, valami melegségre, hogy kibírja a farkasordító hideget.

Gazsi sorsa tulajdonképpen vértelítő. Pedig Tersánszky nem akar feikavarni. Ellesett az életből egy jellemző – és azokban az években nem is oly ritka – típust, és annak sorsát mutatja be, s mert maga is érzi annak végletes reménytelenségét, hát legalább bevonja alakját a mesei igazságszolgáltatás megbocsátó, az ellentéteket kiegyenlítő harmóniájával. „Valami morális jóság van benne – így jellemzi a *Legenda a nyúl-paprikásról* írói módszerét Schöpflin Aladár –, nem a szociális ember emberszeretete, nem elérzékenyülés a szenvedés láttára, egyáltalán nem szociális vagy szentimentális író...” S ha olykor van benne oktató szándék, annak kifejtése sosem igazi erőssége, hiszen mielőtt kilép az anyag-szerűségből, kevésbé mozog biztonságosan. Inkább elfogadja a dolgokat olyannak, amilyenek természeti valójukban. S ez az a pont, ahol a regény két főszereplője, Gazsi és Paprikás, a nyúl, voltaképp azonosnak, s ezért érthetik meg egymást igazi barátokként. Gazsi Paprikásban felleli az érintetlen, humanizálható természetet, Paprikás Gazsiban találkozik az emberi jósággal és a szeretettel, melyet másutt hiába keresne. Ebben áll Gazsi igazi nagysága. Az emberi értékítélet szerint együgyű lény ő, épp hogy túl a vegetatív léten. Paprikás szemében mégis ő a nemesebb emberi princípiumok megtestesítője, aki megőrzött valamit azokból a humánus adottságokból, melyeket az ellenséges világ oly szívesen veszteget el. S ezért sem lehet véletlen, hogy a regény legvégén Paprikás az öt kis tapsifülessel visszatér Gazsihoz, s vele az ő igazabb, emberi világát választja.

Tersánszky állatregényei bizonyos mértékű rokonságot mutatnak a világirodalmi törekvéssel, mely ember és természet szinte misztikus átlényegüléssel végbemenő találkozását ábrázolta. A húszas években egyre-másra jelentek meg Ramuz regényei, az évtized legvégén kezdte hódító útjait Giono. Az ő műveikben az egyszerű, naturalis ember azonosulni vágyik a természettel, s ez az egyesülés új erőket szabadít fel benne. Tersánszky embere is természeti lény. Belőle azonban hiányzik mindenfajta mítosz és balladaiság, sokkal inkább a körülmények kényszerére marad meg a természet körében, semmint menekülne oda, megtisztító, átlényegítő tartalmakat keresve. Ramuz és Giono regényeiben olykor maguk a természeti jelenségek válnak az igazi főszereplőkké, míg Tersánszky egész természetábrázolását az jellemzi, hogy emberközpontú, vagy legalábbis emberi mértékkel mérhető. Megfigyelései mindig pontosak, látását nem felhőzi el a hihátos megrendülés, a kézzel fogható közelségben sejtett mítosz előtt való alázatos térdre borulás. Inkább a humor, a megbocsátó, évődő kedvesség szövi át ábrázolását. S mondanivalóját hitelesíti, pontosítja apró, életszerű megfigyelésekkel. (Hogy ezeket milyen fontosnak tartja, arra jellemző az is, hogy a hírhedt Törekével *A céda és a szűz* bírósági tárgyalásán majdnem öire mentek egy ornitológiai kérdés körül, vagy hogy jóval *A vezérbika emlékiratainak* születése után vitába bocsátkozott a természettudósokkal, akiknek véleménye szerint a szarvascsordák másként viselkednek, mint az ő leírásában.) A *Legendában* aprólékos gondnal, minden lényegtelen epizódra ügyelve mondja el például, hogyan zajlik le egy körvadászati, s mi különbözteti meg ezt a hajtóvadászattól. A grófkisasszony jellemzése kapcsán rendkívül pontosan jellemzi a neuraszténiasok viselkedését, hogyan esnek az egyik érzelmi végletből a másikba, s miben áll érzelmi labilitásuk. Ezekkel az epikai fogásokkal hitelesíti elbeszélésének mesei elemeit is, s így éri el, hogy még extrém mondanivalóit is hajlandók vagyunk teljes mértékben igaznak elfogadni.

A *Legenda a nyúl-paprikásról* látszólag szűkebb világot foglal magába, mint a *Kakuk Marci*. Benne mégis mintha szigorúbb és következetesebb szerkesztési elvek érvényesülnének. Kakuk Marci kalandzásait követve Tersánszky olykor – engedve Marci mesélő kedvének, hajlamának – szeszélyesen csapong. A *Legendában* azonban tudatosan szerkeszt, ügyelve arra, hogy a regénynek meglegyenek az izgalmi és érzelmi csúcspontjai, mint a vadászati leírásában, Paprikás menekülésének ábrázolásában, vagy a befejezésben. Ha e szabálytalan – és e szabálytalanságát vállaló – írthetség életművén végig-

tekintünk, a *Legenda a nyúlpaprikásról* akár legjobban, legkövetkezetesebben előadott regényének is nevezhetjük, melyet az írói igazságtevés szándéka éppúgy egybefog, mint emberi és állati szereplőjének rokonsága, gondolkodásbeli hasonlósága.

A vezérbika emlékiratai – bár cselekménye ugyancsak fordulatos és izgalmas, mint a *Legendáé*, a benne kifejtett bölcséleti anyag pedig *A szerelmes csókára* emlékeztet – kevésbé regényszerű. Elegyednek benne a természettudományos ismeretek a jóízű előadással és társadalombölcséleti felismerések, józan, vaskos megfigyelésekkel. Az utóbbiak sok esetben hitelesítik, igazolják az előbbieket. A módszer és az előadásmód *A szerelmes csókából* ismert, az állat kertelés nélkül elmondhatja azt, amit az ember nem. A vezérbika ráadásul mindezt intellektuális fölénytel teszi. S szavai mögött nem nehéz az időszerű társadalmi tartalmakat is megsejtenünk. Amikor a gím meglehetősen kendőzetlenül elmondja véleményét a vezetők ostobaságáról, vagy arról, hogy az emberi közösségek jobban szeretik a szürke agyakat, mint a kiemelkedőket, az írónak a korról való véleményét tolmácsolja, s természetesen kifejezője Tersánszky kedvenc társadalombölcséleti eszméinek is. *A vezérbika emlékiratainak* némelyik kritikusára szemére lobbantotta az írónak, hogy gondolatait meglehetősen durva formában fogalmaztatja meg állatszereplőjével. S a gím valóban nem sokat kertetel. „A szellemi felkészültség abszolúte nem számít – mondja egyhelyütt a társadalom vezetőiről –. Sőt, bizonyos vonatkozásban jobban beválik a sötétagyúság.” Vagy: „... az emberi közösségek általában mintha arra törekednének, hogy ne legyenek helyükön a kivételes lelkek. Ellenben tehetségtelenek foglalják el a tehetségesek helyét, szélhámos-ság zabálja el a szorgalom kenyerét.”

Az a megbocsátó, évdődő szeretet, mely a *Legenda a nyúlpaprikásról* jellemzi, jóval szatirikusabban jelentkezik *A vezérbika emlékirataiban*; ez utóbbiban inkább *A szerelmes csóka* mondanivalóját egészíti ki s fogalmazza meg olykor új nézőpontból az író. Talán épp e vonását értékelte oly nagyra Tersánszky kedves íróbarátja, Nagy Lajos, aki a gím történetét a kor egyik leg tisztább könyveként köszöntötte: „Száz könyv után, melyeket bizalmatlanul vesz kezébe az ember, s amelyeket öt-tíz oldal elolvasása után el is vet, mert érdektelenek, unalmasak, közhelyesek, de mindenkéftett annyira megalkuvók, hízelgők, cigányok és csupán a hatalom híján szenvedők felé fenyegetők, sok selejtes könyv után az olyan, mint a Tersánszkyé, valóságos morális üdülés, visszadja az ember elvesztett hitét.”

SÓTÉR ISTVÁN: GYŰRŰK

Bp. 1980. Szépirodalmi K. 698 l.

„A műveltséget sokan úgy képzelik el, mint az iparművészeti boltokban megvásárolható vonzó tárgyak választékát . . . De a műveltség akkor termékeny és hasznos, ha az életben a munkában lehet élni vele, s venni hasznát . . . Rónay . . . Larbaudnál és Eluardnál ugyanezt a tulajdonságukat becsüli: udvariasságukat, mely nem modorbeli, hanem szellemi tulajdonság, emberi hangoltságukból fakadó magatartás.”

„Az irodalomtudomány ügye . . . a helyes vagy a téves olvasástól függ.”

Különböző írásköböl valók ezek az idézetek – egyikük a kötet elején áll, másikuk a vége felé, az utóbbi személyes hangú bevezetőben fogalmazódott meg, míg az előbbi kortárs szerző munkájának jellemzésében. Mégis alighanem közös bennük, hogy kihallhatjuk belőlük azoknak az alapelveknek a megfogalmazását, amelyekhez a kötet szerzője is igazodik. Őt is elismerést követelő műveltségi szint és fölüeny anyagismeret jellemzi, human értékek tisztelete, udvarias elegancia a megszólalásban, és annak az olvasói magatartásnak föltétel nélküli igenlése, amelyik elsősorban látásmód-alakító szellemi gazdagodást és másokkal való intellektuális kapcsolatteremtést vár az irodalomtól.

A *Gyűrűk* huszadik századdal foglalkozó írásk gyűjteményét tartalmazza. (A Tolsztojról szólók – a múlt századi klasszikusok színpadra viteléről írtakkal együtt – kissé idegen testet is alkotnak együttesükben.) Nem elsősorban irodalomtörténeti fejtegetések sorakoznak benne egymás mellé; nagyobb azoknak az íráskoknak a száma, melyek költők – néha más művészek vagy irodalmárok – arcéleit villantják eléln, vagy esetleg egyes könyvek bemutatására vállalkoznak. Szerepet kapnak azonban a kötetben olyan munkák is, amelyek jellegzetesen tudományos kérdéseket taglalnak, köztük elméletieket is. A magyar és a világirodalom területeit egyaránt végigpásztazza a szerző tekintete, s ha – érthető módon –

gyakrabban időz el a hazai termés alkotásainál, olyankor is törekszik arra, hogy ezeket nagyobb távlatokban, szélesebb mezőny részeként világtítsa meg. Vizsgálódásai köre a Nyugat első nemzedékének íróitól – Adytól, Móricztól, Kosztolányitól, Babitstól – napjaink egyes regényíróinak és kritikusainak munkáig terjed, egy háromnegyed százados fejlődési szakaszban segítve a tájékozódást. Részletezőbb figyelmet inkább a két háború közt pályát kezdő nemzedékek munkásságának szentel, ezen belül is az úgynevezett harmadik – a „testvértelen” – nemzedék egészének helyzetét és egyes képviselőinek arculatát ismereti a legteljesebb közvetlenséggel.

Megannyi találó, lényegre érintő megállapítással segítve eligazodásunkat a század irodalmának szövedékében. Rámutatva többek között Kassák lírikus arculatának kettősére – „formabontás” és szabatoság egymást áthatására – de például Illyés merőben másszerű költészetének különös idilljét – az *Ifjútságot* – is méltó helyére téve. Krúdy időélményének a Proustétól eltérő saját-szerűségeire figyelmeztetve és Ady–Freud párhuzamok lehetőségét érzékeltetve; figyelmeztetve annak szükségességére, hogy az irodalmi élet és az ennek talaján születő művek nem moshatók egybe – ezáltal az „urbánus-népics” elhatárolások túlbecsülésétől is óva. Meggyőzően emelve ki az *Iszony*, a *Gyász*, és részben az *Irgalom* értékének maradandóságát – részben az *Égető Eszter* viszonylatában. A magyar ironia sajátos árnyalatait tudatosítva, máskor Babits humorának több évtizedes rejtőzködésére ébresztve rá az olvasót.

Külön figyelmet érdemelhet a kötetben Thomas Mann *Doctor Faustus*ának sokrétű elemzése

A gyűjtemény jó néhány darabjában jellegzetesen író-irodalmár kezének vonásaira ismerhetünk. „Verseinek leginkább talán a zenéje ragad meg – ez a túlságosan is dallamos, griegi édességekkel töltekező muzsika. De még a zenéhez is

gazdagítón tud hozzájárulni képeinek, óvatos hasonlatainak csipkézete; alapjában puritán, kálinista világa így tulajdonképp díszek és légyságok tartományává válik. Elégikus alaphangja úgy vonul végig versein, mint egy angolkürtszólam, minden egyéb motívuma ennek változataként jelentkezik. Magánya rendkívüli érzékenységet és finomságot növelt föl benne, puritánsága és szigorra azonban megóvta a modoros érzékenykedéstől és finomkodástól” – írja például Áprily Lajosról; a jellegzetességeket kiemelő fogalmi közléseket képek, dallamok tónusainak segítségével lopva be legszemélyesebb élményeink közé. „... a novemberi panorámában oly kétségbeesetten motoz, mint kifosztott lakásában a tolvaj nyomait kereső lakó” – mutatja be a negyvenes években Zelk Zoltán lírájának arculatát, szinte előlegezve a sok évvel későbbi költő főművének, a *Sírálynak* egyik vezérszólamát. Iszak Babel „novellakölteményei”-nek komorabb színeiből éppúgy érzékeltetni tud valamit soraival, ahogyan – Szabó Lőrinc emlékéit idézve – a budai hegyvidék éjszakáinak szelidebb varázsából, megint máskor Kárász Nelli alakjának időtlenné nemesedéséből vagy azoknak a fenyveseknek a szigorából, melyek az erdélyi Tompa László verseiben nyerne megörökítést.

Ellenvetést csak ritkán hívnak ki ezek az írások. Talán a móríci modernség problematikájának tárgyalása említhető köztük (a *Fáklya és A kastély* kisebb analógiáira például kockázatos építkezni), a „valóságkeresés” különböző útjairól szóló fejtegetések teszik rá talán túlzottan a hangsúlyt arra a közös mozzanatra, amelyik magában a keresésben érhető tetten. (Pl. *Játék és valóság*; már-már egy Arany Jánostól a szürrealista kísérletezésekig terjedő mezőny különbözőségei mosódnak így egymásba; ehhez hasonlóan keres valamilyen végső közös mozzanatot a negyvenes évek szovjet és francia irodalmában a „*Testvértelek nemzedék*” is). Illyés utolsó korszakának jellemzésére érezhetjük esetleg vitathatónak az „összszemzeti” jelzőt, (éppen újszerűségének karakterisztikumait nem ismerve föl benne), mint ahogy annak az értékítéletnek a helyessége sem mutatkozik mindenki számára egyértelműnek, amelyik *A huszonhatodik évet* kategorikusan a *Tücsökzene* fölé helyezi (nem annyira közös sajtóságaikat emelve ki). Mintha „a megvalósuló szocializmus korá”-ról, illetve a szocialista kul-

túra jellegéről szóló sorok is hajlanának arra, hogy a valóságosaknál problémátlanabbnak mutassák a fejlődés útjait, illetve eszmény és megvalósulás egymáshoz való viszonyát. Másrészt nemzedékének egyébként föltétlenül megbecsülést érdemlő pályáit is talán militánsabb eszményekhez igazítják az itteni írások a valóságosaknál. És odaírhat a könyv lapjainak szélére egy-egy további kérdőjelet is olvasójuk – az írások öszsterjedelméhez és változatosságukhoz viszonyítva azonban inkább csak elvétve.

Meggondoltságnak, kiegyensúlyozottságnak és könnyedségnek ez a már-már bravúros egyisége inkább azzal hagyhat hiányérzetet olvasóinak egy részében, hogy csak elvétve szolgál a sarkalatosan újat mondás izgalmával. Nem kavar föl vagy zár le vitákat, nem löki új vágányokra a kutatásokat – sem történeti, sem elméleti vonatkozásban. A tanulmányok és esszék sorába ezért is illeszkednek be talán túlzott simulékonyssággal a műfajuk szerint is nyugalmas, lekerekített kötetbevezetők, megemlékezések vagy elnöki megnyitó beszédek. „*csak szenvedéllyel és rokonérzéssel lehet az idegen valóság rejtőző lelkébe behatolni*. Hajlékonyság és szenvedély: ... ezek a fiatal Halász legfontosabb erői” – olvassuk a kötet egyik értékes, egyszersmind szinte vallomásos darabjában. Hajlékonyságnak és rokonérzésnek – akárcsak a tudósi fölkészültségnek – bizonyos, hogy nincs híjával ennek a kötetnek a szerzője sem. Szünetéje azonban csak ritkán jelentkezik.

Pedig ez sem lenne alkatától teljesen idegen; valószínűbb, hogy inkább csak visszaszorítják egyéniségének más tényezői. Maga az idézett Halász Gábor-esszé is erre vall, még inkább ezt teszi a kötet egyik legizgalmasabb elemzése, mely Camus regényével, *A bukással* foglalkozik. A kor abszurd emberének helyét kutatja – nemcsak Kafka és Dosztojevskij regényhőseinek, hanem egyszersmind Prométeuszak és Faustnak a viszonylatában. Elvontan intellektuális és személyesen emberi küzdelmeknek egyaránt részesévé avatva olvasóját, egyúttal annak igényét is fölkeltve benne, hogy többször találkozhasson szerzőjüknek ehhez hasonló írásműveivel.

Tamás Attila

Anyanyelvünk és az európai modell. Bp. 1980. Magvető K. 656 l.

Mezey László *Deákság és Európa* című könyve után most ismét olyan mű jelent meg, amire a nyelv- és irodalomtudomány kutatóinak egyaránt fel kell figyelniük. Jeles középkorkutatónk könyvének alcímével arra utalt, hogy irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatát szándékozik ismertetni. Balázs János ezzel szemben elsősorban nyelvészeti szempontokat követ. Látóhatára Levédiától, a magyar őshazától egészen az oslói nyelvészkongresszusig terjed. Tág terep ez s követése nagy szellemi erőfeszítést követel a még valamennyire tájékozott olvasótól is.

A témáit meglehetősen összetett szempontok szerint vizsgáló terjedelmes kötetből Balázs alapképlete valahogy így hámozható ki: hogyan illeszkedik a finnugor eredetű magyar az antik és modern indoeurópai nyelvek szerkezetéhez, XVIII–XIX. századi nyelvtudásaink hogyan, milyen lépésekkel jutottak el a magyar nyelv sajátos jellegzetességeinek felismeréséhez s az ebből fakadó nyelvművelő teendők megfogalmazásáig. Balázs szerint Apácai Csere János, Bod Péter és a hozzájuk hasonló legjelesebb tudósok sejtették, hogy „minden gátló hatása ellenére is, mégiscsak a latin testesítette meg nálunk is azt az európai nyelvi módot, melyet nyelvünk fejlesztésében, korszerűsítésében, gyökeres megújításában nemzetünknek Európa szívénél követnie kellett. A XVIII. század végére azonban az is egyre világosabbá vált, hogy nyelvünk és egész művelődésünk korszerűsítésében az európai nyelvi modell modernebb változatait, a fejlett nagy nyugati nyelveket is tekintetbe kell vennünk.” (22.) Ennek szemléltetésére Kalmár György, Kempelen Farkas, Versegly Ferenc, Szemere Pál, Kis János, Pápay Sámuel, Teleki József és mások nyelvfilozófiai fejtegetéseit ismerteti. Ezek a tudósok szinte kivétel nélkül újabb fejezetet képviselnek a magyarországi nyelvfilozófia történetében, mivel vizsgálódásaikat immár nem annyira a korábban még példaképnek tartott latinnak szentelik, hanem inkább a modern európai nyelvek és a magyar művelésének közös lehetőségeit kutatják. Tevékenységük ebben az értelemben tehát inkább a magyar deákság végét jelenti.

Balázs úttörő ismertetéseiben mutatja be a felsorolt szerzők nézeteit. Ezeket a lapokat forgatva óhatatlanul is az az érzése az olvasónak, hogy a felsorolt nyelvészelődők felfogásától befolysólva az antik és reneszánsz kori nyelvészeti

örökséget valamiféle – inkább sejtetett, mintsem kimondott – ballasztnak tekinti. Igaz ugyan, hogy a Sylvester Jánosról írt, remekbe sikerült monográfia szerzője olykor utal a megelőző századok nyelvelméleti eredményeire is, mégis hálásabbak lehetnénk, ha nagyobb betekintést nyújtott volna a XVIII. századi nyelvbölcselet egy-két évszázaddal korábbi előzményeibe. Ha valaki, hát az egykori Sylvester-monográfus igazán interpretálni tudta volna Pápay Sámuelnek a magyar nyelv bőségére vonatkozó megállapítását. Pápay szerint anyanyelvünk nem szenved hiányt, mivel „gazdagon meg van rakva annak tárháza mindennemű kifejezésekkel”. A baj csak az, hogy ez a bőség „nemcsak az idegenek előtt, de Nemzetünknek nagy része előtt is esméretlen”. (112.) Nem lehet nem felfigyelni azokra a sorokra, melyeket a XVI. század folyamán, a magyar nyelv felfedezésének idején Sylvester vetett papírra: „Mert velünk sem esett másként, mint azokkal, akik házuk falán belül elrejtve hatalmas kincset birtokolnak, de szerény körülmények között élve mégsem tudják élvezni, mert nem tudják, hol van elásva. Megvolt nekünk anyanyelvünk eddig elásott kincse, melyet most megtaláltunk...” Pápay gondolata azért cseng össze Sylvesterével, mert ő meg anyanyelvünk újrafelfedezésének korában él. Sajnos máig sem akadt kutatója annak, hogy a felfedezés és újrafelfedezés között eltelt időben hogyan is alakult a magyar deákság nyelvszemlélete, vagy hogy milyen analóg tényezők hatására jöhettek létre rokon vonások az említett két korszak nyelvművelő programjában. Az analogikus jelenségek hangsúlyozásával nem azt akarjuk állítani, hogy a XVIII. századi nyelv-tudósok közvetlenül két évszázaddal korábban élt elődeik eredményeit használták fel (bár egyes esetekben nem zárható ki ez a lehetőség sem), hanem csupán azt, hogy a megelőző századok elméleti eredményeinek legalább utalásszerű ismertetése híján hamis képzet alakulhat ki a nyelvelmélet-történettel behatóbban nem foglalkozó olvasóban. Ilyen téves képzethez már a könyv bevezető sorai alapul szolgálhatnak. Arról olvashatunk itt, hogy a finnugor eredetű (tehát az indoeurópai nyelvektől lényegében eltérő szerkezetű) nyelvet beszélő magyarság a hazai deákok útján ismerkedik meg „a latin közvetítette európai nyelvi modellel”. Balázssal attól kezdve nem érhetünk egyet, amikor azt mondja, hogy ez csak 1789-

ben, vagyis akkor kezdett tudatossá válni, „mikor egyre növekedett a magyar nemzeti ellenállás II. József németesítő törekvései” ellen. (8–9.) A magyar deákság jelei nem ezekben az években mérik először anyanyelvünket a latin által képviselt európai nyelvi modellhez. Régi magyar irodalmunkban egész sor elméletíró (Sylvester, Zsámboky stb.) tanúskodik erről. A jelzett dátumnál már legalább kétszáz évvel korábban felfigyeltek Európában a nyelvek sajátos tulajdonságára (Pietro Bembo, Johannes Turmair, Du Bellay, Sylvester stb.). Felfedezik a neolatin, a szláv, a germán nyelvek rokonságát, Konrad Gessner svájci tudós pedig arról is ír, hogy a magyar nyelv ezek egyikével sem rokon. Tudunk olyan híradásról is, mely arról tudósít, hogy egy német utazó magyar szolgája segítségével próbálta megértetni magát a „Juhriában” talált ugorokkal. Ez lenne tán a finnugor nyelvrokonság első megsejtése?

A nyelvek sajátos tulajdonságából fakadó következtetéseket mind a fordításelmélet, mind pedig a nyelvtanírás terén kamatoztatták is. Sylvester a *Grammatica hungarolatina*-ban például a számjelzős főnevek ragozása kapcsán mutat rá a latin és a magyar nyelv eltérévő voltára. A „magyar deákság” egy másik képviselője, Prágay András viszont az egyezésekről írja: „... akar az ékesen való szóllásnac és egyéb tudományoknac mester-séges bölcsességét fel forgassuc, mind ezekben minden egyéb nemzetec az Görög és Deák nyelveknek köszönnyc minden tehetségeket.”

A Kalmár György fejtegetéseiben felbukkanó Athanasius Kircher (1602–1680) neve (26.) is elég szemléletesen bizonyítja a tudományos kontinuitás meglétét, azt, hogy a Balázs által bemutatott nyelvek új szerű gondolatai sokszor réges-rég elavult, több száz éves nyelvészeti téveszmékkel keverednek. Ilyen például az a primitívebb, Kircher által is népszerűsített magyarázat (vö. C.-G. Dubois: *Mythe et langage au seizième siècle*. Bordeaux, 1970.), mely a bábeli nyelvzavarral indokolja a nyelvek különbözőségét. A *Fejedelmeknek serkentő órája* ajánlólevelében még ezt a nézetet fejti ki Prágay András is. A nyelvek különbözőségét más, „tudományosabb” okokkal magyarázó elmélet szerint – ahogyan Verseghy írja – „a világ nyelveinek sokfélesége végső soron az éghajlati különbségekre vezethető vissza”. (53.) A klimateória, melynek különféle változatai lépten-nyomon feltűnnek a bemutatott nyelvelméleti írásokban (55., 95., 98., 103., 126.) szintén nem a XVIII. század találmánya. Ez a Hippokratésszel kezdődő téveszme Dantén át

szinte századunkig kísért, befolyásolta már a régi magyar deákokat is. Sylvester például *hónap* szavunk eredetét azzal magyarázza, hogy szkíta elődeink északi, azaz *havas* tájakon éltek. Ezzel szemben az esős vidéken élő rómaiak az esőkről nevezték el hónapjaikat. (Sylvester az *imber*, 'eső' jelentésű szót véli felfedezni a *September*, *November*, *December* szavakban.) Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a magyar deákság képviselőinek azok a mentegetődzései, melyekkel a tudomány- és művészetseretet helyett a magyarok (= északi származású skíták) harci erényeit hangsúlyozzák, szintén erről az elméletről ágaznak le.

Nem teljesen világos, hogy miért a XVIII. századot tárgyaló fejezet után következik *A bizánci diákonosztól a magyar deákiig* című, időrendileg nem ide illő rész. Az itt olvasható fejtegetésekben egyébként számos izgalmas nyelvészeti újdonságot találunk.

Az európai nyelvi modell szintjei című fejezetben Balázs a Halotti Beszéd latin mintáját vizsgálva rámutat, hogy azt a korabeli Európában divatos rimes próza szabályai szerint szerkesztették. Merészen új az, hogy rímelő szövegeket keres a Halotti Beszédben is. Szabolcsi Bencével szemben arra az eredményre jut, hogy „a magyar klerikusok, latin mintáik nyomán, már a XIII. században, vagyis az Ómagyar Mária-siralom remek rímei előtt legalább 100 évvel, gyakran és kedvteléssel rímeltették a kölönök és szakaszok végén álló szavakat. Ezen a téren a Halotti Beszéd a XII. század folyamán nyilván nem az első s aligha az egyetlen próbálkozás volt.” (484.) Balázs kitűnő elemzése ellenére a magunk részéről mégiscsak Szabolcsi álláspontját tartjuk meggyőzőbbnek, mely szerint bár rím is felbukkan e nyelvemlékben, szerzőjének mégsem állhatott szándékában „igazi rimes kompozíció”. Balázs magyarázatával szembeni tartózkodásunk legfőbb oka az, hogy egyetlen olyan európai, népnyelven írt halotti búcsúztatót sem ismerünk, amit a rimes latin próza mintájára szedtek volna rímbe.

A kötet itt sajnos fel nem sorolható számos erénye mellett akad még néhány zavaró apróság, ami a szerkesztő(k?) gondatlanságára utal. Érthetetlen, miért kellett Szenci Molnár Albert, Apácai Csere János és Pesti Gábor nevét a szakirodalomban bevett helyes forma helyett következetesen *cz*-vel illetve *thy*-nal írni? Észre kellett volna venni azt is, hogy az Aeneis-fordítás egyik sora megrok-kant a hibás idézés miatt. (140.)

Téglásy Imre

(1902–1918) Szerkesztette, a jegyzeteket s a névmutatót készítette Tímár Árpád. Bp. 1977. Magvető K. 892 l.

A fiatal Lukács művének minden motívuma szemlélhető a későbbi pálya ismeretében, s ebből következően későbbi motívumok korai feltűnéseként, előkészítéseként, de szemlélhető önmagában is, a századelő egyik legígéretesebb, s bár számos forrásból táplálkozó, mégis egyik *legegyénibb* kísérleteként, hogy tudatos szintézist teremtsen a filozófia, művészetszociológia, esztétika, életfilozófia és más területek látásmódjának elemeiből. E pálya egyáltalán nem volt rövid, számos állomást is futott be. Még fontosabb, hogy a kezdetektől jellemző Lukácsra a diszciplínák és módszerek közötti *szintézisteremtés* vágya. Ez annyit jelent, hogy a hosszban tagolódo korszakok egyes metszetei is rendkívül bonyolultak, ellentmondásosak, gazdagok. Ha csupán egy olyan fogalmat ragadunk ki, mint a „sorspillanat”, e szándékolt és egyben mégis spontán sokrétűség rögtön felmutathatóvá válik. Van e fogalomnak ugyanis *metafizikai-életfilozófiai* dimenziója, amennyiben lényeges konkrétumot mond az emberről; van *esztétikai* vetülete, amennyiben a művészet feladata ennek adekvát megragadása, de van *személyes* vetülete is, hiszen a fiatal Lukács mindvégig kereső, aki egyáltalán nem rejti véka alá, hogy a művészet sorspillanatokban megfoghatóvá váló története az ő számára példák vagy ellenpéldák élete formálásában, ugyanakkor van *technika-műfajelméleti* oldala is, amennyiben az előbb említett esztétikainál műközelibb-gyakorlatibb módon is figyelemmel kíséri őket. Természetes még, hogy egy-egy ilyen sorspillanatnak a fiatal Lukácsnál van *szociológiai* vonatkozása, s ezen keresztül, hangsúlyosabb vagy kevésbé hangsúlyos formában, *történeti-történetfilozófiai* jellege is. Lehetne tovább is bontani a példaanyag alapján egy-egy ilyen középponti fogalom rétegeit, de csak érintgetni akartuk a fiatal Lukács és talán legizgalmasabb tulajdonságát.

Ami a fiatal Lukács *fejlődéstörténeti* helyzetét illeti, e kötet szintén meghatározó támpontokat nyújt. Egyformán otthon a magyar, az osztrák és a német kultúrában, továbbá a kor európai művelődésében, amely mégis elsősorban e három, egymás mellett mintegy párhuzamosan funkcionáló csatornán áramlik hozzá, a fiatal Lukács, mondhatjuk, hogy kamaszkorától él egy olyan új, modern és győzelmes művelődésen belül, amely

mindenki más számára ekkor még azonos az éppen újjal, amit még mindenkinek asszimilálnia kell. Ez az új, közös-európai kultúra az Ibsen, Nietzsche, Strindberg, Hauptmann, Zola, Tolsztoj, Dosztojevszkij nevéhez fűződő modernség, a kilencvenes években kezd áttörni és a század elejére, viszonylag könnyen azonosíthatóvá válik mind a korábbi, mind a párhuzamos áramlatokkal összehasonlítva. Lukács pályája elképzelhetetlen e helyzete nélkül. Nem kell összevetnie ezt az új, közös európai tartalmakat hordozó kultúrát a korábbiakkal, nincs mitől búcsút vennie, és e kincs birtokában győztesnek sem érzi magát. Ő a túllépésen gondolkodik. A fiatal gondolkodó egész művét is értékelhetjük úgy, mint grandiózus és sorozatos túllépési kísérletet e kilencvenes években előretörő átfogó kulturális modernizáción. Olyan újszülött volt ő, akinek a szó szoros értelmében ekkor semmi sem volt új... Ibsen- vagy Nietzsche-képet (most a *Modern dráma* megfelelő részeit nem ideszámítva) úgy kell elszórt megjegyzésekből összeállítanunk, őket sohasem érezte igazán problematikusnak. A magyar progresszió individualizmusa vagy pozitívista evolucionizmusa, a bécsi impresszionizmus, a polgári racionalizmus tartoztak e már az eszmélődés előtt magáévá tett alapkincshez. S ha úgy fogjuk föl a fiatal Lukács művét, mint e túllépés kísérleteit, a keresés változatait, talán korrigálhatunk is egy közkeletű tévedést. Ekkori értékítéleteit ugyanis elsősorban azok a meggondolások szabták meg, amelyek ezen egyszerre esztétikai és filozófiai továbblépés szempontjából mindenkor döntőnek tűntek. Az a felfogás, amely szerint a fiatal Lukács valódi művekkel történő érintkezésében, „közvetlen”, napi esztétikai ítéletei megfogalmazásában oly gyakran „melléfogott”, voltaképpen erre a beállítódásra vezethető vissza. A fiatal Lukács pedig igen közel áll az alkotó művészekhez, rendkívül érzékenyen és műhely-közelségből látja problémáikat, s emiatt alakul ki azután, szinte elcsodálkoztató *tekintélye* is a művészek körében.

Ami azonban Paul Ernst vagy Balázs Béla dramaturgiájának, elsősorban maguknak a műveknek túlértékeléséhez vezet, közvetlen szálon függ össze azzal, ahogy ő e továbblépést elképzelte. Mindazok a motívumok ugyanis, amelyek Ernst vagy Balázs értékelésében mérvadók, már

jóval korábban megjelennek írásaiban. Elsősorban dramaturgiai kontextusban tűnik fel az ún. „nagy stílus” vágya, ill. követelése, amely azon nyomban megindítja a *szociológiai* mérlegelést is: hogyan lehetséges e stílus, amikor a modern élet nem alkalmas a tragikum megélésére. Lukács ezzel valóban a *megfoghatatlant akarja megragadni*, *evidens* és intellektuális *élményének* akar tárgyasult formát adni. Nem követhetjük összes kísérletét e téren, a valódi gondolatkísérleteket vagy kísérleti gondolatokat, a tragédia Schopenhauer-től eredeztetett „platóni ideá”-jának megjelenítésétől mondjuk addig, amikor a valóságos „mozgató erők” megjelenését véli észrevenni Balázsnál: „Szimbólummá válnak a dolgok, nem mert elvesztik élő voltukat, de mert élővé válik még a nem élő is, és a mozgató erők titokzatos nagysága túláradó életgazdagságot ad a legtriviálisabbnak is.” (240) S hol van még Ernst vagy Balázs (akik mint jelenségek, önmagukban különben rendkívül fontosak és értékesek), amikor Lukács már 1902-ben megfogalmazza e „*nagy stílus*”, azaz az új, számára azonban már magától értetődő európai modernségből való továbblépés tartalmi *pendantját*, az ún. „*inconnue*”-t, amelyek megjelenítését-ábrázolását az igazi művészet feladatának jelöli meg, szinte, s ez fontos, már ösztönösen is. Maeterlinckből ezt olvassa ki: „A fölöttünk levő, fölöttünk uralkodó hatalmak(at) ábrázol(ja), amelyeket nem ismerünk, de érezzük, hogy vannak, amelyekről sohasem szerezünk biztos értesülést, de amelyek kezében bábok vagyunk . . .” (26). Az *új tematika* nemcsak meghaladása az érintett széles európai áramlatnak, de ráadásul különös helyi értékkel ruházódik fel az impresszionista gondolkodásban, amelyben az élmény pillanatai közvetítenek e hatalmak átélésében, de sajátos módon megőrződik az impresszionizmus meghaladásakor is, amikor egy „keményebb” metafizika megteremtése mintegy követelménnyé, kritériummá válik: „A gyermekkor hitére az ifjúkor felvilágosodottsága, tudományossága következett, és a tudományra az üresség” – érzi ezen a ponton (88). S valóban, e nagy modern, a forradalmi, tizenkilencedik század végi kultúrát ugyan becsülte, de igazából csak azt tudta méltányolni, ami már túl is mutatott rajta. S az „üresség”-hez kapcsolódik az, ami *A regény elmélete* 1962-es *Bevezetőjét* követően napjainkra már egyre kevésbé okoz meglepetést. Lukács ugyanis ebben érzékeltette először, hogy korai írásai, elsősorban Kierkegaard-tanulmánya és töredékei, tartalmaznak motívumokat abból,

amit a húszas évekből egzisztencializmusként ismert meg a filozófiatörténet (és a világ). Több szálon is kapcsolatba hozható a fiatal Lukács gondolatvilága az egzisztencializmussal, a kérdés csak az, alkotunk-e olyan egzakt egzisztencializmus-tipológiát, amelyben ő is elhelyezhetővé válik. Ez azt is jelentené, hogy számos más irányú törekvés is, melyeket nem volt szokás ide sorolni (az ún. bécsi impresszionizmust, a nyugatosok 14 előtti impresszionista gondolkodásának elemeit, nem egy kultúrkritikai irányít) szintén egzisztencializmusnak lehetne minősíteni. Új lehetőségek nyílnának a Nietzsche-értékelésben is, hiszen ő (és az általa megindított kultúrkritika) a művelődési jelenségek oly széles skáláját éli meg *egzisztencialisan*, hogy a határ ennek alapján elmozdulna kultúrfilozófia, kultúrkritika és egzisztencializmus között. Lehetséges volna tehát olyan egzisztencializmus-tipológiát kidolgozni, amelyben a fiatal Lukács nemcsak teljes joggal válna elhelyezhetővé, de beilleszkedése ebbe az új kapcsolatrendszerbe egyben kreatív mozzanatokat is magában foglalna.

De térjünk vissza az *inconnue*-höz, mely valamelyik megjelenési formájában mindvégig jelen van a fiatal Lukács gondolkodásában, s például (ismét már Ernst vagy Balázs ismerete előtt) ezt mondatja vele: „. . . A tragédiában lényegében mindig van valami misztikus elem.” (100). A „nagy stílus”, vagy az „*inconnue*” megjelenéseit bizonyító példák gyarapíthatók lennének, de talán ennyi is igazolta: korántsem problémátlan a fiatal Lukács esetében kritika nélkül fogadni (a kétségkívül jelenlevő teoretizáltság okán) a fiatal esztéta ítéleteinek értéktévesztéseiről szóló megállapításokat. Természetesen van ennek az éremnek egy másik oldala is, s ez nem más, mint hogy a fiatal Lukács (szüksükünk az *1914 előtti* gondolkodására) e legközéppontibb esztétikai, művészetfilozófiai és művészetelméleti törekvése, hogy Paul Ernst és Balázs Béla drámai költészetének termékeny végiggondolásával s a velük való *közös munkával a tragikum, a nagy stílus új esztétikájához* jusson el, s ezzel meghaladja, finomítsa, magasabb szintre emelje az Ibsen–Hauptmann–Nietzsche-korszak esztétikai, kritikai és életfilozófiai eredményeit – *nem sikerült*. Nem ismerünk olyan írást, amely azzal a gazdagsággal, egzaktussággal és végérvénységgel ragadta volna meg ezt a drámatípust, mint ahogy a fiatal Lukács számos más kérdésben erre képesnek bizonyult. De mi lehetett az oka e kudarcnak, amelynek jelentőségét korántsem volna érdemes

lebecsülni, különösen ha tudjuk, hogy egy időben a fiatal Lukács legnagyobb ambíciója irányult erre. Ha nagyon távolról közelítjük meg a kérdést, úgy válaszolhatunk rá, hogy Lukács ugyan az említett nagy európai művelődési modernizáció után eszmélt (s egyben annak vívmányait evidenciaként kezelte), de még távol a következő hatalmas áramlattól, azaz a tízes évek elején induló művészi *avantgarde* s „izmusok” előtt. E két gigászi áramlat között áll tehát a fiatal Lukács. Az egyiket gyökeresen meg akarja haladni, mégpedig úgy, hogy az esztétikai problematikában az egzisztenciális lehetőségek megoldását is keresi, amíg megfordítva az egzisztenciális számvetés is át meg át van hatva *esztétikai* elemekkel; a *másikból* pedig *ekkor* még lényegében nem látszik semmi. Annál is inkább lehet némi esélye e hipotézisnek, mert a maguk részéről Enst vagy Balázs munkái ugyanúgy tartalmazák az első nagy áramlat meghaladásának határozottan artikulált igényét, de éppoly messze állnak a későbbi „izmusok” világképétől.

Az *Iffjúkori művek* kötete immár lehetővé teszi, hogy világossá váljanak a fiatal Lukács gondolkodásának fő fejlődésvonalai. S mivel számos ilyen *viszonylag független* összefüggérendszer van, a *teljes* fiatal Lukács szellemi arcképének megrajzolása még várat magára. Mi sem az *egész* arcképről szólnunk a továbbiakban, hanem csak a fejlődés néhány fontosabb jegyéről. Ilyen a *teljes egzisztenciális jelenlét* minden egyes kérdés tárgyalásakor. Művészet, esztétikum és egzisztenciális átélés ilyen egységes kapcsolata külön is valószínűsíti, amit a szöveg igazol is: igen erős a második-harmadik rétegű Nietzsche-hatás az esztétikai gondolkodás szinte minden összefüggésében. Fontos jegy továbbá, amit a fiatal Lukács *spontán hegelianizmusának* nevezhetnénk, s amit szintén az esztétikai-filozófiai közgondolkodás egyes tartalmaiból asszimilált. Ez nemcsak olyan alapkérdéseknél jelenik meg, mint tartalom és forma viszonya, de elmegy egészen a későbbi (művészet)szociológiai strukturalizmus olyan koncepcióiig, mint például az egyes formák egyes világnézetekhez való kötődésének vizsgálata, egymásnak való megfeleltetésük; nem véletlen, hogy a fiatal Lukács művéből ennek lett talán legelőször komoly utóhatása a hatvanas években. Az *Iffjúkori művek* tanulmányozása meggyőzhet arról is, hogy a fiatal Lukács érdeklődésében nagyobb tér jutott a szecessziónak, Jugendstilnek, amint ez a köztudatban elfogadott volt. A konkrét utalásoknál, sőt elemzéseknél is

lényegesebb, hogy művészetfilozófiai, esztétikai kiindulópontjai *Ruskin, Emerson, Morris* és mások kérdésfeltevéseinek ismeretében bontakoznak ki. Továbbra is rejtélyes, s bizonyára a személyiség más rétegeinek bevonásával mélyíthető csak el a fiatal Lukács *Kassner-kultuszának* háttere. Védhető feltevés, hogy Kassner egyik 1910-es fellépése nemcsak a „gyenge”, „diletáns”, „akaratnélküli” impresszionizmustól idegeníti el, de elidegeníti Nietzschétől is, akire ettől kezdve még akkor sem hivatkozik igazán, amikor a szövegekörnyezetből világosan következnek. Kassner *abszolútum-keresése* ugyan rokon a fiatal Lukács említett „nagy stílus”, „inconnue”-motívumaival, de igen baljós középúton helyezkedik el e probléma *kultúrkritikai*, ill. *politikai* szituálási lehetősége között, s erre még Lukács sem mindig érzékeny. Meg kell még említenünk, hogy Lukács kitűnő *művészetszociológus* már ekkor is, de számtalan *irodalomelméleti, műelemzésbeli* ötlettel, elképzeléssel is operál. Gondolatmenetei egy-egy műfaj vagy alkotás lehetőségeinek látszólag *deduktív, spekulatív* elemzéseiből indulnak ki (mire képes az elbeszélés, mit tud megragadni a dráma). S amikor megfogalmaznánk, hogy e deduktív eljárás módszertanilag problematikus, s különösen helytelen eljárás hosszabb-rövidebb műfajelméleti fejtegetések *után* közeledni a konkrét műhöz, amelyet e fejtegetés *végeredménye* többé-kevésbé már meg is határoz, rá kell jönnünk arra: a fiatal Lukács annyira otthonosan mozog a műfajok műhely-problémáiban, hogy e látszólag spekulatív, deduktív le(be)vezetés tulajdonképpen esztétikai tapasztalatok aranytartalékának kifejezési módja volt. Érintettük, hogy Lukács e képességét már ekkor nem egy alkotó értékelté meg nyagra.

Rendkívül nehéz akár e kitűnő kötet nyomán is összefoglalni a fiatal Lukács fejlődésének legfontosabb vonásait. Mindvégig fejlődik és érik egy *életfilozófiai-impresszionista-egzisztenciális* problematika, mely közvetlenül önmaga válik jelenségé, önállóan fejeződik ki. Ugyancsak mindvégig kimutatható egy *szociológiai-történeti* fejlődésvonal, s majd egy *művészetfilozófiai-esztétikai*, amely azonban elsősorban az életfilozófiával, de önreflexióként akár a szociológiával is a legszorosabb és legváltozatgazdagabb kapcsolatban áll. A fiatal (lényegében a 14 előtti) Lukács nem teremtette meg összefoglaló műben azt a szintézist, amely e törekvéseiben szinte már tapintható volt. Ennek okaira kérdezve újra utalnánk a fiatal Lukács sajátos helyzetére e két nagy, kultúra- meg-

határozó világrámlat között, de arra is, hogy e szintézist elsősorban az új tragédia, a „nagy stílus”, az „inconnue” jegyében kívánta megteremteni, amit úgy is interpretálhatunk, hogy az *életfilozófiai-egzisztenciális* vonulat a maga konk-

rét meghatározottságaiban végül is rá tudta nyomni bélyegét a többi, párhuzamos lehetőségre is.

Kiss Endre

BARÓTI DEZSŐ: ÁRNYÉKBAN ÉLES FÉNY

Bp. 1981. Gondolat K. 552 l.

Szellemes aforizmák sorsa gyakran az, hogy közhellyé válnak, vagy legalábbis ennek a határára kerülnek. A kivételek csak erősítik ezt a „szabályt”, s kétségkívül ezek közé sorolható Buffon találó megállapítása: „A stílus maga az ember.” A kétszáz év nem koptatta meg, sőt tartalma új és újabb vonásokkal gazdagodott. Adalék ehhez Baróti Dezső tanulmányainak gyűjteménye, az *Árnyékban éles fény*. A kezdő – *Érzelem és okosság* – és a záró tanulmány – *A látható irodalom* – közé besorolt írásokban valamilyen szerepet kap a stílus; vagy a vizsgálódás középpontjában áll, máskor fogalmi körülhatárolására törekszik egy-egy irodalomtörténeti jelenség ürügyén, néha elemzést épít az egyénítő stílusjegyekre.

Ha ehhez hozzáteszük, hogy a nyitó tanulmány első megjelenésének ideje 1943, akkor már arra is utaltunk; egy gazdag pálya, fontos eredményeket felmutató életmű egészének középpontjában áll a stílus iránti érdeklődés. Baróti Dezső pályája a szegedi egyetemről indult. Ott már bölcsészhallgatóként többféle – életre szóló – hatás érte. Az egyik, hogy Radnóti Miklós, Ortutay Gyula, Buday György, Hont Ferenc és Tolnai Gábor társaságában tevékenyen részt vett a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának mozgalmában. Hogy ennek napjainkig érő nyomai vannak, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a könyv címe egy Radnóti-verssor, s épp az, amelyik a sötétségen áttörő világosság motívumát hordozza. A művészi és a tudományos indíttatás egy gyökerűségére figyelmeztet ez. S csak erősíti az a tény, hogy Barótit a tudományos kutatás műhelyébe Sík Sándor vezette be (aki személyében testesítette meg a tudomány és művészet összekapcsolódásának lehetőségét). Sík előadásaiból a *nyitottságot* tanulta meg, s azzal együtt a huszadik századi irodalom értésének és értelmezésének szándékát. Nem kevésbé volt kiváló másik nesztora sem. Zolnai Béla nyelvész-ként és filológusként egyaránt érdeklődést ébresz-

tett Barótiban a stílustörténeti kutatások iránt. Az iránymutatások nyomán feltáruuló utakkal igyekezett behatóbban megismerkedni. Legtöb- bet attól a francia összehasonlító iskolától tanult, amelyik Fernand Baldesperger kezdeményezésére már nem a közvetlen hatások filológiai felderítésében látta az elérendő célt, hanem az irodalmi irányzatok és mozgalmat nemzeteket átfogó és összekapcsoló hatásának feltérképezésére törekedett.

A pályakezdetés mindezek hasznosításáról árulkodik. 1933-ban *Juhász Gyula* címmel írt tanulmányt huszadik századi irodalmunk jelentős egyéniségéről. Pár évvel később a francia irodalomtörténet iránt érzett vonalmát foglalta össze *Gout prudhommeque dans la littérature française* (1941) című munkájában. Már ezekben az években kikristályosodott, hogy Barótit leginkább a felvilágosodás századának magyar irodalma foglalkoztatja. Itt találta meg azt a kutatási területet, amelyik azóta is munkásságának tengelyében áll. Az 1934-ben közreadott művében, *Dugonics András és a barokk regényben* már észrevehető, hogy hasznosította az összehasonlító irodalomtörténetírás, a „littérature comparée” módszerét. Ennek következetes végigvitele volt a Magyar Századok sorozatban megjelent *Érzelem és okosság* című dolgozata. Megfogalmazódott benne például az a tétel, hogy bármennyire is különbözött a XVIII. század első felének magyar nemesura a versailles-i palota udvaroncától, abban mégis közös volt elképzelésük, hogy éljenek egy helyben, nyugalomban, kerüljék a változást, a kalandot, mert ezek csak szerencsétlenséget hozhatnak. Ebből következett a feladat, megmutatni az íróvá válás kalandját. A Bod Pétertől Bessenyei Györgyig felvázolt portrék mindegyikében észrevehető a stílus fontossága. S ezen túl még az, hogy az egyes műveket vagy keletkezésük inspirációját visszavezeti francia alkotásokra. Weszprémi István, a tudós debreceni orvos olyan munkát írt a kisednevelésről, amelyikben „két évvel az *Emil*

megjelenése előtt már Rousseau pedagógiai tanításának lényegéhez, a természetes nevelésnek a hirdetéséhez jut el” (13. 1.). Ez a megjegyzés a felvilágosodás korának *egységes* – határoktól független – szemlélésére utal. Ugyanakkor azonban nem tévesztette szem elől azt sem, hogy mennyire sajátosan magyar a bemutatott prózaírók stílusa.

Mindezt úgy tette, hogy számot vetett eszmei és művészi törekvéseikkel. S ezek a későbbi, a felzabálás utáni tudományos és oktatói munkásságában ugyancsak alapvetően jelentek meg. Akkor is, amikor 1948-tól 1957-ig a szegedi egyetem professzora (egy időben rektora) volt, s akkor is, mikor a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársaként vett részt a hazai irodalmi muzeológia alapvetésében. Ezekben az években irodalomtörténeti munkálkodásának középpontjába Radnóti költészetével való foglalkozás került. Kutatási eredményeit előbb egy dokumentumkötetben foglalta össze (*Radnóti Miklós*, 1959), majd nagyívű tanulmányt adott közre a költő életének és pályájának első szakaszáról (*Kortárs útlevelére*, 1977). Mostani tanulmánykötetében a címadó írás szól Radnóti 1935-ben írt verseiről. Ennek az évről termésében a szerző olyan motívumra figyelt fel, ami már-már láncolatszerű sorozatot sejt: a sötétségen áttörő fény számos vers alapanyaga. Az életút aprólékos ismeretében Baróti pontosan mutat rá a kapcsolódási pontokra, s az egyes versek textusának összefüggéseire. Az ezzel felmerülő problémák egyikére maga a szerző utal; hogy a láncolatszerűség csökkeni-e az egyes versek értékét. Válasza nem, amivel teljesen egyet lehet érteni. Azzal viszont már kevésbé, hogy a magyarázatok sikere érdekében kissé mechanikusan azonosított ellentétpárokat (a fény és árnyék végső soron egyenlő a jó és a rossz, a boldogság és a boldogtalanság kontroverziájával mondja, s ez adja a tanulmány vezérfonalát). Így néha a vers szövevényétől messze vezető tények, adatok kerülnek elő. Hogy az ilyen megoldásban rejtezik némi ellentmondás, arra Baróti maga célzott a következő mondataiban: „A *Szilveszter és újév között* soraiba belekomorló magányosságérzés tehát akkori napjaink gondolataiból született meg, s így felesleges lenne valamilyen tudatos életfilozófiát keresni mögötte, bár mégsem teljesen lehetetlen, hogy a megfogalmazásba némiképp ez is belejátszott. Kompozíciójának egészéből azonban az derül ki, hogy a magányosságból a társadalom felé kitárlakozó régi énjére támaszkodva akar kitörni” (445. 1.).

Az *Arnyékban és fény* Baróti korábbi könyveire épülve teljes szélességében jelzi azt a széles körű érdeklődést, ami a felvilágosodás korától ível a XX. századig. Itt elsősorban azokat a kutatásait összegezte, amelyekkel a XVIII. századi irodalmunk jelenségeit mérte fel. Stílusirányzatokat és korszakokat tekint át, s ezekhez kapcsolja a műveket, illetve az irodalmi élet eseményeit. A stílusirányzatnak, mint rendszerező elvnek használata hagyományos irodalomtörténetírásunkban, de az utóbbi évtizedekben – viták, ellenvélemények eredményeként – itt bizonyos változások történtek. Különösen a fogalmi körülhatárolás területén jelentkezett erőteljesen az igény, hogy a sokszor többféle jelentésből összegződjön valami. Fontos tanulságok egyike volt, hogy a stílusirányzat vizsgálatát ki kell terjeszteni a gondolkodás, ízlés, irodalomértelmezés, az alkotó módszer áramlataira, valamint ezek társadalmi és eszmetörténeti alapjaira. Ez inspirálta Baróti több dolgozatát. A szerző például a szentimentalizmus magyarázatát – a *Libido sentiendi* alapján – a későbarokk néhány vallásos termékénél kezdi, de maga csak azokat a műveket tekinti szentimentálisnak, amelyek nem az érzelmeket, hanem az utánuk való vágyódást írják le. Az érzelmeik forradalmát a felvilágosodás egyik megnyilatkozásának látja. S ebből következően a részletekre jobban odafigyelve tartja csak megoldhatónak egy-egy írónál a stílusjegyek sorrávetelét. Az ajánlott megközelítés alapján még a szentimentális vonulat képviselőinél is csak időnként, egy-egy többé-kevésbé érzelmszegény élethelyzetben található az irányzatnak megfelelő hangulatokat. Megszívlelendő, amit a társadalmi gyökerekre vetett pillantás alapján mond, mert a merev korszakolás (hogy 1800 előtt a szentimentalizmus a felvilágosult értelmiségiek panasza, utána viszont a nemzeti életforma gyengülésének következménye) életművek elhelyezését teszi, teheti kérdésessé. (Konkrét példa erre a somogyi középnemes, Sárközy István. Eddig ismeretlen verses naplója pár éve került elő, s ebben szentimentális jegyeiktől a libertinizmusig sok minden zsúfolódott. A naplót 1783-tól több mint negyven éven át vezette Sárközy. Értelmezése, elhelyezése Baróti felfogása alapján a leginkább megoldható.)

A szerző *Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában* című nagyívű tanulmányában arról beszél, hogy a XVIII. század vége és a következő eleje egységes művészeti korszak. A felvilágosodást a francia Jean Erhard nyomán olyan irányzatnak tekinti Baróti, amelyiknek külön filozófi-

ája van, sajátos művészeti teóriája, alkotó módszere és stílusa. A nyitottság elve itt is érvényesül. Nemcsak úgy, hogy kifejté mért nem fogadható el a szellemtörténet egy-egy megállapítása. Lényegesebb ennél, hogy Baróti a mai eredmények továbbgondolásával érvel, ahogyan *Libertinizmus és felvilágosodás* című írásában. Minden kérdésben a sokszempontú megközelítés módszerét ajánlja, mert ebbe beleférhet az egymást nem kizáró ellentétek egysége is. A libertinizmus társadalmi gyökereit ennek megfelelően világítja meg: „A feudális társadalmon belül, ahol az uralkodón és a neki alárendelt hierarchián keresztül minden a vallásos világképben gyökerező spirituális értékeknek van alárendelve, a libertinage megjelenése a bomlás, a dekadencia jele, a polgár számára viszont épp a feudális értékektől való megszabadulás, az emberi tevékenységek általa minden

vonatkozásban megkövetelt szabadságának megnyilatkozása lehet” (174. l.).

Az elméleti alapvetésekhez elengedhetetlen kutatások kitűnő lehetőséget teremtettek a szerzőnek a verselemzésekhez, témátörténeti írásokhoz. Ezek a tanulmányai (*Lilla, avagy egy poétai románc, Szép Ilonka, Minek nevezzetek?, A szerelmes Ady*) példászerűen használják fel az ízléstörténet, a motívumkutatás, az összehasonlító irodalomtörténetírás eredményeit. Legerőteljesebb a *Szép Ilonkáról* szóló dolgozat, mert a világirodalmi háttér és a motívumtörténeti összefüggések a szöveg pontos értelmezéséhez vezetnek el, s ezek révén eljut a fiatal Vörösmarty költői világképének körülhatárolásához is.

Kutatásokat és eredményeket összefoglaló kötet az *Árnyékban éles fény*.

Laczkó András

POMOGÁTS BÉLA: A TÁRGYIAS KÖLTÉSZETTŐL A MITOLOGIZMUSIG

A népi líra irányzatai a két világháború között. Bp. 1981. Akadémiai K. 448 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár 36.)

A népi írók munkásságát korábban inkább csak a mozgalom vetületeként volt szokás vizsgálni. Újabban irodalomtörténetírásunk – a nemiképp megbélyegző időzjel elhagyásával – egyre nagyobb hangsúllyal foglalkozik a szellemi áramlat esztétikai teljesítményeivel. „A népi írók életművét ideológia és szépirodalom, ábrázolás és elmélet, mű és gondolat ellentéte, némelykor feszítő kettőssége is jellemzi” – jelölte ki jó másfél évtizede Béládi Miklós eme új tájékozódás irányát. Ehhez a törekvéshez csatlakozik Pomogáts Béla is, amikor új könyvében a két világháború közt kibontakozó népi költészet elemzését választja feladatául. Figyelmét elsősorban a lírai eredmények mérlege köti le, anélkül persze, hogy politikum és esztétikum merev szembeállításából valamilyen hamis irodalomtörténeti „Balzac-dilemmát” konstruálna.

A szerző megkülönbözteti a népi lírát a mozgalom költészetétől: az előbbi szűkebb, az utóbbi tágabb kategória – de nem tagadja összefüggésüket. A népi líra a mozgalom költészetének csak egyik – habár vezető – irányzata. A mozgalom: közéleti vállalkozás, ideológiai-politikai tevékenység, az irányzat: valóságkép és alkotó módszer rokonság, azonos poétikai-stilisztikai eszmény. „Népi költő ezek szerint az, aki a parasztság nevében beszél, paraszti érdekeket képvisel, paraszti rétegek tudatát (esetleg hamis tudatformáit)

fejezi ki... a népköltészet és a hagyományos népies műköltészet műfajait, kompozíciós eljárásait, stíluselemeit és versformáit használja fel, az archaikus vagy az újabb keletű népi hagyomány természetes birtoklása vagy módszeres kutatása nyomán alakítja ki költői nyelvét és módszerét” – hangzik Pomogáts (főképpen a lengyel Henryk Markiewicz gondolatmenetéből fejlesztett) definíciója. Világos megnevezés, mely alkalmas az irányzathoz tartozó lírikusok körét pontosan körülhatárolni. Kétségünk legfeljebb amiatt támadhat, vajon az *irányzat* nem műfaj feletti fogalom-e? Különösen nálunk (s általában a közép-kelet-európai régióban), ahol az irodalom „szakosodása” korántsem haladt annyira előre, mint másutt. Nem férne-e bele például a jelen esetben Tamási Áron hasonló ars poetica szerint készült novellisztikája és drámaírása vagy Illyés, Veres Péter, Szabó Pál prózája? A fogalom határainak kelleténél szűkebb megvonásával életművek kettőződnek meg és rekednek kívülre, a távlatosabb epika jelenléte híján a népi költészet már-már meghatározó jellegének tűnik az ösztönösség, az alkotói naivitás.

A monográfia igényes értelmezésében a népi líra: népiség és népiesség ötvözte, tartalom és forma egysége. Magatartás és folklorizmus együtt. Épp szintetizáló hajlamából ered polarizáltsága – az eszmei álláspontok különbözősége és a költői

látásmód eltérése. Fölismerhető arculatán a „bal”, „jobb” és „harmadik” oldal különféle ideológiáinak lenyomata, valamint a „leíró-tárgyas” és az „archaikus-mitologikus” lírai szemlélet kettőssége. Az Erdélyi–Illyés fémjelezte realisztikus és a Sinka–Gulyás képviselte látomásos vonulat nemcsak tendenciaként, hanem időben is elkülöníthető: az előbbi inkább a húszas éveknél, az utóbbi pedig a harmincas évek líratörténetének jellegzetes stílusterkvése. Kevésbé tűnik szerencsésnek az irányzatot belül a (Schiller kategorizálására emlékeztető) „naiv” és „tudós” típusok szembeállítását. (Legfőbb bizonyos arányeltolódás mértékéig fogadható el.) Hisz a naivitás is lehet tudatos: Sárközi György annak idején nem véletlenül nevezte Erdélyit „a magas műveltség költőjének”. Helyette tán termékenyebbnek bizonyulhatott volna a népiesség kétféle: hagyományos, Petőfi-mintájú és modern, bartóki értelmezésének megkülönböztető szempontja. Igaz, hogy ekkor az irányzat utóéletével is számolni kellett volna: Juhász Ferenc, Nagy László, Csoóri Sándor és mások „népi szürrealizmusával”.

A két világháború közti népi líra: folytatás és megújulás – a „megszüntette megörzés” dialektikájával. Előzményei közé számíthatjuk – mint ezt Pomogáts Béla hozzáértően igazolja – a századvég, századelő kurucos, turános iskoláját (Endrődi Sándor, Zempléni Árpád körét), továbbá a Nyugat-mozgalom, különösképp Ady népességét, Juhász Gyula tápai- és Dóza-verseit, aztán az avantgarde folklorizmus primitívségkultuszát. Az irányzatnak a magyar irodalmi népiesség kétszáz esztendő történetében mégis sajátos, elhatároló jelleget ad, hogy áttételek nélküli, közvetlen tükrözése a szegényparasztság, agrárproletariátus sorsának és kultúrájának, már hiányzik belőle a vidéki középrétegek közvetítő, megszűrő kontrollja.

A szerző fő érdemei közé tartozik, hogy osztja az irányzat szektaszzerű elkülönülésének, rögzítésnek beszűkülésének hamis legendáját. Bizonyítja, hogy keletkezése a korszak belső esztétikai szükségletével függ össze, létezése az egymást váltó generációk lírai gondolkodásában gyökerezik. A népi líra tárgyas-leíró vonalata 1926/27 tájt a második Nyugat-nemzedék esztétikai szemléletéből nő ki: a „különbözöm tehát vagyok” szimbolista énkultuszával, a személyiség önérvényesítő autonómiájával szemben a kollektívum erkölcsének igénybejelentése, a kötött formák, a hagyományos műfajok fegyelmének, a műalkotásközpontúságnak a vállalása. Az új irány önmagán túlmutató érvényét és jelentőségét jelzi, hogy

ars poeticája rövidesen visszahat a közegre, amelyben keletkezett: hatása az első generációból Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád költészetének egyszerűsödő, az élőbeszédhez közeledő, puritábbá váló dikcióján, a másodikból Szabó Lőrinc, József Attila lírájának racionális képalkotásán egyaránt észrevehető. Az archaikus-mitologikus kifejezésmód keletkezése viszont a harmincas évek közepe táján a Nyugat harmadik nemzedékének önállósulásához, eszméléséhez kapcsolódik. Az alkotói személyiség belső – antropológiai, ontológiai, etikai – körén a tárgyas kép könnyedén változik át mitikus látomássá. A parasztságból kiemelkedő költőzsenik – Nagy Imre, Sinka István és mások – kettős, empirikus-szociográfikus és képzeleti-vizionárius érzékenysége párhuzamos jelenség a Kerényi-féle *Sziget*, majd az *Argonauták* költőinek lírai szemléletével, Weöres és Jékely, Csorba és Kálnoky mítoszteremtő hajlamával. Népiek és urbánusok versében ekkor egyaránt „tapasztalat és látomás máglyája” lobog. Pomogáts monográfiája egységben látja, amit rosszlelkű polémiák kétségbe vontak: költészetünk irányainak érintkezését, összetartozását.

Vajon önelvű, szerves fejlődés eredménye volt-e népi líránk két világháború közti megjelenése, avagy rendhagyó eset, irodalmon kívüli erők produktuma? A szerző kettős optikával válaszol rá. Előbb a nyugat-európaihoz méri a magyar fejlődést: „Ha irodalmunk sorsa igazán öntörvényű módon, a művészi fejlődés belső törvényszerűsége szerint alakult volna, a húszas években az avantgarde irányzatok további kifejlődésének vagy nagyobb fokú integrálódásának kellett volna következnie.” Másutt a kelet-közép-európai perspektívából ítéli meg a kérdést: „Számos irodalomban jöttek létre a mi népiességünkhöz hasonló irányzatok vagy törekvések, amelyek a népi (paraszti) művelődésben és hagyományban látták a magas költészet nemzeti megújulásának forrását.” Példaként az orosz Jeszenyint, a románok Samanatorul-mozgalmát és a szlovák ruralizmust idézi. Az alternatívák közül az utóbbit ítéljük érvényesebbnek. A kelet-közép-európai avantgarde-ban, mivel többnyire az irodalomalapítások lázában keletkezett, inkább van valami „művi”, tán a magasabb aspirációk heroizmusa okán, mint a néphagyományokhoz hűségesebb, ahogy programszerűen igazodó törekvésekben. A népi líra kifejlődése ugyan a nemzeti irodalom további differenciálódását eredményezi, de az irányzat legjobbjai a „közös emberi” felé törik az utat, a „bartóki modell” irodalmi adaptálásán dolgoz-

nak. A horizont-tágítás igénye különösen szembe-
tűnő a mozgalom irodalomszemléletében. Ha ez a
szemlélet gyakorta megreked is az ars poetica-
szerű vallomások s ösztönös ítéletek szintjén, s
épp ezért jobban ki van szolgáltatva a hamis
tudatformáknak, mint a szépirodalom, ha hiány-
zik is mögüle egy zárt, következetes, orientáló
erejű esztétikai rendszer, a mozgalom ideológusai
megpróbálnak – ha nem is mindig egész Európá-
ban, de legalább Kelet-Európában – gondol-
kodni.

A monográfia legvonzóbb, leggazdagabb feje-
zetei a költőportrékat megrajzolók. Szüntelen
változik bennük a megközelítés iránya, s az elem-
zést a líra eleven anyaga frissíti. Erdélyi József
költészetében Pomogáts lélek és forma termé-
keny feszültségét bizonyítja: a prófétai küldetés
romantikus tudatát (néha az önértékelés zavarát
is) a népdalforma fegyelme, a természetes képi
látás ellenpontozza. Jankovich ezért nevezte őt
„a magyar népköltészet bennszülött szimbolista-
jának”, Tóth Aladár pedig a mítoszteremtő kép-
zetlet paraszti józansággal korrigáló originális
lírikusnak. Indokolatlanul szigorú viszont a
szerző végső ítélete, mellyel Erdélyi költészetét
elavultnak minősíti, és az irodalomtörténetírás
tárgykörébe utalja. „Naiv népiessége... nem
tudta követni a modern költészet poétikai és stilá-
ris változásait... nem tudta megoldani a népi
hagyomány és a korszerű látásmód összhangba
hozásának feladatát” – összegezi értékelését. A
népi líra történetének korai szakaszán a kései idő-
szak normáit kéri számon, az úttörőn a betető-
zöt. Életműve önkorrekció híján statikus
maradt? A legnagyobbak közt is van erre példa.

Az Illyés-fejezet Pomogáts tollán mindenké-
lőtt vilásképelemzés. Az alkotói szemlélet –
állapítja meg találon – zárt is, nyitott is: zárt,
mert a püsztai társadalom életformáján és erköl-
csén alapul, nyitott, mert a műveltség európai
horizontja borul föl. A „paraszt-Odüsszeusz”
ezért képes lírájában oly végleteket egyensúlyba
hozni, mint otthonosság és forradalom, tudatos-
ság és idill. A világbép generálja aztán a költői
formák rendszerét. Kár, hogy a szerző – Bartók-
ról Kodályra szűkítő mércével – Illyés lírájának
csak egy bizonyos – a *Nehéz földtől a Sarjuren-
deken* és az elbeszélő költeményeken át a *Rend a
romokban* megjelenéséig terjedő – időszakát
számítja a népi líra irányzatához. Pedig ekkor fel-
halmozódó költői vívmányait későbbi korszakaiban
se tagadja meg. Igaz, föléje nő az áramlatnak,
de nem haladja túl. Nemcsak kiteljesítője, de tör-
vényhozója is a népi költészetnek, indokoltnak

látszik tehát az irányzat kritériumainak helyes-
ségét – egy induktívabb fölfogás keretei között –
az ő életműve felől is ellenőrizni.

A Sinka-portré: árnyalt fejlődésrajz. A *Himnu-
szok Kelet kapujában* – a turáni mitológia rekvi-
zítumaival, Adyt utánzó messianisztikus küldetés-
tudatával, táltosi-sámános pózaival, lírai mágiájá-
val – még inkább útkeresés. A költői intellektus
igazában a *Pásztorének* verses önéletrajzi eposzá-
ban leli meg önmagát: kollektív számvetés, egy-
szersmind fájdalom és szenvedély kettős szorítá-
sában születő, múltat idéző líra. A *Vád*, a *Honta-
lanok útja*, a *Balladaskönyv* – a barbár, archaikus
költészetten maradéktalan és utánozhatatlan
megvalósulása. A líra mintái közt egyre inkább
háttérbe szorul a dal, az elbeszélő- és leíró költe-
mény, s fölváltja a középkori haláltáncok, sira-
tók, balladák komor pompája. A Sinka-vers kifej-
lett állapotában szociális töltésű, a gondolkodás
történelem előtti prelogikus korszakát reveláló, a
drámai feszültséget a gyász tragikus ünnepélyes-
ségébe dermesztő, mitikus ballada. Népi szürreal-
izmus volna? Egyetértünk Pomogáts Bélával:
csak mágiikus-archaikus párhuzama, analógiája.
Keletkezését nem az automatikus írás avantgarde
esztétikája ösztönzi, hanem az ősi néphagyomány
és az alföldi parasztszekták misztikus szemlélet-
módja. Inkább „népi mitologizmusként” definiál-
ható. Sorspanasz, nemzethalál sugallatok azonban
legfőjebbe a költő tájékozódásának szabnak korlá-
tot, művészetének nem.

A Gulyás-pályakép – a könyv legeredetibb
fejezete – két szálból szövődik: a tanulmányok
tanúságtételéből és a líra közérzet-jelzéseiből.
(Sőt az esszéíró arcképe mintha még markánsabb
is volna a költőnél.) A tanulmány szerző a
„lönnetri tett” elmaradását kéri számon a nem-
zeti klasszicizmuson, így szükségszerűen össze
kell találkoznia a *Tanút* és a *Kisebbségbent* író
Németh Lászlóval. Árkádia-Debrecen némiképp
utópisztikus mítosza – Pomogáts jól látja – a
minőségelv éppolyan önvédelme, mint például
Kerényi Károly *Szigete*. A lírikus a hagyományos
természettírárt mélyíti panteisztikus-filozofikus
költészetté. Maradandó értékei közt tartjuk szá-
mon karakterizáló erejét, ironikus-groteszk játé-
kosságát, nyelvi humorát. (A recensens e ponton
hadd lépjen ki szerezéből, hogy fájdalmas adós-
ságként sorolhassa el: eltekintve két vékony vers-
válogatástól, Gulyás Pál összes költeménye és
esszéje még ma is kiadásra vár.)

A monográfus erényei közé tartozik a lehető
teljességre törekvés. Az irányzat jellegadó líri-
kusai – Erdélyi és Illyés, Sinka és Gulyás – mel-

lett számba veszi a népi költészet szinte valamennyi jelentős alkotóját: a leíró-tárgyas stílusban Jankovich Ferencet, Kiss Tamást, Pákozdy Ferencet, Takáts Gyulát, Tóth Endrét, az archaikus-mitologikus vonulatban Bakó Józsefet, Gellért Sándort, Mátyás Ferencet, Nagy Imrét, Sértő Kálmánt, a határokon túli (erdélyi, szlovákiai, vajdasági) magyar irodalomban Bartalis Jánost, Dudás Kálmánt, Horváth Istvánt, Kiss Jenőt, Morvay Gyulát, Sáfáry Lászlót, Salamon Ernőt, Szabédi Lászlót. Miniportréikkal a gondo-

latmenet a népi líra hiteles és megkapó tablójává szélesedik. Az enciklopédikus gazdagságot tovább fokozhatta volna a népi prózával való kapcsolatok, cserefolyamatok föltérképezése, és egy tekintet a felszabadulás utáni fejlődésre, az irányzat utóéletére. Pomogáts Béla könyve azonban a margójára rótt néhány kérdőjellel is irodalomtörténetírásunk fontos eseménye.

Greza Ferenc

MAGYAR VONATKOZÁSÚ RÓMAI JEZSUITA FORRÁSKIADVÁNYOK

Monumenta Antiquae Hungariae. Edidit Ladislaus Lukács S. I. Vol. I. (1550–1579). Romae 1969, pp. XXXII + 40* + 1041. Vol. II. (1580–1586). Romae 1976, pp. XXX + 24* + 1072. Vol. III. (1587–1592). Romae 1981, pp. XXVIII + 22* + 915. (Monumenta Historica Societatis Iesu. Vol. 101., 112., 121.)

Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. Vol. I. (1551–1600). Collegit et edidit Ladislaus Lukács S. I. Romae 1978, pp. XXI + 41* + 828. (Monumenta Historica Societatis Iesu. Vol. 117.)

E négy hatalmas kötet tudós szerzőjének Rómában, 1959–1967 között megjelent három vaskos, folió alakú könyvéről folyóiratunk hasábjain közel másfél évtizeddel ezelőtt már olvashattunk (ItK 1968, 4–6. szám). A *Documenta Romana historiae Societatis Iesu in regnis olim corona Hungarica unitis* címmel, litografált eljárással és kis példányszámban előállított kiadványban a szerző (az első két kötetben bibliográfus rendtársával, Polgár Lászlóval együtt) a XVI. századi magyarországi jezsuiták történetére vonatkozó, 1550–1586 között keletkezett római levéltári iratokat közölte. A már ekkor hatalmasnak ígérkező munka a jezsuiták római történeti intézetében (Istituto Storico della Compagnia di Gesù) készült. A méltán nagy feltűnést keltett kezdeményezés nyomán támadt az igény, hogy az intézetnek *Monumenta Historica Societatis Iesu* című, 1894-ben Madridban alapított nagy tekintélyű történeti forráskiadvány-sorozatában e kötetek további gyűjtéssel és folytatással megjelenjenek. Így indult el *Monumenta Antiquae Hungariae* címmel a sorozaton belül az a külön szekció, amely a magyarországi jezsuiták történetére vonatkozó, különféle európai levéltárakban fellelhető dokumentumoknak teljes kiadását célozza. Az első három kötet munkálatai, szerkesztése során, a személyi adatokra vonatkozó rendkívül bonyolult, sokágú kutatói munkában azután egy másik sorozatnak terve is megszületett. Ennek első kötete a magyar jezsuita rendhá-

zatok is magában foglaló ausztriai rendtartomány valamennyi XVI. századi névjegyzékének kritikai kiadását foglalja magában. A következőkben ezekről a hazai tudományos történeti munkálatok számára rendkívül fontos és nélkülözhetetlen forráskiadványokról szeretnék rövid tájékoztatót adni.

A *Monumenta Antiquae Hungariae* kötetei magukon viselik a jezsuita rendtörténeti *Monumenta*-sorozatnak sok évtizeden át kialakított, hagyományos szerkesztési gyakorlatát. Lukács László ennek a jól kidolgozott módszernek segítségével rendezhette sajtó alá rendkívül bonyolult, sok kutatómunkával feltárt anyagát. A három, összesen 3200 lap terjedelmű vaskos kötet mindegyike azonos beosztású. A bevezető és magyarázó részek, a jegyzetek minden retorikától mentes, de klasszikus veretű latin nyelven készültek, amely a modern fogalmakat is jól visszaadja. Mindhárom kötet élén az előszót (*Proemium*) után a felhasznált irodalmat (*Index operum impressorum*), majd a rövidítések jegyzékét (*Notae compendiariae*) találjuk. Ezután következik a részletekre is figyelő, értekezésnek is beillő általános bevezetés (*Introductio generalis*), amely az egyes kötetekbe foglalt dokumentumok történeti hátterét, rendi, egyház- és művelődéstörténeti összefüggéseit mutatja be. Ennek a résznek a végén országonként és gyűjteményenként csoportosítva a levéltári fondok felsorolása (*Descriptio codicum*) következik, amely feltűnteti az idézés-

kor alkalmazott rövidítést, a forrás címét, jelzetét, terjedelmét, méretét. Az *Introductio generalis*-ok rövid bemutatásával az egyes kötetek tartalmát is megismerhetjük.

Az első kötet bevezetése 1550–1579 közötti években Magyarország történetét, földrajzát ismerteti. Összefoglalja a reformáció hazai elterjedésének történetét, Oláh Miklós esztergomi érseknek restaurációs kezdeményezéseit, a jezsuiták nagyszombati kollégiumának történetét, Báthory István erdélyi katolikus törekvéseit, az erdélyi jezsuita misszió alapításának történetét és a római Collegium Hungaricum kezdetét. A 371 dokumentum ennek megfelelően az Oláh-féle nagyszombati kollégium-alapításnak iratait, az első erdélyi jezsuitákra vonatkozó levelezést és Szántó Arator Istvánnak a római Collegium Hungaricum alapítására vonatkozó beadványait tartalmazza. A második kötet további hat esztendőből a jezsuiták erdélyi történetére vonatkozó 383 iratot közöl. A bevezetés az 1580–1586 közötti években Erdély politikai és egyháztörténeti eseményeit ismerteti. A jezsuiták története során szól a kolozsvári kollégium, a gyulafehérvári és nagyváradai rezidencia megalapításáról, Antonio Possevino rendi vizitátor magyarországi szerepéről. A harmadik kötet az 1587–1592 közötti öt évből 332 iratot tartalmaz. A bevezetésben szó esik az Erdélyben működő rendtagok további sorsáról, kiűzetésükről és a visszahívásra történt kísérletről, a felsőmagyarországi megtelepedés körülményeiről és a túróci prépostság birtokainak megszerzéséről.

Mindegyik kötet végén függelékben (*Appendix*) megtaláljuk a mondott évekből a beöltözött magyarországi rendtagoknak, összesen 96 jezsuitának névsorát, a fontosabb életrajzi adatokkal; továbbá az igen alapos és pontos személyi, tárgyi és helynévmutatót (*Index personarum, rerum, locorum*). A körültekintő apparátussal közreadott 1086 dokumentum közlése megfelel a legigényesebb kritikai kiadások feltételeinek: egy-egy tételszám után a szükséges magyarító bevezetés (*Introductio*), a levéltári jelzet, az esetleges korábbi szövegközlésre vonatkozó utalás, az irodalom idézése és rövid regesztá után a dokumentum szövege, majd a lap alján a variánsok, a kritikai és tárgyi megjegyzések találhatók.

*

Lukács Lászlónak a magyar szempontból ugyancsak rendkívül fontos másik kiadványa, a *Catalogi personarum et officiorum* az ausztriai

rendtartomány névjegyzékeit tartalmazza. Ezek a „catalogus”-ok a magyarországi jezsuita házakban 1551–1600 között élt és működött rendtagoknak, a magyarországi származású és idegenből jött jezsuitáknak teljes személyi állományáról adnak képet. Az ausztriai rendtartományhoz való tartozásnak magyarázata, hogy 1772 előtt, tehát a XVI. században sem volt önálló magyar jezsuita provincia, hanem a magyarországi házak a lengyelekkel (Braniewo, Poznan, Wroclaw) és a csehországiakkal (Bruno, Olomouc) együtt közös tartományt képeztek, amelynek Bécs volt a székhelye. A rendi névtárak ezen első kötetének szerkezete, felépítése a következő. Az előző, a rövidítések jegyzéke és a felhasznált irodalom után a földrajzi mutatóban (*Index geographicus*) betűrend szerint a városnevek latin alakja után a mai hivatalos névforma, majd a történelmi magyar név található. Ezután következik az általános bevezetés, amely öt fejezetre oszlik. A szerző előbb a jezsuiták németországi megtelepedésének, az ausztriai rendtartomány megalapításának rövid XVI. századi történetét, a kollégiumok alapítási idejét, a provincia és a házak előjárójának névsorát, hivatali éveit ismerteti. Majd a jezsuita rend hivatalos levelezési módszerének kialakulását, a gyakorlatban használt különféle iratformákat és a Provincia Austriae levéltári fondjait, a harmadik fejezetben a rendi névsorok készítésére, az előjárókhoz való beküldésére és őrzésére vonatkozó rendi előírásokat, azoknak kialakulását tárgyalja. Ezek szerint a legelső időktől minden rendháznak a tartományfőnökhöz, 1589-től pedig a rendtartományoknak Rómába az egyetemes rendfőnökhöz rendszeresen jelentést kellett küldeniük a rendtagok személyi adatairól, életkoráról, származásáról, nyelvtudásáról, tanulmányi előmeneteléről, a fogadalmak letételéről, a pappá szenteléséről, képzettségükről, beosztásukról és egészségi állapotukról. Ezeknek a jelentéseknek irataiból keletkezett a jezsuita rendtörténet egyik legfontosabb levéltári forrástípusa. A bevezetésnek ebben a fejezetében a szerző táblázatokba foglalva az egyes rendházakra vonatkozó és ma fellelhető személyi katalógusok kronológiai áttekintését adja, majd a névsorok mai lelőhelyének országokként és gyűjteményként való pontos felsorolása következik. Innen tudjuk meg, hogy az ausztriai provincia katalógusai ma római, bécsi, brüsszeli, madridi, több magyarországi levéltárban, egy igen jelentős sorozata pedig a pannonhalmi bencés levéltárban található. A szerkesztés és kiadás szempontjainak ismertetése után az ötödik fejezetben a fentebb bemutatott Monu-

menta-kötetek módszerével a szövegek közlésénél és a jegyzetekben idézett valamennyi levéltári forrás rövidítését és feloldását találjuk. A kiadvány törzse két részből áll. Az elsőben (*Pars prior*) 138 tételben található a jegyzékek kritikai szövege a variánsok gondos feltüntetésével. A szerző a hiányos vagy eltorzult személyneveket nagy körültekintéssel kiegészítette vagy pótolta. A második rész (*Pars altera. Summaria vitae*) több mint kétszáz lapon szinte szótári tömörséggel a XVI. századi ausztriai rendtartományhoz tartozó, oda belépett vagy máshonnan oda áthelyezett 1160 rendtag életére, beosztására, szolgálati helyére, olykor irodalmi működésére vonatkozó adatokat közli.

E kötetek rövidre fogott ismertetése után feleslegesnek látszik, hogy a művelődés- és irodalomtörténet művelői számára azok tudományos jelentőségét bizonygassuk. A név- és tárgymutatókban végzett rövid tallózásból egész sor példát idézhetnénk. Ismert vagy ismeretlen adatok kerülnek eléink az erdélyi antitrinitárius mozgalom főszereplőiről (Dávid Ferenc, Giorgio Blandrata, Marcello Squarcialupi); máskor a régi irodalomtörténetből ismert magyar jezsuitáknak, Dobokay Sándornak vagy Forró Györgynek nevével találkozunk. Az első jezsuita generáció egyik legérdekesebb egyéniségének, a Pázmánynál tíz évvel idősebb Vásárhelyi Gergelynek csupán Bécsben megjelent katekizmusát, egy kolozsvári Kempis-fordítását (amelyet Pázmánytól függetlenül írt) és a Kassán megjelent beszédgyűjteményét – ezeket is inkább csak könyvészeti-bibliográfiai szempontból ismertük; életéről úgyszólván semmit sem tudtunk; főbb állomásai rajzolódnak most eléink az pályájának teljesebb megrajzolásához az adatoknak egész sorához jutottunk. Vagy például külön tanulmányt igényel majd az itáliai, angol vagy hollandus rendtagoknak és a magyar jezsuiták személyes kapcsolatainak, együtt végzett tanulmányaiknak, közös működési helyeiknek felmérése, kiderítése.

Lukács György: A drámaírás főbb irányai a múlt század utolsó negyedében. Sajtó alá rendezte Lendvai L. Ferenc. Bp. 1980. Akadémiai K. 275 l.

A Magyar Tudományos Akadémia által 1971-ben alapított Lukács Archivum és Könyvtár „Lukács György hagyatékából” című nagy jelen-

Befejezésül szeretnénk az ismertetett négy kötet szerzőjét, tudós gondozóját is bemutatni. Lukács László jezsuita történétíró 1910-ben Mecenzéfen született. Tanári és bölcsészdoktori diplomáját 1946-ban a szegedi egyetemen szerezte; disszertációját *P. Szabó István S. I. élete és szónoki munkái (1695–1753)* címmel írta. 1948-ban a jezsuiták római központi levéltárában (Archivum Romanum Societatis Jesu) másodlevéltáros lett, 1956-tól a rendtörténeti intézet, 1962-től pedig ugyanennek kötelékében a rendi történeti adatgyűjtő munkaközösség tagja. Az intézet történeti folyóiratában (*Archivum Historicum Societatis Jesu*) megjelent számos dolgozata közül kiemeljük a világi diákok számára létesített kollégiumokról szóló igen jelentős iskola- és pedagógiatörténeti értekezését (*De origine collegiorum externorum*), amelyet több európai nyelvre lefordítva könyv alakban is kiadtak. A Monumenta-sorozatban a bemutatottakon kívül 1981-ig még négy, egyenként ezer oldalas kötetben (Vol. 92., 107–108 és 124.) ugyancsak kritikai kiadásban adta közre a jezsuita iskolarendszer szabályzatainak és pedagógiai módszerének 1540–1572 között keletkezett iratait. Eddig tehát – a fentebb idézett litografált kiadványokkal együtt – összesen tizenegy vaskos kötet Lukács László gondos, fáradhatatlan munkájának gyümölcse. Ez az eredmény az itáliai magyar forráskiadások terén a nagy hírű elődöknek legjobb teljesítményei közé sorolható (vö. Monumenta Vaticana, Monumenta Eccl. Strigoniensis, Monumenta Epp. Vespeminesis, a Bossányi- és Lukcsics-féle regeszta- és oklevélkiadások, Monumenta Hungariae Italica). A tudós szerzőnek e munka folytatását kérve, remélve – magunknak csak azt kívánhatjuk, hogy az itt bemutatott és a hazai kutatók számára ritkaságszámba menő, alig hozzáférhető forráskiadásokat tudományos gyűjteményeink és egyházi könyvtáraink mielőbb megszerezzék!

Holl Béla

tőségű sorozata indult újtárra ezzel a kötettel. A vállalkozás feladata – amint azt Sziklai László, a kiadványsorozat szerkesztője előszavában hangsúlyozza –, hogy korunk kiemelkedő gondolkodójának kéziratban maradt, nagyrészt publikálásra eddig nem került írásait közreadja. Ezzel nemcsak az életmű árnyaltabb értékelése válik lehetővé, de a filozófus műhelyébe pillantva gondolatainak

fejlődését is pontosabban nyomon követhetjük, s ez éppen Lukács György esetében fontos, hiszen életútja korunk legjelentősebb történelmi és szellemi fordulópontjaihoz kapcsolódik.

E könyv Lukácsnak a Kisfaludy Társaság pályázatára 1907-ben benyújtott, s Lukács Krisztina-díjjal jutalmazott pályaművét tartalmazza, mely első kidolgozását képezte 1911-ben megjelent *A modern dráma fejlődésének története* című művének. A kézirat meglehetősen hiányos, a 99–296. lapok elvesztek, a második kötetnek csak a függelékei maradtak fenn. De így is kimutatható, hogy a szerző szervesen beépítette pályaművébe a *Magyar Szalon* című lap számára 1902-ben és 1903-ban írt színházkritikáinak és a dráma intenzív formájával, modern lehetőségeivel foglalkozó korai tanulmányainak (*Gondolatok Ibsen Henrik-ről, A dráma formája*) legfontosabb gondolatait. A mű alapkérdése párhuzamos *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez* című tanulmányával, mely az irodalmat az esztétika törvényeinek alávetett szociológiai jelenségnek tartja. Azt kutatja, hogy a polgárosodás révén bekövetkezett változás – főként a körülmények hatalmának megnövekedése és az individuális lét problematikussá válása – milyen módosulásokat okozott a drámai formában, s a műfaj mennyire képes elviselni ezeket az átalakulásokat.

„Könyvem fő elvei már a pályázat alkalmával ugyanezek voltak” – írta Lukács 1911-es művének előszavában, de hozzátéve, hogy az I. és II. fejezet (tehát a munka elméleti alapvetése) lényegesen kibővült. Éppen ezáltal mérhető le az eredeti, átdolgozás előtti szöveg kiadásának jelentősége. Azok az első felismerések, gondolatcsírák fogalmazódnak itt meg bevezetesként, amelyek végiggondolva, átrendezve a későbbi drámatörténet elméleti alapjává nőttek. Itt még csak a dráma elvont formájának és érzéki szimbolikusságának összefüggését dolgozza ki, de innen nyílt az út a világnézet drámai kauzalitást és zártságot teremtő szerepének, a jellem és cselekmény, valamint a dialógus paradox természetének felismeréséhez. Most még csak a milió megnövekedett szerepét s az önérvényesítés lehetetlenségének problémáját emeli ki, de ebből kiindulva lehetett megközelíteni a modern polgári dráma sajátosságait, felfokozott paradoxitát.

Egy gondolatrendszer felépülésének lehetünk tehát tanúi a Lukács Archívum és Könyvtár kiadványa jóvoltából, melyben közreadták a szerencsésen fennmaradt kéziratbetéteket is. Különösen fontos a 24. oldalhoz csatlakozó kiegészítés, mely a német klasszikus drámával foglalkozik, s mely-

ből a *Drámatörténet* III. fejezete nőtt ki, de tapasztalatai az elvi alapvetéshez is hozzájárultak. Mindez jól példázza Lukács következetes gondolkodását: a felmerülő, eredetileg mellékesnek tekintett problémát átvizsgálja, s vállalja a koncepciót módosító és bővítő következményeit. Ezzel függ össze a cím megváltoztatása is, hiszen így már nemcsak egy századnegyed drámai természetét vizsgálja, hanem a műnem modern fejlődésének egészét. Így bővült ki a magyar drámával foglalkozó fejezet is reformkori műveinkre vonatkozó, sokak szerint értetlen ítéletekkel. Ám a *Csongor és Tünde* korszakos jelentőségének, organikus teljességének hangsúlyozását igazolni látszik az újabb kutatás. Ezen kívül az eredeti kéziratban nem szerepelhettek még az 1907 és 1910 közti színházi évadok tanulságai sem. Később máig érvényesen mutatott rá a *Liliom*, a *Sári bíró* vagy a *Tájfűn* gyengéire. Természetesen a változó – szilárduló koncepció bizonyos szövegrészek elhagyását is megkövetelte: a pályaműben még a drámai hős fejlődésének szükségességéről beszélt, később viszont úgy látja, hogy a fejlődő jellem felbontaná a forma zártságát.

E változások ellenére nemcsak az alapkérdés, hanem a végeredmény is ugyanaz: a sikertelen próbálkozások ellenére úgy véli, hogy a fejlődés a nagy dráma, azaz a tragédia felé halad.

Sziklai Lászlónak igaza van, amikor a Lukács-filológia és –textológia hagyománynélküliségét említi, ám éppen az általa szerkesztett sorozat teremtheti meg ennek alapjait. Ezért helyeseljük a kiadványok szövegközlő, dokumentáló módszerét. Kitűnően alkalmazza ezt Lendvai L. Ferenc, aki sajtó alá rendezte a kötetet, mely eredeti formájában, a variánsokkal együtt adja a szöveget, s így azt a küzdelmet is megfigyelhetjük, melyet Lukács egy korszerű magyar tudományos nyelvért folytatott. A pontos tipográfiai elrendezés és a világos jelölések megkönnyítik a kutató és az érdeklődő olvasó munkáját.

Nagy Imre

Áprily Lajos: Álom egy könyvtárról. Összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Ugrin Aranka. Bp. 1981. Szépirodalmi K. 385 l.

A címadó esszében találkozunk a hittudományi eredetű „progresszív redukció” fogalmával. Könyvgyűjtésére visszatekintve Áprily a gyűlekezet fogyatkozásával egyenes arányban növekedő hithez hasonlítja viszonylag kis számú, de annál

inkább szívéhez nőtt könyvei sorsát. Esszéírói módszerének is ez a fő vonása, a „progresszív redukció”, a lényegi tulajdonságra sűrített portré. Az elv közel áll Taine „faculté maîtresse”-éhez, de kevesebb is, több is annál. Kevesebb, mert írói nem folyamatrajzokba illeszkedő egyéniségek, ezzel szemben mint a műalkotás kivételesen hivatott ismerője, olykor már-már jellemfestő beleéléssel hatol a mű részleteibe a személyiség jobb megismeréséért.

Megemlékezése Szenci Molnárról egyrészt a nyugatra vágyódásból, másrészt az ismétlődő honvágyból fakadó állandó bujdosás látát együttesen minősíti az író „gyökérérzés”-ének, melyben személyiségjegyre ismer. Még zsoltaírói dítáásaiban is kimutatja a kettős vonzódás „leggyökeresebb íz”-t, mert, úgymond, „a zenére írott versek nyugati fülnek is finom muzsikáját” hangolta össze az anyanyelv „lélekből lélekbe áradó bizalmasságával”. Így válik Bajza „gyökérérzés”-évé a harcos kételkedés, mely az erkölcsi lendület pátozával ihleti tollforgató tevékenységét, Petőfi pedig így áll előtűnk a lírai természet példaalkatául: emberi és művészi törekvés ezért forr benne egyé, és költői világképe ezért kelti a teljesség és természetesség benyomását. *Bolond Istók*-jának műelemzése már mintegy illusztrálja a lírai természet harmóniateremtését Petőfi házassága évében, aki „a rendezett élet boldogságának és reménységeinek” alkot megfelelően kifejező epikus formát.

Áprily az egyszerre ihletett és tudatos költő fogékony együttérzésével a „gyökérérzés”-t portréja modelljének fedettebb műhelytitkaiban is fölismeri, és a személyiséget, különösen ha kortársról ír, nemegyszer anekdotikus hitelességgel ragadja meg. Kiváltképpen megelevenítők az erdélyi írók akár csupán pár vonással vázolt arcképei. A megindult alanyi benyomásokon átszűrt Kuncz Aladár-nekrológból is kitetszik az eszményeihez hű ember és a letisztult kötelesség- és értéktudattal tevékeny stoikus gondolkodó képe, melynek egy villanásra élethűséget éreztető ellenpontja előadói lámpalázának, agorafóbiájának megvilágítása egy személyes tapasztalat tükrében. Éjszaka, vonaton véletlenül meghallott székely ballada pálfordulásszerű élményének leírásában jelzi előre Kós Károly „gyökérérzés”-ét, követi nyomon életművében, s érezteti fölbukkanását melléktemaként építőművészi és művészettörténeti munkásságában. A „csipkehúsu” Dsida Jenő girardikalapos, fémgombos sétapálcájú alakjában egy törékeny életet és üveghangú líráját védekező-

sül olykor a hetykeség álarca mögé bújtató, halál-félelemmel és szorongással összefonódott magartásforma és találó versidézetek fényében szemlélteti; a háttérben a zenei hangoltságú Poe ösztönző példáját és olyan magyar rokonaink csoportképét rajzolja köré, akik közül leginkább Csokonaira és Kosztolányira hasonlít, s a „gyökérérzés”-ével plasztikusan jellemzett egyéniséget formai remekléseinek és lírai érzékenységének tetőpontján, halálközelen ritmusoktól ittas, sorsára eszmélésével párhuzamosan realizisztikusan földes vagy éppen életre vágyóan játszi versekben, sorokban világítja meg. De különösen Reményik Sándor írói kibontakozását fürkészi filológiai becsvágygal, és nagyítja ki a fordulatot, a prózaírás tornaterén költői mivoltára ocsúdását, bár a földéztet folyamat kutatói értéke, fölfedő érdekessége épp az átmenetet jelentő, jellemzetesen ismertett és szemléltetett prózaversekben áll.

A *produktív fájdalom*-ról szóló, avatott alkotáslélektani írás hozza fölszínre a „gyökérérzés” módszertani elvének gyöngéjét és erényét. Reviczky Schopenhauer nyomán tudatosított pesszimizmusát mint a lelki élet hiány- és fájdalomérzetét azért minősíti pozitívnak, mert ezek elsődlegesen ösztönös érzések. De Reviczky világnézetté emelt életelvét nem lehet csupán egyetlen, bármennyire is erős és egyes verseiben, de nem egész lírájában önszemléletével azonos érzésre visszavezetni: a borúlátó magatartást *világban*atnak nevezi és megkülönbözteti a pesszimizmustól, melyet előbb ismeretelméleti és szociális ténynek, s etikai kényszernek tekintett (*Századunk pesszimizmusa*), utóbb történetfilozófiai fölhajtó erejére következtetett. (*Optimizmus, pesszimizmus*) Ezzel szemben a teremtő fájdalom alakváltozatának mogyoróhájba foglalt fejlődésrajza Mikes leveleitől a humor fölöadásáig, majd Madáchig az elv történeti alkalmazásában rejlt termékeny lehetőséget jelzi.

Áprily nem impresszionista kritikus, még ha költő létére némiképpen saját alkotói szituációjának analógiájával választotta is szemléletének kulcs-elvét. De épp mivel elsősorban a költészet szenvedélyes és vájt fülű értője, fölfedező szellemű filológus és szövegelemző. *Ady Endre első verskötetéről* 1921-ben (!) írt úttörő tanulmányának nemcsak irodalomtörténeti érdeme van: számos meglátása ma is kiaknázatlan, és újszerűen hat a jövendő génuszra mutató stílusalakzaton kívül több verset, mint későbbi remekkeretezi be a zsengekben a majd „lemaradó”,

idősebb kortársak keze nyomát is. Hasonlóan fölfedezésszámba megy *A vén cigány* variánsaiban a teremtő fantázia kritikai racionalizálásának folyamata.

A kötetet világirodalmi tárgyú írások zárják. Kitűnnek közülük a fordítói műhelytanulmányok, főként az *Anyegin*-ről s annak is Krilov hatását mutató nyitányáról kifejtett stílustani lélekelemzése. A könyv nyitányát vallomások alkotják. Nemcsak az életrajz adalékai vagy az önmegfigyelés mértéktartóan előadott, ám mégis életképi erejű esetei, hanem az összefüggések szellemi szomjának példái. Ami pedig Áprily esszéíró stílusát illeti, a tapasztalati élmény frissen kelt melegét épp úgy őrzi, mint az egyszerű ítéletalkotáshoz illő, egyetlen érzékletes jelző kifejező erejét, de főként a színt és hangulatot is érzékeltető ígét mondja ki hivalkodás nélküli kerestelenséggel és biztonsággal. Az esszék arányos és világos kompozíciója szintén a harmónia megigézt-jének ihletére és a felelős nevelő tudatos hatáslélektani ismeretére vall. Irodalmunknak és történetírásának jó szolgálatot tett Ugrin Aranka, amikor a tisztán csengő dalok és világos rajzú elégiák mesterének esszéit kevésbé forgatott folyóiratokból, kis példányszámú értesítőkből és előadásait, fejtegetéseit meg éppen kéziratok hagyatékából föltárta, a tematikából következő ciklusok természetesen ható rendjébe szedte és a legszükségesebb, tömör jegyzetekkel fölszerelve fölemelően szép, ízes magyar nyelvű könyvet adott az olvasónak, s megmentett egy nemes esszéistát irodalmi tudatunknak.

Rába György

Wesselényi Polixéna: Olaszthoni és schweizi utazás 1842. Bp. 1981. Magvető K. 462. l. (Magyar Hírmondó)

Nagy munkától kíméli meg Jékely Zoltán mindazokat, akik a Wesselényi Polixénáról szóló irodalmat szeretnék átlapozni, mert erre vonatkozólag alig lehet bibliográfiai tájékoztatást találni. Az a tiznél több méltatás és megemlékezés, amit Jékely közöl (és ismertet), föltehetően a *teljes* irodalom. E csekély szám egyszersmind arra is utal, hogy ez a két kötetnyi életmű az elmúlt másfél száz év alatt soha, még átmenetileg sem került az érdeklődés homlokterébe. Jékely nagy rokonszenvvel megírt Utószavát így bizvást tekinthetjük az első és egyetlen monográfiának.

Elhamarkodott lenne viszont az a következtetés, hogy irodalomtörténetírásunk valamiféle

mulasztására derült volna fény. Wesselényi Polixéna (Bánffy László, majd Paget János felesége, Wesselényi Miklós unokahúga) kétségkívül figyelemre méltó személyiség: útirajza minden lapján talál módot ennek bizonyítására. Minderről véleményt alkot és nem is titkolja, hogy megállapításai gyakorta inkább érzelmeit, mint a tényyszerűséget tükrözik. Az olvasó (a korabeli olvasó is) önkéntelenül nagyobb figyelmet fordít a reflexiókra, mint a tárgyakra, melyekre vonatkoznak. Ily módon sokoldalú, talán teljesnek is mondható portrét nyerünk írónőnkéről: műveltségéről, erkölcsi és politikai nézeteiről, ízlése eleganciájáról, véleményalkotása előítéletektől mentes önállóságáról – és nem utolsósorban a női emancipációtól eltökéltségéről.

Ugyanez a szubjektivitás azonban eleve megfosztja művét a *hitelesség* (vagyis a tárgyilagosság) védjegytől, amit az olvasók nagyobb része minden bizonnyal megkövetelt volna. Polixéna az olaszokat nem önmagukban ítéli meg, hanem a hajdani Római Birodalom polgáraival veti össze. Némileg mintha még azt is rossz néven venné, hogy az „elmecevészett” helybeliek nem képesek osztozni az ő – a múlton elmerengni kívánó turista – romantikus áhítatában. Ennélfogva a teljesen tájékozatlan olvasó azt nem tudhatja meg, miféle erényekben gazdag, vagy bűnökben elmarasztalható e nép, csupán azt, hogy az antik és reneszánsz korhoz (tehát a tanulmányaiból megismert két *embereszeménnyhez*) viszonyítva mennyire elcsökevényesedett. A svájciakról formálendő véleményéhez is előzetes elképzeléseit méri a tapasztaltakhoz: természetes, hogy az eredmény itt is inkább negatív.

Pedig Polixénában, úgy tűnik, megvan a hajlam a megismerésre és a megértésre. Származása, neveltetése, intelligenciája egyként lehetővé teszik számára, hogy a meglátogatott országok felsőbb rétegeit megismerje; másrésről minden arisztokratikus elfogódottság nélkül képes figyelmet fordítani a társadalmilag alatta állókra is. Azaz: lehetősége lenne egy olyan mély, a külföldi állapotokat következetesen a hazaiakkal szembeállító útikönyvet írni, mint a nála alig néhány évvel korábban utazó Bölöni Farkas Sándor. (Akinek könyvét minden valószínűség szerint ismerte is.) Természetesen méltánytalanság lenne összevetni e két művet: Farkas Sándor minden újat és jót megérteni, elsajátítani és netán megvalósíthatni törekvő körútját Polixéna (végső soron) kéjútazásával. Mert bár nem vitatható el tőle a *tudásvágy*, a *tanítás* szándéka hiányzik belőle. Éppen ezért a reformkor elején kivirágzó, a változtatás mintáit

kutató útirajz-irodalom olvasói számára Polixéna könnyed, érzelemdús, impressziókból összeálló mozaik-képe nem is számíthatott tartós érdeklődésre: ez a közönség nem kapta meg tőle azt a remélt hasznot, amit megtalálhatott Bölöni Farkas, Szemere, Gorove és a többiek művében. Csaknem 150 évvel az első megjelenés után így, jelentőségéhez mérten, talán nevezhetjük e művet minden további elemzés nélkül – egyszerűen *bájos*nak.

Seres V. József

Vallomások Zalka Mátéről. Összeállította Natalja Zalka. Fordította Simándi Júlia. Bp. 1981. Kossuth K. 285 l.

„A legenda tündöklő fényében nagyon gyakran eltűnnek a reális vonalak” – figyelmeztet Leonyid Pervomajszkij ukrán költő Zalka Mátéről írt emlékezésében. A személye körül szövődött legenda valóban arra ítélte Zalkát, az oroszországi polgárháború, az „aranyvonat” hőstét, a Vörös Zászló-rend kitüntetését, a későbbi Lukács tábornokot, hogy az emberi sorstól függetlenül örök mosollyal jelenjék meg az utókor előtt, ahogyan a borítón néz vissza az olvasóra, s a legendát csak táplálták a barátok, egykori harcostársak többségükben évfordulókra, ünnepi megemlékezésekre szánt – s a kötetbe összegyűjtött – írásai.

Amennyit nyert a legendákból a hős, a jó barát, ugyanannyit veszített az ember s még többet az író, aki ebben a beállításban szürke kezdőként áll előttünk, aki inkább mások irodalmi pályájának egyenetlenségében tűnik ki. A szeretet és barátság túlradása szemmel láthatóan nem zavarja Natalja Zalkát a kötet összeállítóját, mint ahogyan az sem, hogy a Spanyolországba induló Lukács tábornokot is egyszerre ketten búcsúztatják: Szavva Golovanyivszkij a vasúti pályaudvaron, Borisz Lavrenyov pedig a repülőter bejáratánál. Vagy másként mondja el Lukács halálának körülményeit P. Batov, és megint másként egyébként az övele folytatott kórházi beszélgetésre hivatkozva az egykori segédtiszt, Aljosa Ejszner.

A magyar barátokat és visszaemlékezőket Hidas Antal képviseli, aki érdekes, színes történeteket mesél el a Zalkával való találkozásairól. Pedig a magyarok számát is minden nehézség nélkül lehetett volna növelni, például a magyar kiadás függelékeként. Cseresnyés Sándor, Dávid Ferenc [Bajomi Lázár Endre] – aki egyébként „felelős” azért, hogy hihetővé tette a Lukács Pál

életrajzot a magyar újságolvasók számára – vagy Gábor György és Candell Victor, akik Amerikából tettek látogatást magyar munkások küldöttségével Zalkánál, s juttattak el hozzá arany emléklappal ellátott magyar betűs írógépet, mind sokat tudtak volna hozzáadni Zalka arculatának sokszínűvé tételéhez. Vagy a külföldiek, közöttük elsősorban Ernest Hemingway, aki valahányszor Spanyolországban járt a polgárháború idején, mindig a 12. Brigádnál az írók nemzetközi gyűlékezetében érezte otthon magát, s hívta Lukácsot egy soha meg nem valósult irodalmi versengésre. Vagy Gustav Regler, az egykori politikai megbízott, aki a *The Great Crusade*-ban állított marandó emléket néhai parancsnokának. A kötethez egyébként Hemingway írt meghatódott hangú előszót.

Befejezőként csak egyetlen irodalmi vonatkozású apróságot. Natalja Zalka említi, hogy apja mindig magyarul írt, majd saját maga fordította műveit orosz nyelvre. Ha ez így van, és nincs okunk kételkedni benne – s ezt látszik megerősíteni a fentebb említett írógépet története – akkor semmi sem akadályozhatja meg, hogy az irodalomtörténetírás felfedezze Zalka *Túl a kódon* című regényét mint eredeti, magyar nyelven írt művet, és mint figyelemre méltó dokumentumát egy változásokat hordozó történelmi korszaknak.

Kovács József

Lichtmann Tamás: Pap Károly. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó. 201 l.

Ez a könyv az első monografikus célzatú, az egész életművet áttekintő írás Pap Károlyról. Lichtmann Tamás szándéka egy irodalomtörténeti adósság törlesztéséhez való hozzájárulás; a II. világháború alatt „elpusztult nemzedék életművének feldolgozása és megfelelő értékelése” aktuális feladata irodalomtörténetírásunknak, ehhez „kíván hozzájárulni ez a könyv is” úgy, hogy Pap Károly életművét „eszmei, gondolati, valamint társadalmi aspektusból” mutatja be (5. l.). Tehát a szerző tudatosan szűkíti le megközelítési szempontját az *életmű és a konkrét társadalmi tett* vizsgálatára, s ha helyenként a mű belső világára, ábrázolási módszerére, valamint jelentésszintjeire utal is, következetes próbál maradni célkitűzéséhez.

Az életművet – az életrajz fontosabb tényei- nek ismertetése után – a megjelent művek sorrendjében s műfaji csoportosításban tárgyalja.

alási rendszere igen jelentős, gondolatgazdag –, csak néha kifejtett, igazolt: kijelenti Pap Károly lelki alkotának rokonságát Jézussal, Dosztojevskijel, Don Quijotéval; a művek világirodalmi, filozófiai korrespondenciáiról is tesz említést, a magyar irodalomhoz viszont már kevésbé kapcsolja azokat; több avantgarde irányzatra is alludál (impresszionizmus, expresszionizmus, szecesszió, szürrealizmus) kontrasztba állítva ezeket a kívánt „realizmussal”.

Egy *hármás viszonyrendszer* adja a könyv feszültségét; az, hogy a *Zsidó sebek és bűnök* című „vitairat” gondolataihoz, tehát a Pap Károly megfogalmazta cselekvéshez, valamint a monográfia szerzője szerinti ideális társadalmi tethöz viszonyítottak a művek. Tehát az ebben a rendszerben létező mű, a *vitairat* és a szükséges *társadalmi tett* közti korrelációk alapján méretik meg a mű. Ez a meghatározó értékelési szempontrendszer, ez a művek megítélésének alapja. S az ebbe a kapcsolatrendszerbe helyezés által minősítheti hatástalannak, anakronisztikusnak a monográfia az író erkölcsi alapkategóriáit: a bűnt, a szenvedést, a megváltást, a szeretetet, s a nekik adekvát tettet.

Emellett azonban „irodalmibb” megközelítési lehetőségeket is kihasznál Lichtmann Tamás. Pap Károly alkotói módszerére azt tartja jellemzőnek, hogy „az élet átélte eseményei nem szolgáltatottak közvetlenül anyagot műveihez”, az általa megélt élményt „teljesen magába olvasztotta, elsüllyesztette... tudata mélyére, és onnan csak az élmény gondolati magva, az eszme került vissza a felszínre, egészen másféle, sokszor soha meg nem élt élményekkel körítve, társítva”. (14. l.) Három stációt különít el az író műveiben az intellektualizáltság foka szerint: az önvalomásos lírai kisepeikát, a parabolikus epikát és az eszmei lényegű mitikus világgépet, az irracionális filozófiát; ez három írói korszakának is megfeleltethető.

Pap Károly a *novellaforma* mestere volt. A könyv két alapvető típust különít el bennük, a határozottabb társadalomrajzot hordozó „portrét” és az „önéletrajzi elbeszélést”, később ezt kiegészíti a bibliai példázattal, a költői, lírai parabolával, a lélektani jellegű portréval, de csoportosítja az író kisepeikáját tematikusan, valamint a párhuzamos szerkesztés és az átképzés előadasmód szerint is. A novellákkal kapcsolatos sok, igazolásra, kifejtésre váró fogalom, az érzékeny, gazdag szempontrendszer szinte kívánja egy új, Pap Károly novellaművészetét bemutató könyv megírását.

Regényelemzéseinek egyik erénye, hogy vizsgálódásai köréből nem hagyja ki az összehasonlítást: párba-ellentétbe állítja a hősokeket, keresi a cselekményvezetés, az időtechnika azonos és eltérő jellemzőit a három regényben. Különösen az *Azarel* elemzése tanulságos az időkezelésről, a jelentésrétegekről, a mítoszról, az irónia jelentőségéről írottak miatt.

A *színpadi művek* ökonomikus tárgyalása zárja a könyvet. Fontos gondolati tett annak fölismerése, hogy Pap Károly – főleg a *Batsébában*, de a *Mózesben* is – visszatér az „ószövetségi kegyetlenség” (192. l.) eszméjéhez, a szeretettel szemben a „harc prófétáját” ábrázolja erőteljesebben, s ily módon két erényt, a tudatosságot és az erőt. (193. l.)

Lichtmann Tamás eleget tett kitűzött céljának: a társadalmi tett nézőpontjából végigtekintett Pap Károly életművén, s ítélet alá vette azt; egységes, de egyfajta megközelítési szempontja nem zárja ki, sőt szinte kihívja a portré differenciáltabbá tételét, az oeuvre több nézőpontból való értelmezését; ezek közül első helyre kívánkozna egy olyan kísérlet, amely az író szövegeinek szerződését, főleg a még nem eléggé körüljárt novellák földolgozását tűzné ki célul.

Kovács Kristóf András

Julow Viktor

(1919–1982)

Boldog szem, mit láttál,
Örökre tiéd;
Történhet már bármi,
Szép volt, mégis szép!
(Goethe: *Faust II.*)

Mindent megkapott a végtelen istenektől, ahogy Goethe írja, örömeiket és fájdalmakat, teljesen és végtelenül. Reményteljes indulást az Eötvös Kollégiumban, nagyszerű mestereket és hű barátokat, az angol XVIII. század élményét. S a II. világháborút, egy korántsem „érzelmes utazás”-sal, tartós távolléttel. Hazatérve, betegségeiből jól és rosszul és inkább ideiglenesen gyógyultan, tanári pályát, hivatást, előbb középiskolás fokon, majd az egyetemen. És szerelmet, példásan harmonikus házasságot. Munkát, az írás lehetőségét: előbb cikkeket a Köznevelésben, résztvett a megújuló irodalomtudományban Fazekas Mihály Művei kritikai kiadásával és ennek szép eredményét, egy monográfiát a Lúdas Matyi költőjéről.

A második indulást azonban egyelőre nem követhette betetőzés. Julow Viktor nem maradhatott ki a történelemből. Az egyetemi oktatásból egy időre muzeológia, kiállítás-rendezés lett. De folyamatos maradt az írás. Ihletett fordítóként tért kedves angoljaihoz: Baconhoz, Fieldinghez, Smolletthez és a „wit” poétájához, Bessenyei György kedves Pope-jához. Irodalomtörténészként főleg Fazekas és Csokonai nyomában járt. Költők és korok érdekelte, s a város, amely egyszerre volt a kollégium nagy magyarokat nevelő Debrecene és kazinczys értelemben „Dea Debrecen”, s amelyben és amely *ellen* nőtt országos jelentőségűvé Csokonai és Fazekas életműve. Szinte körüljárta Julow szeretett témáját: készített szabályos verselemzést, korrajzot a debreceni felvilágosodásról, elemző tanulmányt Csokonai költészetének stílusrétegeiről, közölt-magyarozott latin nyelvű Fazekas-verset, s még színikritikát is tett közzé Csokonai ürügyén.

Ugyanezzel az áhítatos kíváncsisággal közeledett Balassihoz, dolgozataival indulatos vitákat kirobantva.

Hajlama nem a filozkodó értekezések felé vitte, hanem az angoloktól tanult kristálytisztá próza felé, amelytől éppen nem idegen az ötlet, a hajlékonyság, a közvetlenség. Csokonai-kismonográfiája szép példája a magas színvonalú népszerűsítésnek és az egyéni rokonszenv megnyerő kivallásának. Hallgatóit, olvasóit felnőttként, partnerként látta, megosztotta velük kutatási gondjait. Kitűnően kérdezett, ihletően töprengett. A komikus eposz magyar útjáról szólva érintette a *kettős aszinkronitás* problémáját, ennek kidolgozására nem maradt ideje. Sajtó alá rendezte a „régijó” Gvadányi két elbeszélő költeményét, előszavában a falusi nótárius szerzőjének stílusát a naiv festőkével vetette egybe.

Embersége, szuggesztív előadásmódja, műveltsége népszerűvé tette tanítványai körében. Amikor a Goethétől idézett istenek immár elviselhetetlenné tették végtelen fájdalmait, és kockázatos műtetre vállalkozott, egyetlen látogatási napon sem hiányoztak diákjai, szemükben aggodás és szeretet, képviselvén a pedagógus egyetlen, ám annál szebb örömeit.

Élete vége felé már a hivatalos elismerések is megjöttek. Nagydoktor lett, egyetemi tanár és tanszékvezető. De mindennél több: aki jól ismerte, nem tudta nem szeretni, nem becsülni. Ahogy úrrá lett a gyakran és alattomosan reátörő kínokon; ahogy új meg új olvasmányokban örömmel fedezett föl valami érdekességet. Egy Hieronymus Bosch-képen a malmot a pokolban vagy egy írásszakértő elemzése nyomán Fazekas Mihály jellemének meghökkentő vonásait.

A váratlan halálhírtől döbbenet nem a – hisszük: maradandó – műveket idézzük föl. Szenvedéskéntől barázdált arcát látjuk, a végtelen fájdalomtól hajlott alakját, erkölcsi erejét, ahogyan botra támaszkodva haladt a maga választotta, oly rövidre szabott útján. Nem mindig értőktől kísérve, de mindig következetesen és mindig tiszta lélekkel.

Fried István

Szauer Mária

(1926–1981)

Szauer Mária igazi tudófeleség volt. Megteremtette férje, a felvilágosodás 1975-ben elhunyt európai színvonalú tudósa számára az otthonnak azt a kiegyensúlyozott és bensőséges légkörét, amelyben Szauer József életművét kiépíthette. Olvasta és megvitatta vele könyveit, tanulmányait, ösztönözte megalkotásukra, oszlatta kételyeit, gépelte kéziratait. S időről időre maga is részt vett ez alkotó munkában. Több mintaszerű szövegkiadás elkészítésében volt partnere férjének, illetve tanári tevékenységének keretében, diákjaival együtt maga is vállalkozott ilyen feladatokra. Az ő szerkesztői felkészültségét és hivatástudatát is dicsérik igen nagy anyagot hitelesen elrendező Kazinczy- és Kőlcseykiadásaink, továbbá Kisfaludy Sándor és Horvát István egy-egy fontos művének edíciója, Szauer József halála után pedig – újabb Kazinczy-kötetek gondozása mellett – a korán eltávozott tudós műveit rendezte sajtó alá aggályos szeretettel.

Társa volt, társa tudott lenni férjének tudós-tanári munkájában is. Szerényen, a háttérben, időnként a másik szobából mosolygósan előlépve, a megilletődött tudósjelölteket kávéval kínálva Szauer Mária jelen volt ezeken a rendszeres konzultációkon, pályakezdő dolgozatok, cikkek, első tanulmányok vitázó megbeszélésein. Baráti érdeklődésével, résztvevő kérdéseivel, nővéri törődésével és gondoskodásával neki is megvolt a maga szerepe abban a hatalmas és páratlanul áldozatos pedagógiai munkában, amellyel férje a tanítványok egész kis csapatát a hazai tudományos életben felnevelte és szárnyakra bocsátotta.

Fenyő István

Jékely Zoltán

(1913–1982)

Meghalt Jékely Zoltán, a magyar költészet kiváló alkotó személyisége, aki prózai munkáival, műfordításaival és esszéivel is beírta nevét irodalmunk történetébe. Nagyenyedben született, Áprily Lajos fia volt. 1929-ben családjával együtt Budapestre költözött, de továbbra is szoros érzelmi kapcsolatban maradt szülőföldjével, az erdélyi magyar kultúrával és irodalmi élettel. Egyetemi tanulmányait az Eötvös Kollégium tagjaként végezte el magyar–francia–művészettörténet szakon. 1935-ben az Országos Széchényi Könyvtár, 1941–1944-ben a kolozsvári Egyetemi Könyvtár, 1947–1954-ben ismét a Széchényi Könyvtár munkatársa volt. Mint költő, a Nyugat „harmadik nemzedékének” egyéniségei között lépett fel, költészete az elégikus színezetű élménylíra köréből érkezett a mitológikus filozófiai, majd az elvont-tárgyas költészethez. Mint esszéíró is maradandó műveket alkotott: doktori disszertációját 1935-ben *Az erdélyi magyar irodalom kezdetei a háború után és Kuncz Aladár* címmel írta, tanulmányaiból, irodalmi cikkeiből 1981-ben *A Bárány Vére* címmel tett közzé válogatást. E tanulmányokban Csokonai Vitéz Mihályról, Ady Endréről, Krúdy Gyuláról, Kuncz Aladárról, Dsida Jenőről, illetve nemzedéktársairól adott személyes jellegű képet. Életrajzi tanulmányokat írt Kuncz Aladárról, ezeknek egyike éppen folyóiratunkban látott napvilágot.

Pomogáts Béla

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. II. 11. – Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
82.10530 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кланицаи, Т.:</i> Гуманистический культ великих людей в XV веке	135
<i>Имре, Л.:</i> Реминисценция, цитация, пародия (уровни текста в <i>Герое миражей</i> Ласло Араня)	150
<i>Агарди, П.:</i> Место просвещения в литературных воззрениях 30-х годов Ференца Фейтё	166

Краткие сообщения

<i>Барта, Л. мл.:</i> К вопросу о месте рождения Януса Паннониуса	179
<i>Сакай, Ф.:</i> Автор <i>Похвалы супружеству</i> (1541). — Бенедек Татар	183
<i>Хуберт, Г.:</i> Связь псалтыри из местности Бартфа с псалтырями, составленными Бейте и Борнемисой	186
<i>Молнар, Т.:</i> Три варианта драмы Гергея Чинки <i>Спартак</i>	188

Документация

<i>Немет, Ш. К.:</i> Неизвестные письма Миклоша Зрини за 1664 год	198
<i>Кокаи, Дь.:</i> Неизвестное письмо Дьёрдя Бешшение е его переходе в другую религию	201
<i>Силади, Ф.:</i> Письмо и стихотворение Йожефа Гвадани к Трансильванскому Обществу любителей венгерской словесности	204
<i>Будаи Балог, Ш.:</i> Серия Записок Матяша Лудаша, изданная Дежё Сабо в период с 1934 по 1942 гг.	209

Мастерская

<i>Ронаи, Л.:</i> Романы о животных Енё Тержански Йोजи	229
--	-----

Обзор

Иштван Шётер: Кольца (<i>Тамаш, А.</i>)	241
Янош Балаж: Венгерское школярство (<i>Теглаши, И.</i>)	243
Дьёрдь Лукач: Юношеские произведения (<i>Киши, Э.</i>)	245
Дежё Бароти: Яркий свет в тени (<i>Лацко, А.</i>)	248
Бела Помогач: От предметной поэзии к мифологизму (<i>Грежа, Ф.</i>)	250
Римские источниковедческие издания об иезуитах, касающиеся Венгрии (<i>Холл, Б.</i>)	253

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapholtjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114,— Ft, 1 szám ára: 19,— Ft

Index szám: 25 401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külföldkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 19 Ft

Előfizetés egy évre: 114 Ft

INDEX: 25 401
ISSN 0021—1486

SOMMAIRE

<i>Klaniczay, T.</i> : Le culte humaniste des grands personnages au XV ^e siècle	135
<i>Imre, L.</i> : Réminiscence, citation, parodie. (Les couches de texte du <i>Héros des mirages</i>)	150
<i>Agárdi, P.</i> : Les Lumières dans la conception littéraire de Ferenc Fejtő aux années trente	166

Bulletin

<i>Bartha, L., jeune</i> : A la question du lieu de naissance de Janus Pannonius	179
<i>Szakály, F.</i> : L'auteur de <i>L'éloge du mariage</i> (1541): Benedek Tatár	183
<i>Hubert, G.</i> : Le rapport du recueil de chants de Bártfa avec ceux de Beythe et de Bornemisza	186
<i>Molnár, T.</i> : Les trois variantes de Spartacus de Gergely Csiky	188

Documents

<i>Németh S., K.</i> : Lettres inconnues de Miklós Zrínyi de l'année 1664	198
<i>Kókay, Gy.</i> : Une lettre inconnue de György Bessenyei sur sa conversion	201
<i>Szilágyi, F.</i> : Une lettre et un poème de József Gvadányi à la Société Hongroise de Transylvanie pour la Culture de la Langue	204
<i>Budai Balogh, S.</i> : Les Cahiers Ludas Mátyás de Dezső Szabó (1934—1942)	209

Atelier

<i>Rónay, L.</i> : Sur les romans d'animaux de Tersánszky	229
---	-----

Revue

Sőtér, István: Gyűrűk (Anneaux) (<i>Tamás, A.</i>)	241
Balázs, János: Magyar deákság (La culture latine en Hongrie) (<i>Téglásy, I.</i>)	243
Lukács, György: Ifjúkori művek (Ouvrages de jeunesse) (<i>Kiss, E.</i>)	245
Baróti, Dezső: Árnyékban éles fény (Une lumière aiguë dans l'ombre) (<i>Laczkó, A.</i>)	248
Pomogáts, Béla: A tárgyias költészettől a mitologizmusig (De la poésie objective au mythologisme) (<i>Greza, F.</i>)	250
Des publications de sources jésuites de Rome ayant un rapport hongrois (<i>Holl, B.</i>)	253

Chronique

